



АХМЕТ ЯСАУИ  
УНИВЕРСИТЕТИ



TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ 2019 1(93)

# TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

ИНДЕКС 75706

ТУРАН  
баспаханасы

1 (93)

TÜRKISTAN-TÜRKISTAN  
2019



ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады



**TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ**  
**ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY**



**№ 1 (93), 2019**

**Қаңтар-ақпан / Ocak-Şubat**

**January-February / Январь-февраль**

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі  
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы  
және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon  
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında 55-97-J 18.02.2005 numaraya  
kayıtlıdır.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the  
RK communication, information and information about the certificate of registration of a  
periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет  
связи, информатизации и информации свидетельством о постановке на учет  
периодического печатного издания и информационного агентства  
№ 5597-Ж 18. II. 2005 г.

**Түркістан/Turkestan**  
**2019**

**ҚҰРЫЛТАЙШЫ**  
**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті**

**БАС РЕДАКТОР**  
*доктор, профессор Женгиз Томар*

**БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ**  
*ф.ғ.к. Нұрлан Мансұров, ф.ғ.к. Сердар Дағыстан*

**ЖАУАПТЫ ХАТШЫ**  
*Жұпар Танауова*

**РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Мұса Йылдыз	–	док., проф. (Гази университеті, Анкара)
Болатбек Абдрасилов	–	б.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Юксел Челик	–	док., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Камалбек Беркимбаев	–	п.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Тимур Қожаоғлы	–	док., проф. (Мичиган университеті, Мичиган)
Суер Екер	–	док., проф. (Башкент университеті, Анкара)
Азми Билгин	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Хаяти Девели	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)

**РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС**

Пусат Пилтен	–	док., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әміреқұл Абуов	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Ташполот Садыков	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Виктор Бутанаев	–	ф.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Николай Егоров	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Құлбек Ергөбек	–	ф.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Мирас Идельбаев	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Василий Илларионов	–	ф.ғ.д., проф. (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
Хатип Миннегулов	–	ф.ғ.д., проф. (Қазан федеральді университеті, Казан)
Әшірбек Муминов	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия ұлттық университеті, Астана)
Маматкул Жураев	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Гүлшен Сейхан	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Себахат Дениз	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)
Досай Кенжетаев	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Хазіретәлі Тұрсұн	–	с.ғ. д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Нағима Қошанова	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Бақыт Әбжет	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Ержан Әуелбеков	–	п.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Ерлан Алашбаев	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Ерлан Жиенбаев	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Сейсенбай Құдасов	–	(А. Ясауи университеті, Түркістан)

**SAHİBİ**  
**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi**

**EDİTÖR**  
*Prof. Dr. Cengiz Tomar*

**EDİTÖR YARDIMCILARI**  
*Dr. Nurlan Mansurov, Dr. Serdar Dağıstan*

**SEKRETER**  
*Jupar Tanauova*

**DANIŞMA KURULU**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| Musa Yıldız          | – Prof. Dr. (Gazi Üniversitesi, Ankara)        |
| Bolatbek Abdrasilov  | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan) |
| Yuksel Çelik         | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan) |
| Kamalbek Berkimbayev | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan) |
| Timur Kocaoğlu       | – Prof. Dr. (Michigan Üniversitesi, Michigan)  |
| Suer Eker            | – Prof. Dr. (Başkent Üniversitesi, Ankara)     |
| Azmi Bilgin          | – Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)  |
| Hayati Develi        | – Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)  |

**YAYIN KURULU**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| Pusat Pilten        | – Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)             |
| Amrekul Abuov       | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)            |
| Taşpolot Sadıkov    | – Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek) |
| Viktor Butanayev    | – Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)           |
| Nikolay Egorov      | – Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)              |
| Kulbek Ergöbek      | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)            |
| Miras İdelbayev     | – Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)            |
| Vasilii İllariyonov | – Prof. Dr. (Kuzeydoğu Federal Üniversitesi, Yakutsk)     |
| Hatip Minnegulov    | – Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)           |
| Aşirbek Muminov     | – Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)          |
| Mamatkul Jurayev    | – Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)          |
| Gülşen Seyhan       | – Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)              |
| Sebahat Deniz       | – Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)              |
| M. Fatih Andı       | – Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, İstanbul)  |
| Dosay Kenjetayev    | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)            |
| Hazretali Tursun    | – Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)            |
| Bakit Abjet         | – Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)             |
| Nagima Koşanova     | – Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)             |
| Erjan Auelbekov     | – Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)             |
| Erlan Alaşbayev     | – Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)                  |
| Erlan Jiyeubayev    | – Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)                  |
| Seysenbay Kudasov   | – (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)                      |

**OWNER**  
**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University**

**EDITOR-IN-CHIEF**  
*Prof. Dr. Cengiz Tomar*

**ASSOCIATED EDITOR**  
*Dr. Nurlan Mansurov, Dr. Serdar Dağıstan*

**EXECUTIVE SECRETARY**  
*Zhupar Tanauova*

**EDITORIAL BOARD**

- |                      |  |
|----------------------|--|
| Musa Yıldız          | – Prof. Dr. (Gazi University, Ankara)          |
| Bolatbek Abdrasilov  | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan) |
| Yuksel Çelik         | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan) |
| Kamalbek Berkimbayev | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan) |
| Timur Kozhaoglu      | – Prof. Dr. (Michigan University, Michigan)    |
| Suer Eker            | – Prof. Dr. (Bashkent University, Ankara)      |
| Azmi Bilgin          | – Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)    |
| Hayati Develi        | – Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)    |

**EDITORIAL COUNCIL**

- |                     |   |
|---------------------|---|
| Pusat Pilten        | – Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)                    |
| Amrekul Abuov       | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)              |
| Tashpolot Sadykov   | – Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)      |
| Viktor Butanayev    | – Prof. Dr. (Khakassia State University, Abakan)            |
| Nikolay Egorov      | – Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Cheboksary)          |
| Kulbek Ergobek      | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)              |
| Miras Idelbayev     | – Prof. Dr. (Bashkir State University, Ufa)                 |
| Vasiliy Illariyonov | – Prof. Dr. (North-Eastern Federal University, Yakutsk)     |
| Hatip Minnegulov    | – Prof. Dr. (Kazan Federal University, Kazan)               |
| Ashirbek Muminov    | – Prof. Dr. (Eurasia National University, Astana)           |
| Mamatkul Zhurayev   | – Prof. Dr. (Institute of Language and Literature Tashkent) |
| Gulshen Seyhan      | – Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)                  |
| Sebahat Deniz       | – Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)                  |
| M. Fatih Andy       | – Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)      |
| Dosay Kenzhetayev   | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)              |
| Hazretali Tursun    | – Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)              |
| Bakyt Abzhet        | – Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)      |
| Nagima Koshanova    | – Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)      |
| Erzhan Auelbekov    | – Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)      |
| Erlan Alashbayev    | – PhD (A. Yassawi University, Turkestan)                    |
| Erlan Zhiembayev    | – PhD (A. Yassawi University, Turkestan)                    |
| Seysenbay Kudasov   | – (A. Yassawi University, Turkestan)                        |

**УЧРЕДИТЕЛЬ**  
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави

**ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**  
*доктор, профессор Женгиз Томар*

**ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА**  
*к.ф.н. Нурлан Мансуров, к.ф.н. Сердар Дагыстан*

**ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ**  
*Жупар Танауова*

**РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**

- |                     |   |  |
|---------------------|---|--|
| Муса Ыылдыз         | – | док., проф. (Университет Гази, Анкара)             |
| Болатбек Абдрасилов | – | д.б.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан) |
| Юксел Челик         | – | док., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)   |
| Камалбек Беркимбаев | – | д.п.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан) |
| Тимур Кожаяглы      | – | док., проф. (Университет Мичигана, Мичиган)        |
| Суер Екер           | – | док., проф. (Университет Башкент, Анкара)          |
| Азми Билгин         | – | док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)    |
| Хаяти Девели        | – | док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)    |

**РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ**

- |                    |   |  |
|--------------------|---|--|
| Пусат Пилтен       | – | док., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                  |
| Амрекул Абуов      | – | д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)           |
| Ташполот Садыков   | – | д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)      |
| Виктор Бутанаев    | – | д.ф.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)      |
| Николай Егоров     | – | д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)                  |
| Кулбек Ергобек     | – | д.ф.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)               |
| Мирас Идельбаев    | – | д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)      |
| Василий Илларионов | – | д.ф.н., проф. (Северо-восточный федеральный университет, Якутск) |
| Хатип Миннегулов   | – | д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)        |
| Аширбек Муминов    | – | д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)     |
| Маматкул Жураев    | – | д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)             |
| Гулшен Сейхан      | – | док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)                       |
| Себахат Дениз      | – | док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)                       |
| М. Фатих Анды      | – | док., проф. (Университет Фатих Султан Мехмета, Стамбул)          |
| Досай Кенжетаев    | – | д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)           |
| Хазретали Турсун   | – | д.и.н. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                      |
| Бакыт Абжет        | – | к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                |
| Нагима Кошанова    | – | к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                |
| Ержан Ауелбеков    | – | к.п.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                |
| Ерлан Алашбаев     | – | PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                         |
| Ерлан Жиенбаев     | – | PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                         |
| Сейсенбай Кудасов  | – | (Университет им. А.Ясави, Туркестан)                             |

## **Құрметті оқырман!**

Он жеті жылдық тарихы бар Түркология журналының Түркия, Қазақстан, Әзербайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Хакасиядан 11 мақала, 1 сұхбат пен 1 кітап танытымы жарияланған 2019 ж. №1 (93) саны жарық көрді.

Журналымыздың бұл санының алғашқы беттерінен Сыртбай Мұсаевтың «Қырғыз тіліндегі сабақтас құрмалас сөйлем компоненттерінің байланысу тәсілдері» атты мақаласын оқи аласыздар. Мақалада тақырыпқа қатысты үлгілерге сүйене отырып, қырғыз тіліндегі құрмалас сөйлем мүшелерін аналитикалық, синтетикалық және синтетикалық-аналитикалық (аралас) әдіс арқылы талдап, қырғыз тілін зерделеу үшін синтетикалық және синтетикалық-аналитикалық байланыс әдістерінің үйлесімді екенін тұжырымдаған.

«Хакас тіліндегі жүрек сөзі және оның өзге түркі тілдеріндегі баламасы» атты зерттеу жұмысында Мария Чертыкова түркі тілдеріндегі жүрек ұғымына тоқталып, хакас тілі мен өзге түркі тілдеріндегі жүрек ұғымы салыстырылмалы түрде қарастырылған.

Талип Йылдырым мен Сема Эйнелдің «Қош» сөзінің өзбек тілінде қолданылу аясы» тақырыбында жазылған мақаласында түрік тілінде, әдетте, зат есім, сын есім, көсемше және сөйлем басында шылау ретінде қолданылатын «hoş» сөзінің, өзбек тілінде аталған функцияларымен қатар сұраулы сөйлемдердің басында жігер, растау, бастау мен сәлемдесу ұғымдарын білдіретін модалдық қатынасты білдіруі түрлі мағыналық категорияларда қолданылуы мысалдар арқылы көрсетілген.

Антропологвистикалық парадигма аясында артикуляциялық база этно-глоттогенездің ерте кезеңдерінде қалыптасқан дыбыс жасау дағдыларының жүйесі деп анықталады. «Қырғыз тіліндегі дауыссыздардың артикуляциялық базасы жөнінде» атты мақаласында Ташполот Садықов пен Али Муслу қырғыз тіліндегі дауыссыз дыбыстардың артикуляциялық базасын қарастырған.

Мунавара Курбанова «Сөйлеудің фондемиялық ерекшеліктері» мақаласында тіл бірліктерінің прагматикалық интерпратациясын қарастырған. Зерттеу жұмысында фонетикалық құралдардың қызметтері индикация бірлігі (белгі) деп қабылданып, мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың сипаттамалық фонемиялық айырмашылықтарының пайда болу себептері зерделенген.

Кенан Кочтың «Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес» толымсыз көмекші етістігі» атты мақаласында «емес» көмекшісінің қазақ тіліндегі қолданылу аясына қатысты жазылған теориялық еңбектердің негізінде, солтүстік-шығыс түркі диалектілеріндегі «емес» көмекші етістігінің міндеті мен қолданылу үрдісі айшықталған.

Улвие Топчу Өзтүрк пен Нергис Бирайдың ортақ зерттеуі нәтижесінде жазылған «Назар Эшонкулдың «Шабуыл» әңгімесінің зерттелуі» атты мақалада қазіргі өзбек әдебиетінің танымал жазушысы Назар Эшонкулдың

«Шабуыл» әңгімесі әдеби тұрғыда талданып, автордың баяндау әдісі мен тілдік-стильдік, көркемдік ерекшеліктері жайлы ой қозғалған.

«Ежелгі қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі» мақаласында Қаржаубай Сартқожаұлы ежелгі түрік, қытай, византия мен парсы дереккөздеріндегі тарихи деректерге сүйеніп, Бумын қаған мен үйсін ханы Истеми арасында жасалған құпия келісім туралы деректерге шолу жасаған. Сонымен бірге үш хандықтың басын қосқан көктүріктердің әлем тарихында пайда болу үдерісі қарастырылған.

«Аттылы жауынгер бейнесі - символдық образ» атты мақалада Қуандық Ералин мен Ғазиза Ералина Қазақстанның бірегей суретшісі Зұлқарнай Қожамқұловтың шығармалары арқылы қазіргі таңда Ұлы даланың сурет өнерінде пайда болған жаңа бағыттар мен жаңа образдық әдістерді қарастырып, талдау жасаған.

Ержан Әуелбеков, Талғат Бүркітбаев пен Гүлім Мамасалиева тарапынан жазылған «Ұлттық және түркілік дүниетанымды көркем графикада бейнелеу» деп аталған мақалада графикалық өнердің визуалды өнердегі мәні талданып, түркі мәдениетіндегі қазақ өнерінің айшықты орны көрсетілген.

«Батыс философиясына қарсы негізгі альтернатив идеологиялар: түркі, ислам және адамзат философиясы» тақырыбында жазылған зерттеуінде Фаик Элекберли өткен ғасырда түрік-ислам әлеміндегі халықтардың санасын өзгерту, яғни оларды батысқа бағыттау үшін ең көп қолданылған батыстық философияның ағымдары марксизм (әлеуметтік-демократия) мен либералдық демократия (прагматизм және т.б.) жайлы сөз қозғап, аталған батыстық екі ағымның түрік-ислам әлеміндегі халықтардың түркі, ислам және адамзат философиясынан алшақтауында басты себеп болғандығын баяндаған.

Журналымыздың осы санындағы алты мемлекеттің беделді ғалымдарының қаламынан шыққан түркологиялық зерттеулер - тіл тарихы, әдебиет, фольклор, тарих, этнография, археология, өнер мен философия саласындағы мақалалардың Түркология ғылымына қосылған үлес боларына сенімдіміз.

**Редактор**



## Editörden

Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Hakasya'dan 10 makale, 1 söyleşi ve 1 yayın değerlendirme çalışmasıyla yayın hayatımızın 17. yılında 93. sayımızla karşınızdayız.

Bu sayımızın ilk sırasında Sırtbay Musayev'in "Kırgız Türkçesinde Karmaşık Cümlelerin Ögelerini Birleştirmenin Temel Yöntemleri" adlı makalesi yer almaktadır. Makalede yazar, örneklere dayanarak Kırgız Türkçesinde karmaşık bir cümlelerin ögelerini analitik, sentetik ve sentetik-analitik (kombine) olmak üzere üç yöntem ile analiz ederek Kırgız Türkçesi için sentetik ve sentetik-analitik iletişim yöntemlerinin daha karakteristik olduğu sonucuna varmaktadır.

"Hakas Türkçesindeki Yürek Sözcüğü ve Diğer Türk Lehçelerindeki Sözcüksel Paralellikler" isimli çalışmada Mariya Çertıkova, Türk lehçelerindeki yürek kavramı üzerinde durmaktadır. Makale Hakas Türkçesindeki yürek kavramı ile diğer Türk lehçelerindeki yürek kavramının karşılaştırılmasına dayanmaktadır.

Talip Yıldırım ve Sema Eynel'in ortak çalışması olan "Hoş Sözcüğünün Özbek Türkçesindeki Kullanımı Üzerine" başlıklı makalede, Türkiye Türkçesinde isim, sıfat, zarf ve cümle başı edatı işlevlerinde kullanılan "hoş" sözcüğünün Özbek Türkçesinde ise bu işlevlerinin yanı sıra soru sözlerinin başında; gayret, onaylama, söze başlama ve selamlaşma ifadesi olarak modal söz, kalıp ifade ve ünlem şeklinde farklı anlam ve kategorilerde kullanıldığı tespit edilmektedir.

Ses aygıtlarının tarihî açıdan kalıplaşmış olan hareketlerinin sistemi olan ses üretim tabanı konusunu ele alan "Kırgız Dilindeki Ünsüz Seslerin Ses Üretim Tabanı Üzerine" adlı makalede Taşpolot Sadıkov ve Ali Muslu, Kırgızcadaki ünsüzlerin ses üretim tabanını incelemektedirler.

"Konuşmanın Fonodemik Özellikleri (Özbek Çocuklarının Konuşması Örneğinde)" konulu makalede Munavvara Kurbanova, dil birimlerinin pragmatik yorumlarını ele almaktadır. Çalışmada, fonetik araçların görevleri bir indikasyon birimi (jest) olarak kabul edilir. Makalede, okul öncesi ve okul çağındaki çocukların karakteristik fonodemik farklılıklarının ortaya çıkış nedenleri incelenmektedir.

Kenan Koç, "Günümüz Kazak ve Kuzey-Batı Türk Lehçelerindeki 'Emes' Yardımcı Fiili" adlı makalesinde "emes" yapısının Kazak Türkçesindeki kullanımına dayalı teorik bilgiler eşliğinde Kuzey-Doğu Türk lehçelerindeki "emes" yardımcı fiilinin görevi ve kullanılışı üzerinde durmaktadır.

"Nazar İřankul'un 'İstilâ' Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme" isimli ortak çalışmada Ulviye Topçu Öztürk ve Nergis Biray günümüz Özbek edebiyatının güçlü yazarlarından Nazar İřankul'un 'İstilâ' hikâyesini irdelemekte ve hikâyenin neyi hangi yollarla ifade ettiğini ortaya koymaktadırlar.

Karjaubay Sartkojaulı'nın "Eski Kıpçakların ve Üysinlerin Gizli Sözleşmesi" adlı makalesinde eski Türk, Çin, Bizans ve Fars kaynaklarındaki tarihsel veriler analiz

edilmiş ve Bumin Kağan ile Üysin Hamı İstemi arasında gizli bir anlaşma olduğu ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada, söz konusu üç hanlığı birleştiren Göktürkler'in ortaya çıkışı ve dünya tarihindeki yeri de ele alınmaktadır.

“Binicinin İmajı - Sembolik Bir Görüntü” konulu makalede Kuandık Eralin ve Gaziza Eralina, Kazakistan'ın meşhur ressamı Zulhaynar Kojamkulov'un çalışmaları çerçevesinde günümüzde Büyük Bozkır'ın görsel sanatlarında yeni yönelimler ve yeni imaj teknolojileri ortaya çıktığından bahsetmektedirler.

Ercan Auelbekov, Talgat Burkitbayev ve Gulim Mamasaliyeva tarafından hazırlanan “Kazak Görsel Sanatının Türk Dünyası Sanatındaki Yansıması” adlı makalede grafik sanatının görsel sanatlardaki anlamı analiz edilerek Kazak görsel sanatının Türk kültüründeki yeri tespit edilmeyi çalışılmaktadır.

“Batı Felsefesine Karşıt Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık ve İnsanlık Felsefesi” başlıklı çalışmada Faik Elekberli, geçtiğimiz yüzyılda Türk-İslam dünyasındaki insanların bilinçlerini değiştirmek, yani onları Batı'ya yöneltmek için en çok kullanılan Batı felsefesi öğretilerinden Marksizmden (sosyal-demokrasi) ve liberal-demokrasiden (pragmatizm vb.) bahsederek her iki Batı öğretisinin Türk-İslam dünyasındaki insanların bilinçlerinin Türklük, İslamlık ve İnsanlık felsefesinden büyük ölçüde dışlanmasında önemli rol oynadığını ifade etmektedir.

Türkoloji çalışmaları, dil tarihi, edebiyat, folklor, tarih, etnografya, arkeoloji, sanat ve felsefe konularında altı farklı ülkeden araştırmacıların çalışmalarını istifadenize sunduğumuz yeni sayımızın ilim alemine faydalı olması ve Türkoloji çalışmalarına katkı sağlaması temennisiyle...

**С.Ж. Мусаев**

д.ф.н., профессор, Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева,  
Бишкек, Кыргызстан  
(e-mail: musaev53@list.ru)

**Основные способы связи компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке**

**Аннотация**

Данная статья посвящена одному из актуальных вопросов в синтаксической системе тюркских языков вообще, и кыргызского языка в частности, а именно освещению вопросов основных способов связи компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке. На материале примеров кыргызского языка автор представляет анализ связи между компонентами сложноподчиненного предложения в кыргызском языке по структурно-грамматическим средствам субординации, который имеет три способа: аналитический, синтетический и синтетика-аналитический (комбинированный), в результате чего приходит к заключению, что для кыргызского языка наиболее характерны синтетический и синтетика-аналитический способы связи.

**Ключевые слова:** Компонент, тюркские языки, кыргызский язык, синтаксическая система, сложноподчиненное предложение, способы связи.

**S.Zh. Musayev**

**The Main Ways of Connecting Components of a Complex Sentence in the Kyrgyz Language**

**Abstract**

This article is devoted to one of the topical issues in the syntactic system of Turkic languages in general, and the Kyrgyz language in particular, namely the coverage of the main ways of communication of the components of a complex sentence in the Kyrgyz language. On the material of examples of the Kyrgyz language the author presents an analysis of the relationship between the components of a complex sentence in the Kyrgyz language on the structural and grammatical means of subordination, which has three ways: analytical, synthetic and synthetic-analytical (combined), resulting in the conclusion that the Kyrgyz language is more characteristic of synthetic and synthetic-analytical methods of communication.

**Keywords:** Component, Turkic languages, Kyrgyz language, syntactic system, complex sentence, communication methods

Одним из актуальных вопросов в синтаксической системе тюркских языков вообще, и кыргызского языка в частности, является вопрос об основных способах и средствах связи компонентов сложноподчиненного предложения (СПП). Данный вопрос не получил до сих пор должного освещения, в результате чего многие кардинальные вопросы синтаксиса до конца не выяснены. Желанием автора восполнить в какой-то мере имеющийся пробел в данном вопросе обусловлена настоящая работа. На материале кыргызского языка мы попытаемся показать основные способы и средства синтаксических связей (семантической и структурно-грамматической) компонентов СПП.

Анализируя сложноподчиненные предложения в кыргызском языке, мы руководствуемся следующими положениями «...во всяком сложном предложении его части составляют одно связанное целое, так, что будучи взятые отдельно, уже не могут иметь вполне прежнего смысла или даже совсем невозможны, подобно тому, как морфологические части слова существуют только в самом слове, но не отдельно от него..., таким образом, ни та, ни другая часть сложного предложения, строго говоря, не являются самостоятельными, но лишь совместно образуют одно целое» [1, с. 229]; «...суждение по своему логическому строю носит общечеловеческий характер. А в это время предложение же строится по специфическим правилам, свойственным отдельному конкретному языку или группе родственных языков, и подчинено внутренним законам развития этих языков» [2, с. 69], т.е. предложение носит национальный характер.

При построении речи предложение всегда находится в причинно-следственных, временных, пространственных, сопоставительных, противительных, уподобительных и других отношениях. Без такой смысловой связи и семантических отношений нет конструкции номинативного и коммуникативного, атрибутивного и предикативного характера. Таким образом, различные смысловые связи между синтаксическими конструкциями, выраженные конструктивным своеобразием этих сочетаний и специальными грамматическими средствами, нами понимаются в качестве структурно-грамматических и семантических отношений. Определение структурно-грамматических и семантических отношений, и их способов передачи между компонентами СПП необходимо, прежде всего, для того, чтобы выделить его компоненты, изучить их природу, сущность и механизм организации единого целого. Ведь природа, сущность любых вещей,

предметов и явлений познается лишь на основе существующих между ними отношений. «Отдельное бытие, (предмет), явление есть лишь одна сторона идеи (истины). Для истины нужны еще другие стороны действительности, которые тоже лишь кажутся самостоятельными и отдельными. Лишь в их совокупности и в их отношении (выделено нами – С.М.) реализуется истина» [3, с. 24]. Следовательно, компоненты СПП, существующие между ними отношения и их способы передачи образуют диалектическое единство. Эти отношения, реализация которых осуществляется различными способами и средствами, будем именовать известным термином «синтаксическая связь».

Синтаксическая связь между компонентами СПП по семантическому и структурно-грамматическому характеру бывает субординативной, при которой один из компонентов играет роль доминирующего, а другой, поясняя, обуславливая, сопутствует ему.

В кыргызском языке связь между компонентами СПП по структурно-грамматическим средствам субординации можно разделить на три способа: аналитический, синтетический и синтетико-аналитический (комбинированный).

Под аналитическим способом мы понимаем такие подчинительные связи, в которых связывающие элементы или средства связи не являются формой сказуемого придаточного компонента, т.е. не присоединяются к сказуемому, а являются лишь формой связи придаточного компонента с главным. И эти средства связи располагаются после сказуемого, безразлично, придаточного или же главного компонента в обособленном положении. При этом степень связи между компонентами СПП менее тесна и поясняющая, уточняющая мысль, выраженная придаточным компонентом, закончена (а не самостоятельна, ибо компоненты любого сложного предложения не должны рассматриваться в отдельности). Поскольку в СПП аналитического типа сказуемое придаточного компонента всегда имеет замкнутую (законченную) форму так же, как и сказуемое главного компонента, выраженное личной формой глагола. Например: 1. Сабак болбой калды, анткени мугалим ооруп калыптыр. Урок не состоялся, потому что учитель заболел; 2. Атчан жүрүүгө болбойт, себеби кар калың экен. Невозможно ездить на коне, потому что снега много навалило.

В этих примерах придаточные компоненты СПП, сказуемые которых выражены личной формой глагола, обладают относительно

законченной мыслью, оформлены определенной интонацией и расположены после главных компонентов, уточняя и дополняя их объём информации. Подчинительная связь между ними осуществлена с помощью субординативно-аналитических средств – анткени, себеби.

Следующий пример отличается от первых двух лишь расположением придаточного компонента относительно главного, точнее, придаточный компонент имеет месторасположение перед главным и субординативно-аналитическим средством является союз ошондуктан, который объединяет их в одно целое. Например: Мугалим ооруп калыптыр, ошондуктан сабак болбой калды. Учитель заболел, поэтому урок не состоялся.

Таким образом, СПП аналитического типа образуется посредством синтеза нескольких структурно-грамматических и семантических элементов, при помощи которых оно приобретает новое качество как одно связанное целое. Эти структурно-грамматические и семантические элементы в общетеоретических работах понимаются как обязательные единицы речи и именуются специальным термином «непосредственно составляющий» (НС). НС на синтаксическом уровне языка – это единицы речи, из отношения которых и посредством которых непосредственно образована, или будет образована та или иная конструкция. Как известно, любая конструкция – единое целое на уровне синтаксиса характеризуется помимо непосредственно составляющих его морфем и их отношений, определенным интонационно-ритмическим рисунком, именуемым супрасловесным составляющим предложения.

Одной из своеобразных черт языкознания последнего времени, как отмечают лингвисты, является введение новых приемов анализа языкового материала, обусловленных изучением языка как системы. Анализ по НС является именно таким. «Сущность по непосредственно составляющим заключается в установлении определенной иерархии языковых структур и в проведении синтаксического анализа в строгом соответствии с этой иерархией путем последовательного дробления речевого отрезка на все меньшие единицы» [4, с. 72].

Дробление или рассечение речевого отрезка на составляющие его части должно определяться строгой последовательностью: первой операцией в анализе СПП по НС является отделение составных компонентов, субординативных элементов, затем «снимается» супрасловесный контур каждого компонента в отдельности, только после чего анализируются линейные словесные отношения

конструкции. Так, в наших примерах как НС могут выступать, прежде всего, их компоненты, являясь двумя НС одного единого целого, и в то же время, оформляясь своими супрасловеными рисунками каждый в отдельности. Затем – субординативные аналитические средства, посредством которых компоненты СПП представляются в аналитических отношениях. На следующем этапе анализа по НС в пределах каждого компонента СПП выводятся более мелкие слои НС. По приему НС изучению подвергаются лишь те отношения между составляющими элементами конструкции, которые представляются наиболее тесными, ясными и грамматически правильными. Так, например, в предложении Акылдуунун алды менен жүр. Дружи с мудрецом, слово менен по своему линейному положению связано с предшествующими и последующими словами. Однако, как видно, непосредственно оно связано лишь со словом алды. А со словом жүр, хотя линейно находится непосредственно контактно, сочетание менен жүр грамматически не правильно и бессмысленно. О таких бессмысленностях, грамматических неправильностях можно говорить и тогда, когда слова акылдуунун и жүр связаны между собой по тому признаку, что одно начинает, а другое заканчивает предложение, а слова акылдуунун и менен, алды и жүр - что они все являются обязательными составляющими данного предложения. Таким образом, при анализе по НС следует отличать внутренние и внешние отношения составляющих грамматических структур и исходить из строгих научных статусов.

Такой подход к изучаемому объекту дает большую возможность исследователю, прежде всего, понимать единицу языка как систему – явление многообразное и многоаспектное, и, исходя из этого, установить и выявить многообразные отношения структур на определенном уровне языка.

Итак, исходя из сказанного, отметим, что средствами аналитического способа связи между компонентами СПП являются подчинительные союзы, союзные слова и свободное месторасположение компонентов в составе СПП союзного типа.

Под синтетическим способом связи между компонентами СПП мы понимаем такие субординативные связи, в которых средства связи непосредственно присоединяются к сказуемым придаточного компонента, и тем самым одновременно являются формой сказуемого, с одной стороны, и формой связи придаточного компонента с главным, с другой. Например: 1.Таятам жомок айтып жатканда, мен ушунун

баарын ойлоп отурам. Обо всем этом я думаю, когда дед рассказывает мне сказки. 2. Көлдүн четине чыга берип, соно кайра көлгө түшө качаарда, шумкар жетип, курч тырмагын сононун денесине батырды. Когда селезень перелетел озеро и повернул обратно к воде, чтобы нырнуть, тут сокол настиг его и вонзил острые когти.

В этих СПП формы сказуемого придаточных компонентов и формы связи придаточных компонентов с главными совпадают. Они непосредственно входят в состав сказуемых придаточных компонентов, синтезируя придаточные компоненты с главными и обуславливая их максимальную и тесную спаянность.

Если вопрос об аналитических способах и средствах связи между компонентами СПП не имеет среди исследователей существенных разногласий, то этого не можем сказать относительно синтетического способа и средств связи компонентов СПП. Здесь вопрос обстоит гораздо сложнее, чем это представляют себе некоторые исследователи.

По нашему мнению, это связано, прежде всего, с грамматической природой и сущностью так называемых неличных форм глагола и их специфической синтаксической функцией. То, что было предложено разными исследователями относительно синтетических конструкций, это и есть стремление найти возможные варианты решения вопроса с разных точек зрения и с разных аспектов. Но при всем этом, как нам представляется, одни исследователи абсолютизируют один из аспектов вопроса, в то время как другие – другой. Отсюда и неоднозначные решения. Так, исходя из абсолютизации согласования подлежащего со сказуемым в лице, некоторые исследователи все СПП синтетического типа рассматривают в качестве простого предложения с развернутыми членами, и тем самым отрицают большинство, кроме условного и уступительного, придаточные предложения в тюркских языках [5; 6; 7]. Аксиоматично сосредоточивая свое внимание на личной форме сказуемого компонента, сторонники этого мнения, прежде всего, сузили до минимума предикативную связь. Ведь предикация, без которой невозможно говорить о предложении вообще, сводится не только к личной форме глагола, она является не единственной, а всего лишь одной из многих средств предикации. С этой точки зрения в грамматическом плане не важно, что использовано в качестве сказуемого придаточного компонента - личная форма или же неличная форма глагола [8] или именная часть речи, поскольку предложения в тюркских языках, в том числе и кыргызском, могут быть и глагольными, и именными, и односоставными, и безличными и т.д.



Рассматривая СПП в кыргызском языке, мы исходим из положения о том, что абсолютный признак согласования подлежащего со сказуемым в личной форме глагола является односторонним и не учитывает специфику грамматического строя тюркских языков вообще, кыргызского языка, в частности.

И в кыргызском языке, как и в других тюркских языках, придаточный компонент обычно предшествует главному. Однако это не означает, что придаточный компонент располагается только перед главным. Он может находиться между частями главного компонента и после него. Когда придаточный компонент занимает позицию перед главным и между его частями, связь между ними осуществляется, в основном, формой сказуемого придаточного компонента. При этом главную роль играют причастные, деепричастные формы и аффиксы условного наклонения на *-са*, сравнения, ограничения и принадлежности, выполняя двойную синтаксическую функцию – функцию сказуемого придаточного компонента, с одной стороны, и связывающего элемента придаточного компонента с главным – с другой.

Но, вопросы, связанные с синтаксической ролью причастия в составе СПП, его способностью выступать одновременно и как член придаточного компонента (сказуемое) и как средство связи между придаточным и главным компонентами, и организовать, тем самым, СПП, являются до сих пор нерешенными. Все это свидетельствует о том, что проблема, связанная с причастием вообще, и в составе СПП, в частности, нуждается в более глубоком и всестороннем изучении. Синтаксическая функция причастия в составе СПП обуславливается, прежде всего, дополнительно-предикативными средствами, какими являются аффиксы падежей, сравнения, ограничения, принадлежности, послелого и соотносительные слова.

Но какие именно падежные аффиксы способны дать причастным формам возможность выступать в качестве сказуемого придаточного компонента и связывать последний с главным компонентом – вопрос спорный. Одни исследователи считают, что в качестве сказуемого придаточного компонента в СПП синтетического типа выступают глагольно-именные формы во всех косвенных падежах [9, 10].

Исходя из семантики и синтаксических функций падежей, к этому вопросу надо подходить более дифференцированно. Ведь они и в семантическом, и в функциональном аспектах не одинаковы, и это вытекает, прежде всего, из своеобразия самих падежных форм.

В этом вопросе мы разделяем мнения тех исследователей, которые считают, что в качестве сказуемого придаточного компонента СПП могут выступать глагольно-именные формы не во всех косвенных падежах, а только в пространственных падежных формах [11,12,13]. Пространственные или конкретные падежи, в отличие от других грамматических (объективных и атрибутивных) связаны с динамикой и способны выражать динамику. Эта специфика пространственных падежей дает возможность причастиям выступать в качестве сказуемого придаточного компонента СПП когда они оформляются теми или иными аффиксами этих падежей.

Итак, основываясь на изложенном, мы выявляем в кыргызском языке СПП, в которых в качестве сказуемого придаточного компонента причастие выступает в сочетании:

- с аффиксами пространственного падежа, например:

1. Босогодогу жигиттер, Нусуп чатырдан чыгып келе жатканда, кылычтарын бооруна алышып кетенчиктеп таазим кылып, жол беришти. Когда из палатки вышел Нусуп, караульные жигиты, слегка отступив, склонились перед ним в почетном поклоне; 2. Иш токтоп калган жок, сен келбей койгондон. Работа не была остановлена, хотя ты и не пришел; 3. Аны көрө койгондо, мен да тып басылдым. Когда я заметил его, и я умолк;

- с аффиксом сравнений на *-дай*, *-дей*, например: 1. Ата-бабалар айткандай, ар дайым ыймандуу болуу жаштарга парс. Как сказали наши предки, молодые должны всегда обладать совестью; 2. Капталыа кош канат бүткөндөй, үйгө тез кайттың го. Ты так быстро возвратился домой, будто у тебя выросли крылья;

- с аффиксом ограничения на *-ча*, *-че*, например: 1. Кетпегиле, биз келгенче. Вы не уезжайте, пока мы не приедем; 2. Жаан басылганча, күтө тургула. Вы подождите, пока не перестанет дождь;

- с аффиксом принадлежности, например: 1. Люба келгени, Каныш жалгыздык тарткан эмес. С тех пор, как приехала Люба, Каныш не чувствовала себя одинокой; 2. Жонуна ээр токулуп, басмайыл тартылганы, Гулсарат ар кимдин астында түгөнбөгөн түрдүү жолдор менен тапырата жүрүп келди. С тех пор, как поймали и оседлали его, Гулсарат менял много хозяев.

Как видно из приведенных примеров, причастие в функции сказуемого придаточного компонента употребляется в сочетании с подчинительно-предикативными синтетическими элементами, какими являются аффиксы пространственных падежей, сравнения,

ограничения и принадлежности. Без этих подчинительно-предикативных средств все причастные конструкции имеют атрибутивный характер, функционируя как развернутые члены простого предложения.

Анализируя СПП синтетического типа в кыргызском языке, мы разделяем мысль о том, что причастие в тюркских языках является широко распространенной формой сказуемого придаточного компонента [14] и подчеркиваем, что наличие синтетических типов СПП – специфическая особенность тюркских языков. Причастие представляет собой специфическую форму выражения сказуемого придаточного компонента, обусловленную историческими путями развития синтетического типа СПП в кыргызском языке.

В отличие от причастия, деепричастные формы, которые являются одним из основных средств синтетической связи компонентов СПП в кыргызском языке, в функции сказуемого придаточного компонента употребляются без дополнительно-предикативных подчинительных средств. Это связано с самой природой деепричастия, поскольку оно "не принимает после себя аффиксов морфологических категорий" [15, с. 8]. Например: 1. Айылдан эртең менен чыгып, станцияга түш оой барабыз. Мы выехали из аила утром, а приехали на станцию после полудня; 2. Ары жактан шапалак камчыны сүйрөй баскан мени көрүп, бригадир сүйүнүп кетти. Когда заметил меня, волочившего по земле кнут, бригадир необычайно обрадовался; 3. Эшик ачылып, Сагын кирди. Открылась дверь, в комнату вошел Сагын.

Кроме причастных, деепричастных форм средствами синтаксической связи компонентов СПП в кыргызском языке является аффикс условного наклонения на -са, например: 1. Алыс жерден куда күтсөң, артыңчактап аш келеер. Если издали посватаешься, будут прибывать разные сласти; 2. Жакын жерден куда күтсөң, түрдүү ушак сөз келеер. Если поблизости посватаешься, будут прибывать разные сплетни.

В этих примерах аффикс условного наклонения на -са, непосредственно присоединяясь к сказуемым придаточного компонента, одновременно выполняет функции связи зависимого компонента с главным.

Если в приведенных примерах субординативно – синтетическая связь между компонентами СПП осуществляется посредством причастной, деепричастной форм, формой условного наклонения на -са и определенной интонацией в пределах каждой из них, то в

следующих примерах вопрос стоит иначе: 1. Мындан ары жүрүүгө болбойт: түн караңгы, калың токой, чоочун жер, андан калса катуу чарчаганбыз. Идти дальше невозможно: ночь темная, густой лес, незнакомое место, к тому же мы очень устали; 2. Жамиля жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн: бир чети жеңем, бир жагы ал менден азыраак эле улуу тең курбу сыяктуу элек. Я горячо любил Жамилю: с одной стороны, она была жеңе (жена старшего брата), с другой стороны, мы были близкими сверстниками.

В таких СПП сказуемое и подчиненного, и главного компонентов выражаются личной формой глагола без лексических или морфологических субординативных средств. На первый взгляд, каждый из компонентов таких СПП обладает какой-то определенной автономностью, и степень спаянности между ними минимальна. Однако нам не следует забывать, что любое предложение на синтаксическом уровне, помимо всяких составляющих его лексических и морфологических элементов, обладает и характеризуется определенным интонационным оформлением. Благодаря именно определенной подчинительной интонации компоненты СПП приобретают целостность и могут рассматриваться в качестве единого целого. Они соединяются при помощи не каких-либо лексических или же морфологических средств, а непосредственно-подчинительной синтезирующей интонацией, которая кончается после главных компонентов (Мындан ар жүрүүгө болбойт, Жамиля жеңемди мен чын ниетим менен жакшы көрчүмүн). А обязательная коммуникативная интонация, которой обладает СПП в целом, кончается там, где относительно завершается акт коммуникации.

Такой, т.е. бессоюзный тип СПП до сегодняшнего дня не был объектом описания ни нормативной, ни научной грамматики по той простой причине, что кыргызский язык будто бы не располагает достаточным материалом, более того, некоторые ученые-кыргызоведы категорически отрицают наличие таких СПП, объясняя это особенностью кыргызского языка [16]. Между тем данный тип СПП реально существует не только в речи основоположников кыргызского письменного литературного языка, но и тех, кто более или менее работает над словесным творчеством. Причем такой тип СПП имеет своеобразное структурное строение, поэтому целесообразно не отрицать наличие, а описать (выявить их структурные типы, типовые значения).

В кыргызском языке главные и придаточные компоненты СПП, связь между которыми осуществляется синтетическим способом, могут находиться не только непосредственно в контактном положении, но и в дистантном, пропустив между собой различные предикативные и непредикативные структуры. Примером этого может быть указанный выше первый пример.

В этом примере весь комплекс СПП состоит из таких дистанционных предикативных компонентов: Мындан ары жүрүүгө болбойт... катуу чарчаганбыз – каркас СПП, түн караңгы – предикативные, калың токой, чоочун жер – структурно-грамматические непредикативные структуры, которые, находясь в составе СПП, могут иметь предикативный характер и классифицироваться как назывные предложения только благодаря особым коммуникативным интонациям. Тем самым, как придаточный компонент они уточняют, дополняют главный и расширяют тот объем информации, который несет весь комплекс СПП.

Таким образом, несмотря на то, что они являются структурно-грамматически непредикативными структурами в составе СПП они функционируют в смысловом плане и дают определенное уточнение, разъяснение главным компонентам.

Так, в системе СПП синтетического типа по субординативным средствам связи компонентов, мы можем различать два типа субординативных связей: один сводится к совокупности морфологических показателей синтетической связи, а другой – к синтаксическому элементу связи между компонентами. Следовательно, морфологическими средствами связи являются причастные формы в сочетании с аффиксами пространственных падежей, сравнения, ограничения и принадлежности, деепричастные формы и аффикс условного наклонения на -са. Синтаксическое средство синтетической связи – это совокупность определенных подчинительных интонаций в пределах каждого из компонентов СПП и общий интонационный контур единого целого.

В СПП, компоненты которых связываются синтетико-аналитическим (комбинированным) способом, синтетические и аналитические средства связи, сочетаясь друг с другом и непосредственно присоединяясь к сказуемым придаточного компонента, составляют форму сказуемого этого же компонента.

Под синтетико-аналитическим типом мы понимаем такие СПП, компоненты которых связываются одновременно при помощи

синтетических и аналитических элементов связи.

Средствами синтетико-аналитического способа связи СПП являются:

- причастные формы с аффиксами пространственных падежей в сочетании с послелогоми, соотносительными словами, выражающими временное значение, например: 1. Жоо кеткенден кийин, кылычынды ташка чап. После того как враг ушел, мечом можешь бить по камням; 2. Алар чыкканга дейре, тоо ашып кетебиз. Пока они выйдут, мы через горы перевалим;

- аффикс условного наклонения на -са в сочетании с союзами, например: 1. Эл жатса да, Эсенбай акенин эки кызы жатпайт. Хотя народ и спит, двум дочерям Эсенбай аке не спится; 2. Таң атканча кар жааса дагы, күн жылуу болду. Хотя до утра шел снег, день был теплым;

- причастные формы с аффиксом принадлежности в сочетании с послелогоми: Шамаал катуулап соккону менен, анча деле суук жок. Не так уж холодно, хотя и ветер поднялся;

- имена действия в сочетании с послелогоми, например: 1. Билимдүү адам болуш учун, көп аракеттенишиң керек. Чтобы накопить знания, много трудиться надо; 2. Сен ал жакка барып келүү үчүн, жок дегенде бир жарым кун керек. Чтобы ты поехал туда и вернулся обратно, по крайней мере, больше суток надо.

При организации и осуществлении подчинительной связи между компонентами СПП в кыргызском языке немаловажную роль играют вопросительные и указательные местоимения, представляющие собой парные образования: ким – ал, ким – ошол, канча – ошончо, кандай – ошондой, кайда – ошондо, кайсыл жерде – ошол жерде и т.д. например: 1. Ким иштебесе, ал тиштебейт. Кто не работает, тот не ест; 2. Билим кайда, күч ошол жерде. Где знания, там и сила; 3. Окуганың канча, билгениң ошончо. Сколько читаешь, столько и знаешь; 4. Ынтымак кайсыл жерде, биримдик да ошол жерде. Где дружба, там и единство; 5. Кандай көрсөң, ошондой жөнөт. Как ты увидишь (его), так и проводишь (его).

Как видно из этих примеров, вопросительные местоимения, находясь в составе придаточных компонентов, выполняют синтаксические функции либо главных, либо второстепенных его членов и употребляются вместе с формой условного наклонения на -са или без нее.

В обоих случаях между компонентами СПП устанавливается (выражается) условное отношение. Поэтому относительно того, что в одних случаях в составе придаточного компонента вопросительные местоимения употребляются вместе с формой условного наклонения на *-са*, в других случаях – без нее, можно говорить лишь в стилистическом использовании данной формы.

Указательные местоимения, находясь в составе главных компонентов, выступают в функции главных или второстепенных членов. Подчинительная связь между ними осуществляется с помощью аффикса условного наклонения на *-са* и вопросительного местоимения.

Таким образом, кыргызский язык располагает разнообразным структурно-грамматическим типом СПП. Связь между компонентами СПП может осуществляться аналитическим, синтетическим и синтетико-аналитическим способами. Для кыргызского языка более характерны синтетический и синтетико-аналитический способы связи. Это составляет особенность синтетических структур кыргызского языка и объясняется тем, что в кыргызском языке неличные формы глагола – причастие, деепричастие, имена действия, и условное наклонение на *-са* более активно употребляются при осуществлении подчинительной связи между компонентами и организации СПП.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев А.З. Сложноподчиненные предложения в современном азербайджанском языке: автореф. дисс...докт. филол. наук. – Баку. 1963.
2. Алиев У.Б. Проблемы придаточного предложения в карачаево-балкарском языке - В кн.: Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана. – Нальчик, 1963.
3. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – М.- Л., 1935.
4. Грамматика русского языка, т. II, ч. I. – М., 1954.
5. Есенов Х.М. Причастный оборот в казахском языке. – СТ, 1975, №1.
6. Жапаров А.Ж. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1979.
7. Закиев М.З. Современный татарский литературный язык. – М., 1971.
8. Кривоносов А.Т. Открывает ли трансформационная грамматика новые горизонты в лингвистике. – ВЯ, 1977, №6.
9. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т.29. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – 783 с.
10. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М. 1978.

11. Мусаев К.М. О глагольно-именных конструкциях в современном казахском языке. – М., 1956.
12. Сартбаев К.К. Некоторые спорные вопросы сложноподчиненного предложения кыргызского языка – Труды ИЯЛ, вып.6. Фрунзе, 1956.
13. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлүмдүн синтаксиси. – Фрунзе, 1957.
14. Севортян Э.В. О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках. – В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. – М., 1961.
15. Ширалиев М. Проблемы сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – В кн.: Вопросы составления описательных грамматик. – М. 1961.
16. Юлдашев А.А. Соотношения деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. – М. 1977.

#### REFERENCES

1. Abdýllaev A.Z. Slojnopodchinennye predlojenia v sovremennom azerbaidjanskom iazyke: avtoref. diss...dokt. filol. naýk. – Baký. 1963.
2. Aliev Ý.B. Problemy pridatochnogo predlojenia v karachaevo-balkarskom iazyke - V kn.: Voprosy opisatelnyh grammatik iazykov Severnogo Kavkaza i Dagestana. – Nalchik, 1963.
3. Bogoroditskii V.A. Obii kýrs rýsskoj grammatiki. – M.- L., 1935.
4. Grammatika rýsskogo iazyka, t.II, ch.I. – M., 1954.
5. Esenov H.M. Prichastnyj oborot v kazahskom iazyke. – ST, 1975, №1.
6. Japarov A.J. Kyrgyz tilinín sintaksisi. – Frýnze, 1979.
7. Zakiev M.Z. Sovremennyi tatarskii literatúrnyj iazyk. – M., 1971.
8. Krivonosov A.T. Otkryvaet li transformatsionnaia grammatika novye gorizonty v lingvistike. – VIa, 1977, №6.
9. Lenin V.I. Poln. sobr. soch., t.29. –M.: Izdatelstvo politicheskoi literatúry, 1969. –783 s.
10. Meaninov I.I. Chleny predlojenia i chasti rechi. – M. 1978.
11. Mýsaev K.M. O glagolno-imennyh konstrýktsiiakh v sovremennom kazahskom iazyke. – M., 1956.
12. Sartbaev K.K. Nekotorye spornye voprosy slojnopodchinennogo predlojenia kyrgyzskogo iazyka – Trýdy IaL, vyp.6. Frýnze, 1956.
13. Sartbaev K.K. Kyrgyz tilindegi koshmo súlúmdýn sintaksisi. –Frýnze, 1957.
14. Sevortian E.V. O nekotoryh voprosah slojnopodchinennogo predlojenia v tíyrkskih iazykah. – V kn.: Issledovania po sravnitelnoi grammatike tíyrkskih iazykov. Sintaksis. – M., 1961.
15. Shiraliev M. Problemy slojnopodchinennogo predlojenia v azerbaidjanskom iazyke. - V kn.: Voprosy sostavlenia opisatelnyh grammatik. – M. 1961.
16. Ýıldashev A.A. Sootnosheniia deepri chastnyh i lichnyh form glagola v tíyrkskih iazykah. – M. 1977.



**Аңдатпа**

Мақалада түркі тілдерінің синтаксистік жүйесі, соның ішінде қырғыз тіліндегі құрмалас сөйлем компоненттерінің байланысу тәсілдері қарастырылған. Автор мысалдар келтіре отырып, қырғыз тіліндегі құрмалас сөйлемнің жасалу жолы мен байланысу тәсілдеріне талдау жүргізген. Құрылымдық және грамматикалық субординациялар бойынша күрделі сөйлем компоненттерінің арасындағы байланыс аналитикалық, синтетикалық және синтетикалық-аналитикалық (аралас) тәсілмен жасалады. Автор өз зерттеуінде қырғыз тіліне синтетикалық және синтетикалық-аналитикалық байланыс әдістері тән екенін атап көрсетеді.

**Кілт сөздер:** Компонент, түркі тілдері, қырғыз тілі, синтаксистік жүйе, сабақтас құрмалас сөйлем, байланысу тәсілдері.

**(Мусаев С.Ж. Қырғыз тіліндегі сабақтас құрмалас сөйлем компоненттерінің байланысу тәсілдері)**

**Özet**

Bu makale, genel olarak Türk lehçelerinin sözdizimsel sisteminde ve özellikle de Kırgız Türkçesinde karmaşık bir cümlelerin öğelerini birbirine bağlamanın temel yöntemlerinin ele almaktadır. Yazar, örneklere dayanarak Kırgız Türkçesinde karmaşık bir cümlelerin öğelerini analitik, sentetik ve sentetik-analitik (kombine) olmak üzere üç yöntem ile analiz ederek Kırgız Türkçesi için sentetik ve sentetik-analitik iletişim yöntemlerinin daha karakteristik olduğu sonucuna varmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Türk lehçeleri, Kırgız Türkçesi, sözdizimi sistemi, karmaşık cümle, iletişim yöntemleri, öge, yapı, gramer, semantik unsurlar

**(Musayev S.J., Kırgız Türkçesinde Karmaşık Cümlelerin Öğelerini Birleştirmenin Temel Yöntemleri)**

**М.Д.Чертыкова**

д.ф.н., Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова  
Абакан, Республика Хакасия, Россия  
(e-mail: chertikova@yandex.ru)

**Хакасская лексема чӱрек «сердце» и его лексические параллели в  
других тюркских языках**

**Аннотация**

Статья посвящена функционально-семантическому и когнитивному описанию одного из ключевых и традиционных концептов «сердце», характеризующего эмоционально-ментальные переживания человека. Концепт «сердце» представляет собой широкую, развитую систему метафорических образов, в том числе и на фразеологическом уровне. В тюркских языках сердце чаще рассматривается как обиталище определенных чувств, настроений; источника храбрости, жизненной энергии и силы, трудолюбия; биологического и духовно-ментального центра человека. В сравнительно-сопоставительном анализе данного концепта обнаруживаются его общие, универсальные и специфические особенности, что является источником этнического своеобразия в мировидении и ощущении себя в этом мире родственных народов.

**Ключевые слова:** Концепт, лексема, сердце, хакасский язык, тюркские языки, образ, метафора.

**M.D.Chertykova**

**Khakas Leksema Чӱрек «Heart» and its Lexical Parallels  
in Other Turkic Languages**

**Abstract**

The article is devoted to the functional-semantic and cognitive description of one of the key concepts and the traditional «heart», which characterizes the emotional and mental experiences of the person. The concept of «heart» is a broad system development of metaphorical images, including the phraseological level. At the heart of the Turkic languages it is increasingly seen as the abode of certain feelings, moods; source courage, vitality and strength, diligence; biological and spiritual-mental Rights Center. The relatively - comparative analysis of this concept found its general, universal and specific features, that is the source of ethnic identity in the vision of the world and feeling in this world of kindred peoples.

**Keywords:** Concept, token, heart, Khakas language, Turkic languages, image, metaphor

В когнитивной лингвистике одним из ключевых объектов исследования является концепт, смысловая общность которого обеспечивается его образными, понятийными и ментальными составляющими. Среди множества толкований концепта, его структуры и содержания, в данном исследовании в качестве рабочего мы принимаем определение В.В. Колесова: «Концепт – синтезирующее, лингвоментальное образование, методологически пришедшее на смену представлению (образу), понятию и значению и включившее их в себя в «снятом» редуцированном виде своего рода гипероним» [1, с. 122]. Исследование ключевых концептов различных этносов в сравнительном аспекте способствует выявлению национально-культурной идентичности, особенностей языковых средств, воплотивших ментально-исторический опыт этноса. Однако «в силу универсальности способов познания окружающего мира, содержание понятийного компонента у носителей разных языков будет иметь большое сходство. Кроме того, в целом ядерные компоненты разнокультурных концептов в большей степени совпадают, национальная же специфика проявляется на периферийных участках и в культурологическом компоненте концепта» [2, с. 60-64].

Концепт «сердце», символизирующий духовный и биологический центр человеческого бытия, занимает одно из основных мест в концептосфере любого народа и представляет собой двойственность природы человека. Особенность репрезентации данного концепта заключается в его антропологическом и психологическом характере, взаимоотношении человека с окружающим миром и антропоцентричностью языка.

С лингвистической точки зрения олицетворение сердца, как центра глубоких человеческих чувств, объясняется «широкой полисемией этого слова и непосредственным субъективным восприятием изменений в деятельности сердца при различных эмоциональных состояниях человека (например, увеличение или снижение частоты сердечных сокращений), в основе которых чаще всего лежат личностно-этические мотивы» [3, с. 74]. Подобное явление наблюдается и в тюркских языках, где среди прочих соматизмов сердце имеет наиболее развитую систему многозначности, а также является распространенным компонентом в структуре идиом, фразеологических единиц, которые в любом языке представляют богатое и разнообразное семантическое поле. В Кратком хакасско-русском фразеологическом словаре [далее – КХРФС] Т.Г.Боргояковой

содержится около 40 фразеологических единиц с компонентом чўрек «сердце». В двухтомном Татарско-русском словаре [2007] около 200 таких единиц. Помимо анатомического органа эти лексеммы указывают на особенности характера, морально-волевые качества, психические состояния и переживания человека. В основе такой тенденции проявления образа сердца в языке лежит эгоцентричность человека, познающего окружающий мир через себя, на что указывала А.М. Эмирова: «Само человеческое тело является наиболее доступным и изученным объектом наблюдения человека с первых его жизненных шагов. Свою ориентацию в пространстве, свою оценку окружающего человеку «удобнее» соотносить, прежде всего, с частями своего тела» [4, с. 41]. Тем самым в языковом сознании человека присутствует представление о связи окружающего мира с внутренними органами, которые каким-либо образом реагируют на те или иные раздражители. Подобная связь обеспечивается физиологическими процессами, происходящими в организме человека в моменты переживания различных эмоций, поскольку «...вегетативная нервная система изменяет частоту сердцебиения, угнетает или усиливает перистальтику пищеварительного тракта, изменяет просвет кровеносных сосудов (человек бледнеет или краснеет от гнева или стыда), тормозит слюноотделение (у человека пересыхает во рту), расширяет зрачки, усиливает потоотделение и так далее [5, 680]. Вероятно, в такие моменты в сознании человека возникают физические ощущения или / и ассоциации связи эмоций с определенными внутренними органами.

Цель статьи – рассмотреть с функционально-семантических и когнитивных позиций проявление концепта чўрек «сердце» в хакасской языковой картине мира и выявление его универсальных и специфических особенностей в сравнении с аналогичной лексеммой в других тюркских языках. Концепт «сердце», несмотря на неугасаемый исследовательский интерес лингвистов в силу своей яркости, многообразия и частотности проявления в языке, в тюркских языках пока еще остается недостаточно изученным в сравнительном и системно-когнитивно-семантическом аспекте. Вопросы, касающиеся лингвокультурной репрезентации данного концепта в отдельных тюркских языках, освещены в работах Р.Р.Даниловой [6], А.Н.Курванбакиевой [7], А.М.Николаевой [8], М.Д.Чертыковой [9] и мн. др. Также имеются работы сравнительно-сопоставительного характера по описанию межъязыковых соответствий фразеологизмов с соматическим компонентом: на материале чувашского, татарского,

башкирского и турецкого языков [10], на материале тюркских языков Сибири и казахском языке соматические фразеологизмы, характеризующие человека, описаны Е.В.Тюнтешевой [11] и др. Наша статья представляет собой попытку комплексно-обзорного рассмотрения в сравнительном аспекте тюркских лексем, большей частью, фразеологических единиц, входящих в тематическую концептосферу «сердце». Сравнительному семантико-когнитивному анализу подвергаются фразеологические эквиваленты с соматизмом «сердце» хакасского, алтайского, якутского, тофаларского, башкирского, татарского, казахского, киргизского, тувинского, уйгурского, турецкого языков. Фактическим материалом для анализа послужили словарные статьи анализируемой лексики из лексикографических источников и иллюстративные тексты из хакасских художественных произведений.

Лексема чүрек «сердце», в соответствующих фонетических вариантах функционирует во всех тюркских языках, поскольку, как и многие соматические наименования, относится к общетюркскому лексическому фонду. Следует отметить, что в турецком языке присутствует разделение: арабское заимствование: kalp – для обозначения анатомического органа (сердца) и yürek – для ментально – психического органа, который локализуется в себе «более высокие и сложные чувства (интуиция, любовь и т.д.)» [12, с. 27]. В семантике хакасской лексики чүрек, как и в других языках, при обозначении сердца, как анатомического органа, каких-либо семантических сдвигов не наблюдается. Хак.: Республикадағы имнег туразынзар чүрек сыныхтачаң наа аппараттар ағылғаннар – В республиканскую больницу привезли новые аппараты, которыми проверяют работу сердца. Рассматриваемая лексема в прямом значении используется обычно для выражения:

а) сердца, как анатомического органа: хак.: кизи чүрегі «сердце человека». Чүрегі пір син тиң тоғынминыбысхан. Ол, піреде тохтап, сым полыбыс турған. Піреде, тоғына түзіп, миизіне тың тохлатхан, пазын саңай айландырған (Чкч, 253) – [Его] сердце перестало работать равномерно. Иногда оно, замирало, переставая работать. Иногда, работая, стучало по мозгам, и от этого сильно кружилась голова;

б) здорового или больного состояния сердца: хак.: пик (хазых) чүрек «здоровое сердце»; башк.: йөрәк ауырыуы «болезнь сердца»; як.: сурэх ыарыыта «болезнь сердца», сурэх ыарыылаах «страдающий

болезнью сердца», сурэбэ хайдыбыт «инфаркт»; башк.: һау йөрәк «здоровое сердце»; тат.: йөрәк өянәге «сердечный приступ» и др.;

в) функциональных особенностей сердца: хак.: чүрек сабылызы «сердцебиение»; кирг.: жүрөгү араң эле согот «сердце у него едва бьется, сердце у него очень слабо бьется» [КРС, 2015: 305]; шор. чүрек шапканы «сердцебиение»; як.: сурэх тэбиитэ «биение сердца»; тув.: чүрек согары «сердцебиение»; каз.: жүрек дүрсілі «биение сердца; стук сердца», тат.: йөрәк эшчәнлеге «деятельность сердца» и др.;

г) в сложных словах со значением анатомических частей и каналов сердца: хак.: чүрек иди «сердечные мышцы», чүрек тамыры «артерия»; кирг.: жүрөк эти «сердечная мышца»; каз.: жүрек көк тамырлары «сосуды сердца»; башк.: йөрәк алды «предсердие»; тув. чүрек шыңганы «сердечная мышца»; як.: сурэх тышыра артерия «букв. сосуд сердца»; сурэх клапаннара «сердечные клапаны» и др. Как видим, здесь семантическая схема сложных слов в тюркских языках работает одинаково «сердце – обладатель + имя с аффиксом принадлежности».

Переносное значение лексемы чүрек возникло в результате метафорического переноса, т.е. тесной ассоциативной связи между анатомическим сердцем и переживаемыми человеком эмоциями. В Древнетюркском словаре слово *jüräk* «сердце» зафиксирован в переносном значении: *alp qolum erdäm jüräkim* мои богатырские руки, мое мужественное сердце (Е 44); *emdi jüräk jirtülur* сердце теперь разрывается (МК I 41); *sü başlar kör ęrgä jüräk kęd kęräk* мужу, возглавляющему войско, нужно сильное сердце (QВH 82) [ДТС, 1969: 286]. Если во многих современных тюркских языках сердце ассоциируется с такими эмоциями, как радость, печаль, восторг, уныние и т.д., то в древнетюркском языке данный термин был связан исключительно с мужественностью, храбростью, доблестью, героизмом, о чем говорит и семантика производных от *jüräk* лексем:  $\diamond$  *jüräk urun-* всецело отдаваться чему-л.: *edi artug ödrüm talu ęr kęräk ögi köñli jetsä urunsa jüräk* [для этого] нужен избранный, особенный муж, / у которого ум должен быть зрелым и который должен всецело отдаться [делу] [...] [ДТС, 1969: 286]; *jüräkkan-* проявлять отвагу, мужество: *ęr jüräkkanđi* мужчина проявил отвагу (МК III 115) [ДТС, 1969: 286]; *jüräklig* доблестный, отважный: *jüräklig ęr* доблестный муж (МК III 51); *it tisin kęnē oylan asınsar jüräklig bolur* если ребенок повесит на себя зуб собаки, он будет отважным (ТТ VII 23) [ДТС, 1969: 286]; *jüräksiz* несмелый, трусливый: *jüräklig jüräksizkä bolsa bası / jüräklig bolur ötrü tegmä kisi* если во главе трусливых людей станет отважный

[муж], тогда отважным будет каждый человек (QBN 156) [...] [ДТС, 1969: 286]. Толкование данного слова в «Дивану лугат ат-турк (свод тюркских слов)» Махмуда ал-Кашгари подтверждает это значение: йурак «сердце». Йураклик «храбрец с твердым сердцем (непоколебимый)» [Диван... 2005: 753]. В тюркских языках кыпчакской подгруппы сердце также ассоциируется со смелостью: каз.: жүректі адам «смелый; решительный; отважный человек; с огоньком» [КазРС: 213]; башк.: йөрәкле ирзәр «отважные мужи»; йөрәкле булыу «быть бесстрашным» [БРС, 1996: 237]; кирг.: баатырдын көркү жүрөктө фольк. украшение богатыря – сердце (т.е. храбрость). Киргизская лексема жүрөк выражает значение смелость в сочетании с майлуу «жирный»: жүрөгүндө кара жок, баары да май он – настоящий богатырь (букв. у него на сердце нет темного пятнышка, всё – жир; считается, что сердце настоящего богатыря должно быть сплошь покрыто жиром); [...] жүрөгү майсыз трус (сердце его без жира) [КРС, 2015: 305]. Отметим, что в некоторых языках рассматриваемая лексема с аффиксом обладания употребляется как самостоятельная единица, характеризующая человека, как смелого, отважного, например: тат.: йөрәкле «смелый, отважный, басстрашный, храбрый» [ТРС, 1988: 125]; башк.: йөрәкле «отважный, бесстрашный»; каз.: жүректі «смелый; смельчак; отважный; мужественный», тат.: йөрәкле «1) смелый, доблестный, отважный, храбрый [...]; 2) страстный, энергичный [...]; 3) сердечный; жалостливый, участливый» [ТРС, 1988: 125]; Видимо, деконструкция концепта «сердце», включенного в образ смелого, отважного, доблестного тюрка исходит из понимания сердца как источника жизненной энергии и силы. Исследователи метафору со смелостью считают праязыковой; с другой стороны, «... остальные развитие семантики (доброта, усердие) явно под влиянием соседних не-тюркских языков» [13, с. 276].

В целом, общая картина по данной лексеме представлена в Сравнительно-исторической грамматике тюркских языков: «[...]1.2. а) Сердце – во всех источниках, кроме IbnM, TS; живот – гаг., желудок – TS, желчный пузырь – IbnM; б) метоним. (душа, смелость, мужество) – все исторические источники (см. EDT 966, sub yürekli), тур., гаг., аз., турк., хал., кар., кум., тат., башк., ног., ккалп., каз., кирг., алт., узб., уйг., хак., тув.; в) метон. (гнев) – кар.; г) метоним. (усердие) – тув., як.; д) метоним. (рассудок) – тув.; е) метоним. (доброта) – чув. Метонимические значения проявляются в основном в производных: jürek-lig «храбрый» (но як. sürexte:x «усердный», чув. çërellë «добрый,

отзывчивый)), jürek-le «становиться храбрым» [13, с. 276]. Как видим, в тюркских языках сердце, помимо смелости и храбрости, может ассоциироваться и с другими качествами характера человека, например, як.: сурэхтээх «трудолюбивый, усердный, прилежный; сүрэхтээх киһи трудолюбивый человек; сурэхтээх үлэһит усердный работник; сурэбэ суох лентяй; сүрэхтээх киһи сүгүн буолбат погов. трудолюбивый человек зря время не проводит; сүрэбэ суох субэлээх посл. лентяй смекалист на отговорки» [ЯРС, 1972: 351]. В основе выражения такого значения лежит представление сердца как источника силы, энергии, о чем свидетельствует переносное значение сурэх «энергия, старание, жажда деятельности; сүрэбэ бэрт деятельный, трудолюбивый». С якутским понятием «трудолюбие» имеет смысловую связь или метонимическое выражение тоф.: чүректіг «перен. прилежный».

Абдурашитова Ш.Б. пишет: «Если в русском языке сердце имеет соотнесенность с раздражением, гневом (сказать с сердцем – «сердито», в сердцах – «рассердившись», сорвать сердце на ком-нибудь – «излить свою злобу» [14, с. 713]), то в крымскотатарском языке сердце ассоциируется с решительностью: юрек – 1. сердце; 2. смелость [4, с. 387]; юрекли – 1. имеющий сердце, с сердцем; 2. смелый, храбрый [4, с. 389]. Например: Велининь джесюрлиги онья да бираз юрек берди (Ч.А.) Метонимическое значение исследуемой лексемы – «смелость, мужество» присутствует и в исторических источниках, проявляясь в основном в производных jürek-lig «храбрый», jürek-le- «становиться храбрым» [14, 276].

Присоединение к лексеме jüräk / жүрек / жүрөк / йөрэк / сурэх аффикса обладания и присутствия у кого-чего-л. какого-л. объекта -lig (-лик; -ле; -ті; -те:х) соответствует древнетюркской традиции образования лексем, характеризующих человека. Однако А.Р.Рахимова, ссылаясь на положения М.З. Закиева и Ф.А. Ганиева, пишет: «В одних случаях они выступают как словообразовательные средства, в других – как грамматические суффиксы. Например, көчле кеше «сильный человек» и ярлыларны атлы итү «сделать так, чтобы бедняки имели лошадь», урынсыз сүзлэр «неуместные слова» и атсыз калу «остаться без лошади» и т. д. [3, с. 179]» [15, с. 154]. В хакасском же языке аффикс обладания -лыг / -ліг (-тыг / -тіг; -ныг / -ніг) также имеет полифункциональный характер: в некоторых случаях лексикализуется в самостоятельную номинатему: ипчіліг «женатый; букв. с женщиной», үтреділіг «образованный; букв. с образованием»,



тілліг «языкастый, болтливый; букв. с языком», сағыстығ «умный; букв. с мыслями» и др.; в других случаях активно применяется в качестве аффикса обладания: көнектіг «с ведром», чистектіг «с ягодой», салаалығ «ветвистый» и др. В случае с лексемой чўректіг «с сердцем» аффикс -тіг выполняет грамматическую функцию и включается в категорию отношения обладания и принадлежности, сочетаясь с характеризующим субъекта именем, тем самым предстает стержневым компонентом фразеологической единицы: чабал чўректіг «злой, плохой; букв. с плохим сердцем»; чағбан чўректіг «доброжелательный, отзывчивый; букв. с постным сердцем»; нымзах чўректіг «мягкий, доброжелательный; букв. с мягким сердцем»; хатығ чўректіг «черствый, жестокосердный; букв. с твердым сердцем» и т.д. Сірер аны чахсы кізее санидырзар, чахсы чўректіг, сағыстығ, кізее ачынчах тидірзер. Ам көр көрербістер, хайдағдыр аның чўрегі, айир ба сірерні (Хл, 89) – Вы его считаете хорошим человеком, говорите, что он с добрым (букв. хорошим) сердцем, умный, доброжелательный. Сейчас посмотрим, какое у него сердце, будет ли жалеть вас.

В роли определяющего субстантива могут выступать также названия животных и зверей (зооморфизмы), при этом субъекту присваивается характерные для конкретных животных и зверей качества: аба чўректіг «сильный, крепкий; букв. с медвежьим сердцем»; тўлғұ чўректіг «хитрый, готовый обмануть; букв. с лисьим сердцем»; хозан чўректіг «трусливый; букв. с заячьим сердцем» и др. Аналогичные ситуации имеются и в других тюркских языках, например, башк.: куян йөрәк «трусливый; заячья душа». Такие фразеологические сочетания используются исключительно для экспрессивно-образной, оценочной характеристики индивида. Но в семантической структуре некоторых фразеологических единиц существуют расхождения, например, при сочетании исследуемой лексемы с существительным тас «камень»: хак.: тас чўректіг «немилосердный, жестокий; букв. с каменным сердцем», тат.: йөрәк таш булып кату «1) окаменеть (о сердце); 2) ожесточиться, стать суровым, безжалостным; 3) утратить способность к проявлению каких-л. чувств от сильного горя (потрясения)» [с. 2050]. Но в киргизском языке: жүрөгү таш или таш жүрөк «непреклонный»: билеги жоон, таш жүрөк, атасынан бабасы пил мүчөлүү бадирек фольк. непреклонный, от отца и деда слоновьего сложения храбрец [КРС, 2015, с. 305].

Метафорическое отсутствие сердца у человека в тюркских языках также носит характеризующий субъекта признак, однако трактуется

неоднозначно. В сибирских тюркских языках, возможно, семантика такой формулировки развивается по русскому сценарию, т.е. человек без сердца понимается как жестокий, злобный, ср.: бессердечный: хак.: чўрек чох «бессердечный, жестокий; букв. без сердца». Андағ айна кізі полған. Чўрегі чох (Г.Каз.) – Такой плохой был человек. Бессердечный [КХРФС, 1996: 139]; алт.: јўрек јок «бессердечный» и др., однако в тоф.: чўрээ чоқ «ленивый» и як.: сўрэбэ суох «ленивый» представляет собой бинарную оппозицию обладанию сердцем, выражающего понятие «трудолюбивый, энергичный». В кыпчакских тюркских языках отсутствие сердца обычно понимается как трусость, боязливость, что также включается в противоречие с метафорическим пониманием обладания сердцем, как смелого, отважного, напр., кирг.: жүрөксүз «нехрабрый, несмелый, трусливый». Однако помимо такого значения наблюдается и расширение выражения отрицательных характеристик: башк.: йөрәкһез «1) боязливый, трусливый, робкий, нерешительный; йөрәкһез булмау не быть боязливым; 2) жестокий, бессердечный» [БРС, 1996: 237]; тат.: йөрәксез «1) трусливый, боязливый; малодушный, нерешительный, робкий; 2) равнодушный, бесстрастный; йөрәксез егет бесстрастный парень; 3) жестокий, бессердечный; йөрәксез фашист палачлары жестокие фашистские палачи» [ТРС2, 2007: 2052]; каз.: жүрексіз «бессердечный; трусливый; несмелый; грубый; тупой; без сердца» [КазРС: 213] и др. Предполагаем, что вариант «бессердечный, жестокий» значения в этих языках возник не без влияния русского языка.

Далее. В языковом сознании носителей языка сердце часто воспринимается не как анатомический орган, а как местонахождение приятных или негативных эмоций, и которое может наполняться ими или же иметь дно, где могут оседать самые устойчивые, долговременные эмоции и страсти, напр., каз.: жүрегін шаттық кернеді «сердце наполнилось радостью», жүрегінің терең түкпірінде «в глубине души» [КазРС: 213]. Сердце может восприниматься не только как обиталище глубоких внутренних чувств, но олицетворять весь внутренний мир человека, что можно проиллюстрировать на примере хакасского языка: Чўреемде порчолар чарылар үчүн, хоостап пир мағаа мелей, хынғаным (Чкч, 159) – Чтоб в моем сердце расцвели цветы, сшей мне рукавицы, [моя] любимая. Арғабысха сидіктер артылза даа, чўректе чахсаа ползын ізеніс (Г.Кичеев) – Если даже трудности будут ложиться на наши плечи, пусть в сердце всегда будет надежда. В целом, ассоциативно-образное представление сердца, как

местонахождения каких-либо объектов, в языковом выражении мотивируется наименованиями:

эмоций, как отрицательных, так и положительных: ағырсыныс «боль, горечь», ачырғас «тоска, раскаяние», хомзыныс «печаль, обида», хыныс «любовь», көөрес «вдохновенье», ачыныс «жалость» и др.;

местностей (чаще, связанных с понятием «родина, родная земля»): төреен чир «родная земля», төреен аалычаам «[моя] родная деревня», тағларым «[мои] горы», суучаам «[моя] река», ибiм «[мой] родной дом», школам «[моя] школа» и т.д.;

близких, родных, любимых людей: iчем «[моя] мама», хынғаным «[мой] любимый человек», чағын кiзi «близкий человек», палам «[мой] ребенок» и т.д.

также слова со значениями, возникшими в результате метафорического или метонимического переноса, и олицетворяющие воспоминания о каком-либо событии, жизненном опыте и / или символизирующие определенные чувства, напр., ома «чей-л. образ», сөстер «слова», тас «камень», көрiс «взгляд», хазың «береза», чайғы «лето», хатхырыс «смех» и т.д.

Все перечисленные субстанции в сердце носят (ал чөр-«носить»), хранятся (тут- «держат»), берегутся (хайралал-«беречься»), лежат (чат- «лежать»). Обычно повествование о нахождении чего-л. в сердце ведется от первого лица, поскольку это глубоко личное ощущение. Нельзя сказать: Ол чўреенде хынғанының омазын хайраллапча – Он в сердце хранит образ любимого человека или Син чўреенде хынғанының омазын хайраллапчазың – Ты хранишь в сердце образ любимого человека. Более органично будет: Мин чўреемде хынғанымның омазын хайраллапчам – Я берегу в сердце образ любимого человека. В каз.: Жўрегiмiзде мөңгi сактаймыз «вечно сохраним в сердцах» [КазРС: 306]. Из этого следует, что хранение в сердце тех или иных явлений подразумевает не только любовь и хорошее расположение к объекту, но и память о нем, т.е. носить в сердце значит помнить. Тем самым сердце – вместилище чувств – взаимодействует с сердцем – памятью. Участие слова «сердце» во фразеологических единицах, репрезентирующих мыслительную деятельность (память) активно и в других языках. И.А. Темиркаева подобные татарские фразеологизмы относит к группе фразеологизмов со значением рациональной памяти: «йөрәк түрендә йөртү (саклау) «всё ещё помнить, не забыть»; йөрәген я улап алу,

йөрәктә тоту, истә тоту «остаться в сердце (запомнить)», йөрәктән чыгару, оныту «уйти из сердца (забыть)», йөрәктә саклау «прийти в сердце (вспомнить)», йөрәккә якын алу «принимать близко к сердцу» [16]. Таким образом, сердце может выступать вместилищем не только чувств, но и памяти. А.Н.Курванбакиева утверждает, что в уйгурском языке «жүрәк (сердце) во фразеологизмах родственно по значению слову голова, т.е. обозначает «помнить», «думать»: жүрәк кетида саклимақ «буду помнить в сердце»; жүрәкләрдә өчмәс дағ болуп орналашмақ «помнить о чем-то пережитом» [7, с. 69]. Об этом пишут и исследователи других языков, например, в арчинском языке «иклмаш хъелс «забыть» (букв. «уйти из сердца»), иклмис экас «вспомнить» (букв. «упасть в сердце») и др. В английском же языке с сердцем связывается интуитивное мышление. В отличие от английского языка, для арчинского национально-специфическим следует считать и то, что для обозначения переживаний, помимо компонента «сердце», используются и некоторые глаголы интеллектуальной деятельности: икIв аргъас «переживать, беспокоиться о ком-либо» (букв. «сердце думать»)» [17, с. 10].

В некоторых тюркских языках компонент сердце участвует в выражении значения «тошнить»: як.: сүрәҗим өлөхсүнәр (или чаалыйар) «меня тошнит, мутит»; сүрәҗик умайар (или өрү- күйәр) «я чувствую тошпоту» [ЯРС, 1972: 351]; каз.: жүрөгүм айланып турат «меня тошнит»; жүрөк айландыргыч түрдө «тошнотворно»; жүрегі айныды «его затошнило» [КазРС: 213]. Но в хакасском языке в таких выражениях вместо чүрек используется көңнi ([его] душа) с аффиксом принадлежности 3 л. «желание, душа, настроение»: көңнiм айланча «меня тошнит; букв. [моя] душа крутится», көңнiм пулгалча «меня тошнит; букв. [моя] душа перемешивается (взбалтывается)».

Как известно, в хакасской языковой картине мира «с сердцем ассоциируются самые разные эмоции и переживания (страдание, любовь, тоска, радость и др.). Связь других внутренних органов и эмоций более избирательна: с легкими ассоциируются злость и раздражение, с нутром – злость и зависть, с печенью – страдание, сострадание, тоска» [18, с. 200]. Однако лексемы көңнi «[его] душа, настроение, желание», паар «печень» часто употребляются как синонимы к чүрек «сердце» или как взаимосвязанные элементы, они обогащают смысловую структуру сложного слова: «паар – чүрек собир. лёгкое, сердце, печень; ливер; осердьё; хойның паары – чүрее осердьё овцы; паар – чүректен иткен пүректер; паар – чүрее соох кизи

чёрствый, бессердечный человек (букв. печень – сердце его – холодный человек); паары – чўрее чағын кизилер родственники (букв. печень – сердце его близкие люди)» [ХРС, 2006: 334]. Мин дее синзер матап көрчем, паар-чўреемни айабин (Чкч, 286) – И я тоже смотрю на тебя, не жалея [своего] сердца-печени. О паары – чўреемей! Миниң көглееними, Муклай, прайзы көрче, хайди чобалчатханымны пирдеези көрбес (П, 114) – О [мое] печень-сердце! Муклай все видят, как я пою, но никто не увидит, как я горюю.

Также использование данного сложного слова можно встретить в традиционном стихотворно-песенном жанре – тахпахе:

Ниме тиңнезер іче чўреенең,  
Сын іченің аллығ чўреенең?  
Ниме тиңнезер іче паарынаң,  
Матыр іче нымзах паарынаң (А.Майтакова)  
Что сравнится с материнским сердцем,  
С широким сердцем настоящей матери?  
Что сравнится с печенью матери,  
С доброй (букв. мягкой) печенью героической матери?

Подобное структурно – семантическое целое этих двух лексем «сердце» и «печень» встречается и в других тюркских языках, например, башк.: йөрәк – бауыр «собир. 1) печень и сердце (животного); перен. душа (внутренний психический мир человека) ◇ йөрәк – бауырға инеп барыу проявлять нежность, быть ласковым, войти в душу» [БРС, 1996: 237]. В якутском языке сүрэх-быар представляет сложное слово и выражает образное значение «душа; состояние духа»: сүрэх-быар аалыыта «камень на сердце (букв. источник сердца и печени)»; (киһи) сурэ- ҕин-быарыи ортотунаи (киирэр) (человек) по сердцу, по душе; сурэххэ-быарга бы-һахтаммыкка дылы как ножом по сердцу (букв. как ножом по сердцу и печени) [...] [ЯРС, 1972: 351]. В уйгурском языке «наряду с рассматриваемым компонентом по значению являются синонимичными такие слова, как: беғир (печень) и өпкэ (легкие), которые обозначают то же значение: жүрәк-бағрини көйдүрмәк — «испытание каких-либо сильных чувств: переживать, сильно волноваться; радоваться»; өпкидәп жиғлимақ — «сильно плакать»; өпкилирини бесиң! — «успокойтесь, не плачьте! Интересным является то, что хотя компоненты сердце, печень, легкие обозначают одно и то же во фразеологизмах, взаимозамены не допускают, например, нельзя в идиоме өпкиси ағзиға тикилмақ (тикилип қалмақ) — «задышаться,

сильно переживать» слово өпкиси заменить словом жүрэк, что приведет к разложению идиомы» [7, с. 70].

Таким образом, концепт «сердце» в тюркских языках, как и во всех языках, является ключевым, символизируя биологический и эмоционально-ментально-духовный центр человека. Семантика центра распространяется и на топонимические отношения, эксплицируя определенное место, воспринимаемое как дорогое и широко значимое для определенного народа, напр.: тув.: Москва – бистиң Төрээн чуртувустуң чүрээ – Москва – сердце нашей Родины [РТС, 2015: 529]; як.: Москва – биһиги дойдубут (тэбэр) сурэбэ – Москва – сердце нашей страны [ЯРС, 1972: 351] и др. Однако в хакасском языке столицу не принято называть «сердцем», а предпочтение отдается слову кін «центр»: Москва – пістің Чир-Суубыстың кині – Москва столица [букв. центр] нашей Родины. Однако по отношению к районному центру, где компактно проживают хакасы, вполне допустима фраза: Асхыс – Хакасияның чўрее – Аскиз – сердце Хакасии.

В тюркских языках концепт «сердце» имеет определенную совокупность представлений человека об окружающем мире. В данной статье отмечена лишь небольшая часть развитой системы образов: обиталища определенных чувств, настроений; источника храбрости, жизненной энергии и силы, трудолюбия; биологического и духовно-ментального центра человека. Подобная универсальная репрезентация образа – концепта «сердце» подчеркивает одинаковую систему мышления, представлений и мировидения родственных народов, однако при этом каждый язык отражает этнические особенности и характер мировидения его носителей.

#### **Условные обозначения принятых сокращений**

алт. – алтайский; башк. – башкирский; др.т. – древнетюркский; каз. – казахский; кирг. – киргизский; тат. – татарский; тоф. – тофаларский; тув. – тувинский; хак. – хакасский; як. – якутский.

#### **ЛИТЕРАТУРА**

1. Колесов В.В. Философия русского слова. СПб.: ЮНА, 2002. – 448 с.
2. Драчёва С.И. Экспериментальное исследование вербального содержания этнической концептуальной системы // Текст: структура и функционирование. Вып. 2. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1997. С. 60-64.
3. Кравченко О.Н., Субботина И.М. Соматизм «сердце» в составе фразеологических единиц с позиции антропоцентрического подхода

- (на материале английского и русского языков) // Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. 2014. № 20 (191). Выпуск 23. С. 74-78.
4. Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии: Учебное пособие для студентов университетов. Самарканд: Изд-во Сам.ГУ, 1972. 97 с.
  5. Физиология. Основы и функциональные системы. Курс лекций. Под ред. К. В. Судакова. М., 2000. – 784 с.
  6. Данилова Р.Р. Концепт ЙӨРӘК «сердце» в татарской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. н., специальность: 10.02.02. Казань. 2009.
  7. Курванбакиева А.Н. Основы идеографического описания соматических фразеологизмов уйгурского языка (на материале романа З.Сәмәди «Истәк вә қисмәт») // КазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы/ Вестник КазНУ. Серия востоковедения № 1 (54), 2011. С. 67-70
  8. Николаева А.М. Метафоры состояния души человека в якутском языке // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 6 (260). Филология. Искусствоведение. Вып. 64. С. 90-93.
  9. Чертыкова М.Д. Глаголы со значением эмоции в хакасском языке: парадигматика и синтагматика. Абакан: Изд-во ФГБОУ ВПО «Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова», 2015. –160 с.
  10. Якимова Н.И. Соматические фразеологические единицы чувашского языка (опыт сравнительно-сопоставительного исследования с татарским, башкирским, турецким языками): автореф. .... канд. филол. н.: 10.02.20. Чебоксары. 2007.
  11. Тюттешева Е.В. Человек и его мир в зеркале фразеологии (на мат-ле тюркских языков Сибири, казахского и киргизского). Новосибирск, 2006. – 225 с.
  12. Букулова М.Г. Соматическая фразеология тюркских языков: автореф. ... канд. филол. н. Специальность: 10.02.02. М., 2006.
  13. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. Авт. Р.Тенишев, Г.Ф.Благова, И.Г.Добродомов, А.В.Дыбо, И.В.Кормушин, Л.С.Левитская, О.А.Мудрак, К.М.Мусаев. М.: Наука, 2001. – 822 с.
  14. Абдурашитова Ш.Б. Репрезентация концептов внутреннего мира человека (на материале крымско-татарского языка) // <http://ilmiyqirim.blogspot.com/2012/05/blog-post.html> [13.04.2018].
  15. Рахимова А.Р. Аффиксальный способ образования тюркских лексем, характеризующих человека // Ученые записки Казанского университета. Том. 155, кн. 5. Гуманитарные науки. 2013. С. 152-165.
  16. Темиркаева И.А. Концепты, характеризующие интеллектуальный и нравственный мир человека в английском и тюркских языках // [http://kazgik.ru/kcontent/main/conference\\_competition/electronic\\_conferences/materiali\\_2015\\_05/3/3\\_8.pdf](http://kazgik.ru/kcontent/main/conference_competition/electronic_conferences/materiali_2015_05/3/3_8.pdf) [12.04.2018]

17. Самедов М.Д. Фразеологические единицы, обозначающие эмоциональные и интеллектуальные состояния человека в английском и арчинском языках: автореф. ... канд. филол. н.: 10.02.20. Махачкала. 2006. – 26 с.
18. Чертыкова М.Д. Эмотивные фразеосочетания с соматизмами в хакасской языковой картине мира. – Филологические науки: Вопросы теории и практики. Научно-теоретический и прикладной журнал (Тамбов). – 2014. – №3 (33). Часть II. – С. 195-200.

#### REFERENCES

1. Kolesov V.V. *Filosofiya russkogo slova*. [The philosophy of the Russian word] SPb.: YUNA, 2002. – 448 s.
2. Drachyova S.I. *Experimental'noe issledovanie verbal'nogo sodержaniya ehnikeskoy konceptual'noj sistemy* [Experimental study of the verbal content of an ethnic conceptual system] // *Tekst: struktura i funkcionirovanie*. Vyp. 2. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 1997. S. 60-64.
3. Kravchenko O.N., Subbotina I.M. *Somatizm «serdce» v sostave frazeologicheskikh edinic s pozicii antropocentricheskogo podhoda (na materiale anglijskogo i russkogo yazykov)* [Somatism "heart" in the composition of the phraseological units with the position of the anthropocentric approach (on the material of English and Russian languages)] // *Nauchnye vedomosti. Seriya Gumanitarnye nauki*. 2014. № 20 (191). Vypusk 23. S. 74-78.
4. Emirova A.M. *Nekotorye aktual'nye voprosy sovremennoj russkoj frazeologii* [Some topical issues of modern Russian phraseology]: *Uchebnoe posobie dlya studentov universitetov*. Samarkand: Izd-vo Sam.GU, 1972. 97 s.
5. *Fiziologiya. Osnovy i funkcional'nye sistemy* [Physiology. Fundamentals and functional systems]. *Kurs lekcij*. Pod red. K. V. Sudakova. M., 2000. – 784 s.
6. Danilova R.R. *Koncept ЙӨРӨК «serdce» v tatarskoj yazykovoj kartine mira* [The concept ЙӨРӨК "heart" in the Tatar language picture of the world]: *avtoref. dis. ... kand. filol. n., special'nost': 10.02.02. Kazan'*. 2009.
7. Kurvanbakieva A.N. *Osnovy ideograficheskogo opisaniya somaticheskikh frazeologizmov uigurskogo yazyka (na materiale romana Z.Səmədi «İstək və kismət»)* [The basics of ideographic description of somatic phraseological units of the Uighur language (on the material of the novel Z.Səmədi «İstək və kismət»)] // *KazYU habarshisy. Shyrystanu seriyasy / Vestnik KazNU. Seriya vostokovedeniya* № 1 (54), 2011. S. 67-70
8. Nikolaeva A.M. *Metaforы sostoyaniya dushi cheloveka v yakutskom yazyke* [Metaphors state of the human soul in the Yakut language] // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2012. № 6 (260). *Filologiya. Iskusstvovedenie*. Vyp. 64. S. 90-93.
9. Chertykova M.D. *Glagoly so znacheniem ehmcii v hakasskom yazyke: paradigmatika i sintagmatika* [Verbs with emotion value in the Khakass



- language: paradigmatic and syntagmatic]. Abakan: Izdatel'stvo FGBOU VPO «Hakasskij gosudarstvennyj universitet im. N.F. Katanova», 2015. – 160 s.
10. Yakimova N.I. Somaticheskie frazeologicheskie edinicy chuvashskogo yazyka (opyt sravnitel'no-sopostavitel'nogo issledovaniya s tatarskim, bashkirskim, tureckim yazykami) [Somatic phraseological units of the Chuvash language (experience of comparative study Tatar, Bashkir, Turkish)]: avtoref. .... kand. filol. n.: 10.02.20. Cheboksary. 2007.
  11. Tyuntesheva E.V. Chelovek i ego mir v zerkale frazeologii (na mat-le tyurkskih yazykov Sibiri, kazahskogo i kirgizskogo) [The man and his world in the mirror phraseology (on mat le Turkic languages of Siberia, Kazakh and Kyrgyz)]. Novosibirsk, 2006. – 225 s.
  12. Bukulova M.G. Somaticheskaya frazeologiya tyurkskih yazykov [Somatic phraseology of the Turkic languages]: avtoref. ... kand. filol. n. Special'nost': 10.02.02. M., 2006.
  13. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of Turkic languages. Vocabulary]: 2-e izd., dop. Avtory: E.H.R.Tenishev, G.F.Blagova, I.G.Dobrodomov, A.V.Dybo, I.V.Kormushin, L.S.Levitskaya, O.A.Mudrak, K.M.Musaev. M.: Nauka, 2001. – 822 s.
  14. Abdurashitova Sh.B. Reprezentaciya konceptov vnutrennego mira cheloveka (na materiale krymsko-tatarskogo yazyka) [Representation of the concepts of man's inner world (on a material of Crimean Tatar language)] // <http://ilmiyqirim.blogspot.com/2012/05/blog-post.html> [data obracheniya: 13.04.2018].
  15. Rahimova A.R. Affiksial'nyj sposob obrazovaniya tyurkskih leksem, harakterizuyushchih cheloveka [Affixal method of formation of the Turkic tokens that characterize human] // Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Tom. 155, kn. 5. Gumanitarnye nauki. 2013. S. 152-165.
  16. Temirkaeva I.A. Koncepty, harakterizuyushchie intellektual'nyj i нравstvennyj mir cheloveka v anglijskom i tyurkskih yazykah [Concepts that characterize the intellectual and moral world of man in the English and Turkish languages] // [http://kazgik.ru/kcontent/main/conference\\_competition/electronic\\_conferences/materiali\\_2015\\_05/3/3\\_8.pdf](http://kazgik.ru/kcontent/main/conference_competition/electronic_conferences/materiali_2015_05/3/3_8.pdf) [data obrashcheniya: 12.04.2018]
  17. Samedov M.D. Frazeologicheskie edinicy, oboznachayushchie ehmocional'nye i intellektual'nye sostoyaniya cheloveka v anglijskom i archinskom yazykah [Phraseological units designating emotional and intellectual state of the person in English and Archi]: avtoref. ... kand. filol. n.: 10.02.20. Mahachkala. 2006. – 26 s.
  18. Chertykova M.D. Emotivnye frazeosochetaniya s somatizmami v hakasskoj yazykovej kartine mira [Emotive frazeosochetaniya with somatism in Khakass language picture of the world]. – Filologicheskie nauki: Voprosy teorii i praktiki. Nauchno-teoreticheskij i prikladnoj zhurnal (Tambov). – 2014. – №3 (33). CHast' II. – S. 195-200.

**Список лексикографических источников**

БРС – Башкирско-русский словарь: 32000 слов / Российская академия наук. Уфимский научный центр. Академия наук Республики Башкортостан; под ред. З.Г.Ураксина – М.: Дигора, Рус.яз., 1996. 884 с.

ДТС – Древнетюркский словарь. Редакторы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Ленинград: Изд. «Наука». Ленинградское отделение. 1969. – 676 с.

КазРС – Калдыбай Бектаев. Казахско-русский словарь. Онлайн – версия: <http://bookfi.net/book/586995>

КРС – Кыргызско-русский словарь: 40 000 слов / под ред. К.К.Юдахина. Изд. 4-ое. Б.: «Улуу Тоолор», 2015. – 1092 с.

КХРФС – Боргоякова Т.Г. Краткий хакасско-русский фразеологический словарь. Учебное пособие. – Абакан: Издво ХГУ им. Н.Ф.Катанова. 1996. – 144 с.

РАС – Русско-алтайский словарь. В 2-х томах. Том II (П–Я); БНУ РА «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова». Горно-Алтайск, 2015. – 800 с.

РТС – Русско – тувинский словарь: 32 000 слов / М.Д. Биче – оол, А.К. Делгер – оол, А.Ч. Кунаа и др. Под ред. Д.А.Монгуша. – Абакан: ООО «Кооператив «Журналист», 2015, – 664 с.

Махмуд ал-Кашгари «Диван Лугат ат-Турк». Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с. + 2 с. вкл.

ТРС – Татарско-русский словарь: ок. 25 000 слов. Под редакцией профессора Ф.А.Ганиева. Казань: Татарское книжное издательство. 1988. 461 с.

ТРС2 – Татарско-русский словарь в 2 томах. 56000 слов, 7400 фразеологических выражений. Кол. авт.: Ф.А. Ганиев, М.З. Закиев, Ш.Н. Асылгареев, Д.Б.Рамазанова. Казань: Магариф, 2007.

СТРиРТ – Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский и русско-тофаларский: учебное пособие для уч-хся ср. школ. СПб: Изд-во «Дрофа» Санкт-Петербург», 2005. – 295 с.

ХРС – Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сӱстӱк / О. П. Анжиганова, Н.А. Баскаков, М. И. Боргояков, А. И. Инкижекова-Грекул, Д. Ф. Патачакова, О. В. Субракова, М. Д. Чертыкова и др. Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.

ШРиРШС – Курпешко – Таннагашева Н.Н., Апонькин Ф.Я. Шорско-русский и русско-шорский словарь. Кемерово: Кемеровское книжное издательство. 1993. 153 с.

ЯРС – Якутско-русский словарь. 25 300 слов. Под ред. П.А.Слепцова. М.: Изд-во «Советская энциклопедия». 1972. 568 с.

### Список источников иллюстративного материала

Кильчичаков М.Е., Шулбаева В.Г., Митхас Туран, Котожеков Г.Г. Пьесалар. «Всходы»: сборник пьес. – Абакан: Хак. издат., 1991. – 264 с.

Кирбижекова У.Н., Коков И.Ф. Хакасская литература для 4 класса. Абакан: Хакаское от-е Красноярского кН. изд-ва. 1977. 139 с.

Чарых кўнниг чирим. Солнечный мой край. Сборник художественных произведений хакасских авторов. На хакасском языке / Сост. А.Е.Султреков, Л.В.Челтыгмашева, Н.С.Майнагашева. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2007. – 348 с.

### Аңдатпа

Мақала адамның эмоционалды және психикалық тәжірибесін сипаттайтын «жүрек» ұғымының негізгі және дәстүрлі тұжырымдамаларының функционалды-семантикалық және когнитивті сипаттамасын танытуға, зерделеуге арналған. «Жүрек» ұғымы метафоралық бейнелердің, оның ішінде фразеологиялық деңгейде кең дамыған жүйе болып табылады. Түркі тілдерінде жүрек - белгілі бір сезім мен көңіл-күйдің орны; батылдық, өмірлік күш пен күш-жігер көзі; адамның биологиялық және рухани-психикалық орталығы ретінде жиі қарастырылады. Осы тұжырымдаманың салыстырмалы талдауында туыстас халықтардағы осы дүниетанымдық көзқараста және өзіндік сезімде этникалық сәйкестік көзі болып табылатын оның ортақ, әмбебап және нақты ерекшеліктері көрсетіледі.

**Кілт сөздер:** Концепт, лексема, жүрек, метафора, хакас тілі, түркі тілдері.

**(Чертыхова М. Хакас тіліндегі жүрек сөзі және оның өзге түркі тілдеріндегі баламасы)**

### Özet

Makalede, bir insanın duygusal ve zihinsel deneyimlerini karakterize eden "yürek" (kalp) kavramının işlevsel-anlamsal ve bilişsel tanımı ele alınmaktadır. "Yürek" kavramı, deyim düzeyi de dahil olmak üzere geniş, gelişmiş bir metaforik bir görüntü sistemidir. Türk lehçelerinde yürek, belirli duygu ve hislerin yeri, cesaret, canlılık ve güç, kaynağı ve daha çok insanın biyolojik ve ruhsal-zihinsel merkezi olarak görülmektedir. Çalışmada, Hakas Türkçesindeki yürek kavramı diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırılarak Türk halkları arasında dünya görüşünün ve duygularının etnik kimliğin kaynağı olan evrensel ve somut özelliklerinin ortaya konulduğu sonucuna varılmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Kavram, leksem (sözcük birim), yürek, metafor, Hakas Türkçesi, Türk lehçeleri

**(Çertıkova M., Hakas Türkçesindeki Yürek Sözcüğü ve Diğer Türk Lehçelerindeki Sözcüksel Paralellikler)**

**T. Yıldırım<sup>1</sup>, S. Eynel<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Uşak, Türkiye  
(E-mail: talipy@gmail.com )

<sup>2</sup>Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Denizli, Türkiye  
(E-mail: semaeynel7@gmail.com)

**“Hoş” Sözcüğünün Özbek Türkçesindeki Kullanımı Üzerine**

**Özet**

İnsanlar arasında bir anlaşma aracı olan dil, konuşulduğu bölge, iklim şartları, bulunduğu kültürel çevre, dilin işleme kapasitesi vb. özellikler yönünden çeşitlenmektedir. Özbek Türkçesi bu yolla kendine yakın bir coğrafyada kullanılan Farsçadan etkilenmiş ve bu dilden birçok sözcüğü kendi bünyesine kabul etmiştir. Farsça bir isim olan “hoş” sözcüğü de bunlardan biridir.

Türkiye Türkçesinde isim, sıfat, zarf ve cümle başı edatı işlevlerinde kullanılan “hoş” sözcüğünün Özbek Türkçesinde bu işlevlerinin yanı sıra soru sözlerinin başında; gayret, onaylama, söze başlama ve selamlaşma ifadesi olarak modal söz, kalıp ifade ve ünlem şeklinde farklı anlam ve kategorilerde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Makalede Türkçenin kendi bünyesindeki sözcüklere uyguladığı kategori ve anlam değiştirme yoluyla bir sözcüğe farklı işlev ve anlamlar yükleme; bu yolla Türkçenin söz varlığını zenginleştirme, anlatım gücünü artırma metodunu yabancı dillerden aldığı sözcüklere de uyguladığı “hoş” sözcüğünün Özbek Türkçesindeki kullanımından hareketle ortaya konmuştur.

**Anahtar kelimeler:** Özbek Türkçesi, hoş, modal söz, kalıp ifade, ünlem, kategori ve anlam değiştirme

**T. Yıldırım, S. Eynel**

**Application of the Word “hosh” in the Uzbek Language**

**Abstract**

Language, which is a means of communication and harmony between people, “region, climatic conditions, cultural environment, language process e.t.c” abilities vary in different directions. Like the Persian language which is close to the region influenced the Uzbek language, and borrowed many words from this language. One of these borrowing is the word “Hosh”.

Used in the process of the Turkish language as an adjective, an adverb and a preposition, the word “Hosh” in the Uzbek language, on the contrary, is used at the beginning of words; effort, confirmation, beginning of conversation and greeting, are used in various meanings and categories as modal words, common expressions and conversation.

The report used the words of the Turkish language functions that changed the category and meaning of the word; and so it developed the vocabulary of the Turkish language, as well as a method of increasing the power of expression and borrowing from foreign languages, the using of the word “hosh” in the Uzbek language.

**Keywords:** Uzbek language, hosh, modal words, common expressions, conversation, category, and meaning changes

### Giriş

XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı diline sahip olan Türkçe bu dönemden itibaren Doğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki ana kola ayrılır. Doğu Türkçesi XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar eski ve yeni arasında bir geçiş devri olma rolünü üstlenirken XV. yüzyılda bu yazı dili kendi içinde Kuzey ve Doğu şeklinde iki kola ayrılır. Çağatay Türkçesi dediğimiz bu yazı dili XX. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bir yandan Hakaniye (Karahanlı) bir yandan da Harezmi Türkçesi tesiri altında Çağatay ulusunun meydana getirdiği bir yazı dili olan Çağatay Türkçesi, içerisinde Doğu Türkçesinin yanı sıra Oğuz ve Kıpçak unsurlarını da barındırmaktadır. Bu farklı dil unsurlarının yanı sıra İslamiyet’in etkisi ve bulunduğu konum itibarıyla Arapça ve büyük ölçüde Farsçanın tesiri altında kalan Çağatay Türkçesi bugün yerini çağdaş lehçelerden Uygur ve Özbek Türkçelerine bırakmıştır. Bugün Özbek Türkçesinin dil unsurlarına ve sözcük hazinesine baktığımızda Arapça, Farsça, Batı ve Kuzey Türkçesi dil özelliklerini yoğun bir şekilde görmekteyiz. Makalede ele aldığımız “hoş” sözcüğü de işte bu etkinin bir yansıması olarak Farsçanın dil hazinesinden Özbek Türkçesine geçmiş bir sözcük olarak karşımıza çıkar.

Türkçe sözlükte “beğenilen, duyguları okşayan, zevk veren” anlamıyla sıfat, “bununla birlikte ve beğenilen, duyguları okşayan bir biçimde” anlamlarıyla zarf görevinde kullanılan bu sözcük Farsçanın söz varlığına ait bir sözcüktür [1]. Kamus-ı Türki’de “خوش” şeklinde “ش, و, خ” sesleriyle yazıldığı görülen bu sözcük Farsça sözlükte ve Özbek Tilinin İzahlı Lügati adlı eserde de benzer şekilde yer almıştır. Bu sözcük “Lügat-i Ni’metu’llâh” [2, s.186] ta ta “*mülâyim ve kayın ana, mâder-zen ma’nasına, eyü, ve yağşıma’ nāsınaammâişbâ’-i vāv ile nūş ve hūşkāfiyesindekuri, huşkma’ nāsına*” şeklinde anlamlandırılırken; “Burhan-ı Katı”ya baktığımızda bu seslerle ifade edilen iki anlam karşımıza çıkar: İlki “vāv-ı meçhûle. Kuru ve yâbis”, ikincisi ise “vāv-ı meçhûlle. Akl-i halkî ve şuur manasıdır. Ondan temyiz ile tabir olunur. Onunla insan, hayrı şerden, nef’i zarardan fark eder. Ruh ve can manasıdır. Dil ve kalp manasına gelir. Pehlevi lügatinde mevt ve helâk manasıdır. Semm-i

kâtilmanasınadır” şeklinde verilmiştir. Steingass’ın hazırlamış olduğu “A Comprehensive Persian-English Dictionary” [3, s. 485] adlı Farsça-İngilizce sözlüğe baktığımızda ise “hoş” sözcüğünün “sweet, excellent, beautiful, fair, charming, pleasant, delightful, agreeable, cheerful, amiable, lovely, mild, meek, elegant; healthy, wholesome, temperate; happy, well, pleased, willingly<sup>1</sup>” şeklinde açıklandığını görmekteyiz.

Türk dilinin tarihi dönemlerinde hoş sözcüğünün kullanımına bakıldığında şunlar dikkati çeker: Göktürk ve Uygur dönemlerinde bu sözcük hiç karşımıza çıkmamaktadır. “Hoş” sözcüğünün göçler, Araplar ve Farslarla etkileşim ve tüm bunların sonucunda İslamiyete geçişin yaşandığı Karahanlı Türkçesi döneminde Türkçeye girdiği görülmektedir. Sözcük Karahanlı Türkçesi ve Harezmi-Altınordu Türkçesi dönemlerinde sınırlı bir kullanım alanına sahiptir. Çağatay Türkçesi ve devamında Özbekçede bu oranın ciddi anlamda arttığı ve “hoş”un isim, sıfat, zarf, fiil, birleşik fiil, modal söz görevlerinde de kullanıldığı göze çarpar.

Türkçenin tarihsel sürecinde sözcüğün “hoş” şeklinde karşımıza çıktığını görmekteyiz. Ancak, Özbek Türkçesi temelinde hazırlanan sözlüklere baktığımızda sözcüğün aynı anlamı taşıyan karşılıklarının “huş” sözcüğüyle karşılandığını görüyoruz. Bununla birlikte Özbek Tilinin İzahlı Lügati adlı eserde sözcüğün Arap harfli yazımına baktığımızda “hoş” ve “huş” sözcüklerinin aynı seslerle “جوش” şeklinde yazıldığını görürüz. Aynı seslerle yazılan bu iki sözcük anlamsal açıdan ve cümledeki görevi bakımından birbirinden farklıdır. Özbek Türkçesinde “hoş” sözcüğü “peki, sonra” [4, s. 488] şeklinde anlamlandırılmaktadır. Sözcükle ilgili daha geniş açıklamalara yer veren “Özbek Tilining Etimologik Luğati” [5, s. 248] adlı eserin III. cildinde ise “hoş” sözcüğünün Farsçanın ağızlarından biri olan Tacik dilinde tasdik, razı olma gibi anlamları ifade eden bir söz olduğundan bahsedilmektedir. “Özbek Tilinin İzahlı Lügati” adlı eserin IV. cildinde ise bu sözcüğün soru sözlerinin başına gelerek karşıdakinin dikkatini çekme, onu düşündürme amacına yönelik kullanıldığı belirtilir. Bununla birlikte aynı başlık altında sözcük “haydi” şeklinde ifade edebileceğimiz gayretlendirmek harekete geçirmek (qıstaş) anlamında ve konuşma anında akla gelmeyen sözler yerine de kullanılmaktadır [6, s. 438]. Ayrı bir başlık altında bu sözcüğün selamlaşma anlamında kullanıldığı da görülmektedir. “Hoş” sözcüğünün yukarıda belirttiğimiz dört anlamının dışında Farsçadan alıntılanmayan yani Özbek Türkçesine ait bir sözcük olarak yer alan

<sup>1</sup> Tatlı, mükemmel, güzel, adil/dürüst, büyüleyici, hoş, keyifli, enfes, neşeli, sevimli, güzel, hafif/kibar, alçakgönüllü, zarif; sağlıklı, ılıman; mutlu, iyi, memnun; istekli bir şekilde

“hayvanları sürmek veya döndürme” anlamlarında ünlem göreviyle kullanıldığına dair bir bilgi de yer almaktadır. Makalenin inceleme bölümünde “hoş” sözcüğünün Farsçadan alıntılanan bu anlamlarından hareketle Özbek Türkçesinde kullanılan farklı anlam ve kategorileri üzerinde durulacaktır.

### 1. Hoş Sözcüğünün Kullanımı

Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde benzer bir yazıma sahip olduğunu belirttiğimiz “hoş” sözcüğü Özbek Türkçesindeki farklı yazım ( huş ve hoş) ve buna bağlı olarak farklı anlam ve kategoride karşımıza çıkar. Türkçenin tarihi dönemlerinde Farsçadan alıntılanan ve Türkçenin yapısına uyarak farklı anlam ve kategorilerinde kullanılagelen “hoş” sözcüğünün Özbek Türkçesinde “huş” şeklinde bir yazımla varlığını sürdürdüğü görülür. Özbek Türkçesi temelinde hazırlanan sözlüklerde Latin harfleriyle benzer bir yazıma sahip olan ancak Arap harfli yazımlarından aynı seslerle yazıldığını tespit ettiğimiz “hoş” sözcüğü ise “huş”tan tamamen farklı anlam ve kategorilerde kullanılmaktadır. Bu nedenle, bu makalede güzel, iyi anlamındaki “huş” sözcüğüne değinilmeyerek, farklı anlam ve kategorilerde kullanıldığı tespit edilen “hoş” sözcüğünün üzerinde durulacaktır.

Bu kapsamda “hoş” sözcüğü anlam ve kategori bakımından şu şekilde sınıflandırılabilir:

#### 1.1 Anlamına Göre

##### 1.1.1. Soru Sözlerinin Başında “Söylesene, Anlatsana ....”

###### Anlamında:

Soru sözlerinin başına gelerek “söylesene, anlatsana, peki, ya, eee...” şeklinde de ifade edebilen bu kullanımın “açıklama bekleme, alay, merak, telaş, şaşırma, cevap bekleme, kızma, tedirginlik” anlamlarını dile getirdiği söylenebilir. Sözcüğün bu anlamlarına dair örnekler aşağıdaki gibidir:

(Sâlihmahdum:) –Ässälâmu äläyküm, kelgän ekänlär, taqşirim!  
(Eşân:) – Vâ äläyküm ässälâm! **Hoş**, sâlâmätmisiz, Sâlih mäxdum?

Salihmahdum: “Esselamü aleyküm, ooo kimler gelmiş efendim!”

Eşân: Ve aleyküm selam! **Söylesenize**, iyi misiniz Salih mahdum?

“A. Qâdiriy, Mehrâbdän Çâyân” (ÖTİL, C. I, s. 62)

**Xoş**, endi dâramädu burâmädinigi qoy, ikkinçi xâtining bilän äpâqâpâqmisan? Sorädi şerigi şâfyârdän.

Ortağı şoföre “Şu bu demeyi bırak da, **söylesene**, ikinci hatununla küs müsünüz?” diye sordu.

“Muştum” (ÖTİL, C. I, s. 92)

Çâl bu begänä yigitning väziyätidä täräddüdläniş sezib, qaytädän soradı: - **Xoş**, oglim, nimä ärzing bâr?

Yaşlı adam bu yabancı delikanlının vaziyetinde bir tereddüt sezip, yeniden sorar: - **Söylesene**, oğlum, ne istiyorsun?

“Äybek, Tänlängän Äsärler” (ÖTİL, C. I, s. 96)

Qassáb bazarining itläri-kü, meni bez tergät kelgän, deb qizgänişi mümkün edi. **Xoş**, kulällikning itläri nimäni qizgänädi?- dedi Şum bälä.

Uğursuz çocuk “Kasap pazarının itleri bile bomboş geziyorlarmış deyip kıskanması mümkündü. **Söylesene**, çömlekçinin itleri neyi kıskanıyor?” dedi.

“Ğ. Ğulâm, Şum Bälä” (ÖTİL, C. 1, s. 209)

Näriği üydän uvädäsi çıqib ketgän yästiqni kötärüb Häm-däm çıqdi: - Otir bu yâqqa! **Xoş**, sen nimä üçün köçe bälälärigä oxşab ählâqsızlık qiläsän?

Häm-däm biraz ilerideki evden eski yastığı alıp çıktı: Şuraya otur! **Söylesene**, sen niçin sokak çocukları gibi ahlsızlık yapıyorsun?

“Ä. Qahhâr, Äyb Kimdä?” (ÖTİL, C.1, s. 306)

**Xoş**, Sâdi pälvân, işlər qanaqa, Tâşkentdä nimä gäplär bâr?

**Anlatsana**, Sadi pehlivan, işler nasıl, Tâşkent’te ne var ne yok?

“Ä. Qâdiriy, Ötgän Künlär” (ÖTİL, C. 1, s. 313)

**Hoş**, işçän bir xâdimning mänmân vä buyruq bâzgä äylänib ketişigä nimä sâbâb boldi?

**Söylesene**, işkolik bir insanın kibirli ve sürekli buyruk veren birine dönüşmesine ne sebep oldu?

“Gâzetädän” (ÖTİL, C. 1, s. 368)

**Xoş**, xânim, qayergä kelgän edik? Mengä qaräng, vâyboy, munça qâvâgingizdän qâr yâgyäpti.

**Söylesene**, hanım, nereye geldik böyle? Bana bakın, aman Allahım, niye bu kadar üzıldünüz ?

“Z. Säid, N. Sâfârâv, Tarih Tilgä Kirdi” (ÖTİL, C. 1, s. 467)



**Xoş**, ikki bäsqiçli depäzitäriy tizimini yârätışdän maqsäd nimä!  
**Anlatsana** iki aşamalı depo sistemini oluşturmaktaki maksat nedir!  
“Gäzetädän” (ÖTİL, C. 1., s. 599)

**Xoş**, taqşir, negä xamuşsiz?- E, äziz dostim, säl qıynälibräq qâldim.  
**Söylesenize**, efendim, niçin suskunsunuz? – Ahhh, aziz dostum, biraz sıkıntıdayım.

“N. Säfärâv, Häyât mäktäbi” (ÖTİL, C. 1. 679)

### 1.1.2. Birini Gayretlendirme, Harekete Geçirme Anlamında

Sözcük bu işlevde “haydi” anlamında kullanılmaktadır. Birini gayretlendirme amacındaki bu kullanıma dair Özbek Türkçesinde yer alan örnekler şu şekildedir:

–Hä, boldi. **Xoş**, baxtäş täväkkäl qılıb köräylik bolmäsä, -dedi Elmurâd.

El Murat “Tamam, oldu. **Haydi**, olmazsa bahse girip görelim” dedi.  
“P. Tursun, Oqituvçi” (ÖTİL, C. I, s. 180)

**Xoş**, togrisini äytäsänmi, yoqmi! – deb vähşät qildi Bähorgä qorbâşi.  
Bahar’a bekçi “**Haydi**, doğrusunu söyleyecek misin, yoksa söylemeyecek misin!” diye yaygara kopardı.

“Yâ. Xäimâv, M. Rähmân, Häyât-Mämât” (ÖTİL, C. 1, s. 454)

**Xoş**, bälälär, qâni, äytinglär-çi, hâzir sınıfläring dävâmät mäsäläsidadä neçänçi orindä turibdi? – deb sorädi (direktâr).

Direktör “**Haydi**, çocuklar, nerede söylesenize, şimdi sınıfların katılımı konusunda kaçınıcı sırada yer alıyorlar?” diye sorar.

“X. Tohtäbäyev, Sâriq Devni Minib” (ÖTİL, C.1, s. 540)

**Xoş**, endi Chopin yâzgän musiqani çälây!  
**Haydi**, şimdi Chopin’in yazdığı bir besteyi çalalım.

### 1.1.3. Kabul Etme Anlamında Kullanımı

Vä men oylädim, **xoş**, bu äjâyib fikr!  
Düşündüm de, **kabul**, bu çok güzel bir fikir!

[https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq\(e-tarih 07.04.2018\)](https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq(e-tarih 07.04.2018))

#### 1.1.4. Söze Başlama, Giriş Sözü Anlamında

“Hoş” sözcüğünün “eveeet” diye de ifade edebileceğimiz konuşma ve söze başlama ifadesi olarak kullanımına dair örnek aşağıdaki şekildedir:

**Xoş**, şundäy sävâl kelädi.

**Eveet** şimdi akla şu soru geliyor.

<https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq> (e-tarih  
07.04.2018)

#### 1.1.5. Selamlaşma Anlamında

“Hoş” sözcüğü selamlama anlamında şu şekilde kullanılmaktadır:

**Hoş**, bärämmisiz, Şaripovä.

**Selam**, keyfiniz yerinde mi Şaripova?

“P. Tursun, Oqituvçi” (ÖTİL, C. 1, s. 167)

Häyr, hüdâning pânâhigä, Ahvar!

- “**Hoş**, Sultânâni äkä!” – ikisi äjrâlişdilär.

Selamün aleyküm, Allah sizi saklasın, Ahvar!

-**Aleyküm selam**, Sultaneni abi, diye selamlaşıp ayrıldılar.

“Ä. Qâdiriy, Mehrâbdän Çeyân” (ÖTİL, C. 4, s. 438)

#### 1.1.6. Konuşma Anında Akla Gelmeyen Söz Yerine Kullanımı

Konuşma anında akla gelmeyen sözlerin yerine Özbek Türkçesinde “hoş” sözcüğü de kullanılabilir. Sözcüğün bu kullanımına dair örnekler şu şekildedir:

Men oylädim, **xoş**, biläsizmi nimä, bu judäyäm qiziqarli.

Ben düşündüm de, **şeyyy**, biliyor musunuz ne, bu aşırı ilginç!

**Xoş**, bir nimä demâqçi edim. **Xoş** desängiz, Bağdâd şähridä Abutänbäl degän bir yalqäv yigit öz ânâsi bilän yaşär ekän.

**Şeyy**, bir şey diyecektim. **Şeyyy**, deseniz ki, Bağdat'ta Abutänbäl adlı haylaz bir delikanlı annesi ile yaşarmış.

“Ğ. Ğulâm, Tirilgän Mürdä” (ÖTİL, C. 4, s. 438)

#### 1.1.7. Soru Sözü Olarak Kullanımı

Taşkentdä oqib yürübmiz deng?

-Hä, toğa, men sizgä bittä iltimâs bilän kelgän edim.

**-Hoş?**

-*Ālim māgāzinçini biläsizmi?*

-*Ālim māgāzinçi... E, bilämän!*

Taşkent'te mi okuyorsunuz söyleyin.

Evet, dayı! Bir işim için size ricada bulunmaya gelmişim.

**Ne gibi?**

Bakkal Alim'i bilir misin?

Bakkal Alim.... Eveet, bilirim!

## 1.2. Sözcük Kategorisine Göre

Sözcük kategorisine göre “hoş” sözcüğünün modal söz, kalıp ifade ve ünlem olarak kullanımına rastlanmıştır. Bu kullanıma ait örnekler şu şekildedir.

### 1.2.1. Modal Söz Olarak Kullanımı

**Xoş**, Sâdı pâlvan, işlär qanaqa, Taşkentdä nimä gäplär bâr?

**Anlatsana**, Sadi pehlivan, işler nasıl, Taşkent'te ne var ne yok?

“Ä. Qâdiriy, Ötgän Künlär” (ÖTİL, C. 1, s. 313)

(Sâlihmähdum:) –Ässälâmu äläyküm, kelgän ekänlär, taqsirim!  
(Eşân:) – Vä äläyküm ässälâm! **Hoş**, sâlâmätmisiz, Sâlih mäxdum?

Salihmahdum : “Esselamü aleyküm, ooo kimler gelmiş efendim!”

Eşân: Ve aleyküm selam! **Söylesenize**, iyi misiniz Salih mahdum?”

“A. Qâdiriy, Mehrâbdän Çäyân” (ÖTİL, C. I, s. 62)

Vä men oylädim, **xoş**, bu äjâyb fikr!

Düşündüm de, **kabul**, bu çok güzel bir fikir!

<https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq> (e-tarih 07.04.2018)

**Xoş**, şundäy sävâl kelädi

**Eveet** şimdi akla şu soru geliyor:

<https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq> (e-tarih 07.04.2018)

Men oylädim, **xoş**, biläsizmi nimä, bu judäyäm qızıqarli.

Ben düşündüm de, **seyyy**, biliyor musunuz ne, bu aşırı ilginç!

<https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq> (e-tarih 07.04.2018)

### 1.2.2. Kalıp İfade Olarak Kullanımı

**Hoş**, bärädämmisiz, Şäripovä.

**Selam**, keyfiniz yerinde mi Şaripova?

“P. Tursun, Oqituvchi” (ÖTİL, C. 1, s. 167)

Häyr, hüdâning pânâhigä, Ahvar!

- “**Hoş**, Sultânâni äkä!” – ikisi äjrâlişdilär.

Selamün aleyküm, Allah sizi saklasın, Ahvar!

-**Aleyküm selam**, Sultaneni abi, diye selamlaşip ayrıldılar.

“Ä. Qâdiriy, Mehrâbdän Çeyân” (ÖTİL, C. 4, s. 438)

### 1.2.3. Ünlem Olarak Kullanımı

Qassâb bâzârining itlâri-kü, meni bez tergät kelgän, deb qizgânişi mümkün edi. **Xoş**, kulâllikning itlâri nimâni qizgânâdi?- dedi Şum bâlä.

Uğursuz çocuk “Kasap pazarının itleri bile bomboş geziyorlarmış deyip kıskanması mümkündü. **Söylesene**, çömlekçinin itleri neyi kıskanıyor?” dedi.

“Ğ. Ğulâm, Şum Bâlâ” (ÖTİL, C. 1, s. 209)

**Xoş**, ikki bâsqıçlı depâzitâriy tizimini yârâtişdän maqsäd nimâ!

**Anlatsana** iki aşamalı depo sistemini oluşturmaktaki maksat nedir!

“Gâzetädän” (C. 1. S. 599)

Çâl bu begânâ yigitning väziyâtidä tärâddüdlâniş sezib, qaytädän sorâdi: - **Xoş**, oglım, nimâ ärzing bâr?

Yaşlı adam bu yabancı delikanlının vaziyetinde bir tereddüt sezip, yeniden sorar:- **Söylesene**, oglum, ne istiyorsun?

“Äybek, Tânlängän Äsârlär” (ÖTİL, C. I, s. 96)

Nâriği üydän uvädâsi çiqib ketgän yâstiqni kötârib Hâm-dâm çiqdi: - Otir bu yâqqa! **Xoş**, sen nimâ üçün köçe bâlâlârigä oxşâb ählâqsizlik qiläsän?

Hâm-dâm biraz ilerideki evden eski yastığı alıp çıktı: Şuraya otur! **Söylesene**, sen niçin sokak çocukları gibi ahlaksızlık yapıyorsun?

“Ä. Qahhâr, Äyb Kimdä?” (ÖTİL, C.1, s. 306)

**Xoş**, togrisini äytäsänmi, yoqmı! – deb vähşät qıldı Bâhorgä qorbâşi.

Bahar’a bekçi “**Haydi**, doğrusunu söyleyecek misin, yoksa söylemeyecek misin!” diye yaygara kopardı.

“Yâ. Xâimâv, M. Râhmân, Hâyât-Mâmât” (ÖTİL, C. 1, s. 454)

### Değerlendirme ve Sonuç

Dilimize Farsçadan geçtiği bilinen “hoş” sözcüğü Türkçeye ilk defa Karahanlı Türkçesi döneminde girmiş, Harezmi-Altınordu Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesi dönemlerinde de dil hazinesinde yer almaya devam etmiştir.

Karahanlı Türkçesinden itibaren kullanılagelen “güzel, iyi” anlamındaki “hoş” sözü Özbek Türkçesi lügatinde “huş” sözü ile karşılanmaya başlanmıştır. Ancak bu dönemde “hoş” şekli de kaybolmayıp farklı anlam ve kategorilerde kullanılmıştır. Bu karışıklığın Arap alfabesinde “o, ö, u, ü” seslerinin yazıda aynı sembolle (vav) ifade edilmesinden kaynaklanmış olması mümkündür. Tarihî dönemde Türk lehçelerinin ortak bir alfabe olarak Arap alfabesi ile eser vermeleri; ancak önce Latin alfabesinin kullanımı, ardından Kiril alfabesine geçiş, SSCB’nin Özbek alfabesi üzerinde yaptığı değişiklikler ve yaşayan bir varlık olan dilde meydana gelen değişimler bu sözcüğü de etkilemiş ve Özbek dil varlığında ikili bir şekil ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir.

Özbek Türkçesinden taranan eserlerden hareketle ‘hoş’ sözcüğü “soru sözlerinin önüne gelerek ‘söylesene, anlatsana, peki, eee’, gayretlendirme, harekete geçirme amacıyla ‘haydi’, kabul etme işlevinde ‘peki’, söze başlama ve giriş ifadesi olarak ‘peki’, konuşma esnasında akla gelmeyen söz yerine ‘şeyyy’” ve soru sözü “ne” olmak üzere yedi farklı anlam ve “modal söz, kalıp ifade ve ünlem” olmak üzere üç farklı kategoride kullanımına rastlanmıştır. Dilde bir sözcük normalde hem anlamca hem de kategorik olarak farklı şekillerde kullanılabilir. Bu kullanım bize Türkçenin söz varlığını geliştirme ve anlatım gücünü arttırmaya yönelik olarak uyguladığı bu metodu, sadece Türkçe sözcüklere değil yabancı dillerden aldığı sözcüklere de uyguladığını göstermektedir.

### KAYNAKÇA

1. Türkçe Sözlük. TDK Yay. Ankara. 2005.
2. Ni’metu’llâh, Ahmed. Lügat-i Ni’metu’llâh. Hz. Adnan İnce. TDK Yay.. Ankara. 2015.
3. Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary. Routledge&Kegan Paul Limited. London. 1963.
4. Üşenmez E. Özbekçe-Türkçe Sözlük. Türk Dünyası Vakfı. İstanbul. 2016.
5. Râhmätülläyev, Shâvkät. Özbek Tilining Etimologik Lugâti III-Fârsçâ. Tâcîkçâ Birliklär vä Ulâr Bilân Hâsilälär. Tâşkent Üniversitesi Nâşriyâtı. Tâşkent. 2009.
6. Özbek Tilinin İzahli Lügâti IV, Tâşkent, 2008, s.438.

**T. Yıldırım, S. Eynel. “Hoş” Sözcüğünün Özbek Türkçesindeki Kullanımı Üzerine.**

7. Özbekistân Respublikâsi Fânlâr Âkâdemiyesi Âlişer Nâvâiy Nâmidâgi Til ve Âdâbiyet İnstitutu. Özbek Tilining İzahli Lügâti I. (Ed. Â. Mâdvâliyev). ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlât İlmiy Nâşriyâti. Tâşkent. 2006. (2006a).
8. Özbekistân Respublikâsi Fânlâr Âkâdemiyesi Âlişer Nâvâiy Nâmidâgi Til ve Âdâbiyet İnstitutu. Özbekistân Respublikâsi Fânlâr Âkâdemiyesi Âlişer Nâvâiy Nâmidâgi Til ve Âdâbiyet İnstitutu. Özbek Tilining İzahli Lügâti IV. (Ed. Â. Mâdvâliyev). ‘Özbekistan Milliy Entsiklâpediyâsi’ Dâvlât İlmiy Nâşriyâti. Tâşkent. 2008a.
9. <https://tr.glosbe.com/uz/tr/xo'mramoq> (e-tarih 07.04.2018).

**Андатпа**

Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас құралы болып табылатын тіл ауқымы, климаттық жағдайлары, мәдени ортасы, қолданылу мүмкіндігі және т.б. ерекшеліктерге байланысты әртүрлі болып келеді. Парсы тілінің өзбек тіліне әсер, ықпалы мол, соның салдарынан өзбек тіліне осы тілден көптеген сөздер енген. Осындай кірме сөздердің бірі - «Хош» сөзі түрік тілінде зат есім, сын есім, үстеу қызметін атқарады. Сонымен бірге өзбек тілінде сұраулы сөйлемнің басында және әңгіме барысына күшейткіш мағына үстейтін модальдық сөздер түрінде қолданылады

Өзбек тіліндегі «хош» сөзінің қолданылуына негізделген мақалада жалпы кірме сөздердің атқаратын қызметі, сол қабылданған сөздердің түркі тілдерінің сөздік қорын байытуға әсері туралы сөз болады.

**Кілт сөздер:** Өзбек тілі, хош, модальдық сөз, сөз тіркесі, одағай, категорияны және мағынаны өзгерту.

**(Йылдырым Т., ЭйнеЛ С. «Қош» сөзінің өзбек тілінде қолданылу аясы)**

**Аннотация**

Язык, который является средством общения людей, с точки зрения таких особенностей, как область применения, климатические условия, культурная среда, способность обработки и т.д. разнообразен. На узбекский язык оказал большое влияние близкий по региону персидский, и в результате этого, он заимствовал множество слов с этого языка. Одним из этих заимствований является слово “Хош”, используемое в турецком языке как существительное, прилагательное, наречие и предлог, в узбекском языке применяется также в начале вопросительных слов; в виде модальных слов при усилении, одобрении, начале разговора и приветствии; во фразах и в виде междометий, используемые в различных значениях и категориях.

Исходя из использования слова “хош” в узбекском языке, в статье рассматривается применение различных функций и значений к слову путем изменения категории и значения в тюркских языках; обогащение словарного состава тюркских языков, а также применение метода увеличения силы выражения для заимствованных слов.

**Ключевые слова:** Узбекский язык, хош, модальное слово, фразы, междометие, изменение категории и значения.

**(Йылдырым Т., ЭйнеЛ С. Применение слова “хош” в узбекском языке)**

**T.Sadikov<sup>1</sup>, A.Muslu<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Prof. Dr., K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek, Kırgızistan  
(e-mail: tash\_sadykov@mail.ru)

<sup>2</sup>TİKA, Araştırmacı, Türkiye  
(e-mail: a.muslu@tika.gov.tr)

## **Kırgız Dilindeki Ünsüz Seslerin Ses Türetim Tabanı Üzerine**

### **Özet**

Antropolinguistik açısından ses türetim tabanı, etno-glottogenezin en erken aşamalarında oluşan bir telaffuz becerileri sistemi olarak tanımlanır. Ses türetim tabanı, konuşma organlarının hareketi ve durumunun tarihsel olarak kalıplaşmış bir sistemidir. O sosyo-genetik bir karaktere sahiptir ve nesilden nesile temel belirtilerini koruyarak iletilir. Tipolojik yönden dil sahibi ve dilin özelliklerini yansıtır. Kırgızcadaki ünsüzlerin ses üretim tabanının incelendiği makalede, Kırgızcanın genel ses türetim tabanına ait bilgilerin diğer fonetik deneysel bilgilerle tamamlanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte bu konudaki bilgilerin konuşma dillerinin analizi ve sentezini gerçekleştirmede de yardımcı olacağı vurgulanmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Ses türetim tabanı, antropolinguistik paradigma, mıknatıslı rezonans tomografi teknolojisi, Kırgız Dili, ünsüzlerin ses türetim tabanı

**T. Sadikov, A. Muslu**

## **On the articulation base of consonants in the Kyrgyz language**

### **Annotation**

In the perspective of antropolinguistic paradigm articulatory base is defined as a system of pronunciation skills, which is formed at the earliest stages of ethno-glotto-genesis. AB is as a historically formed system of habitual movements and positions of the speech organs is the social-genetic in nature and transmitted from generation to generation in its essential features. As typological genetic attribute reflects features of language identity and its speakers. The article deals with the articulation base of consonants in the Kyrgyz language. In the article which examines the sound production base of consonants in Kyrgyz language, it is concluded that the information about the general voice generation base of Kyrgyz language should be completed with other phonetic experimental information. However, it is emphasized that the information on this subject will also help in the analysis and synthesis of the spoken languages.

**Keywords:** Basis of articulation, antropolinguistic paradigm, method of magnetic resonance tomography, Kyrgyz language, BA of consonants

Ses türetim tabanı (kırg. артикуляциялык база, kaz. артикуляциялык база, ing. basis of articulation, articulatory base, rus. артикуляционная база, артикуля-торная база) ses aygıtlarının tarihî açıdan kalıplaşmış olan hareketlerinin sistemidir. Ses aygıtları fizyolojik yönden bütün insanlarda aynıdır. Ama onların işleyişi her dilde farklı [3, s. 34-43] ve millî niteliğe sahiptir. Bu konu hakkında akademik L.V. Şerbak şöyle der: «При поверхностном изучении неизвестного иностранного языка иногда создается ошибочное впечатление, что звуки этого языка повторяют звуки нашего родного языка плюс или минус несколько отдельных звуков. В действительности дело обстоит совсем иначе: обычно почти все звуки другого языка имеют те или иные особенности (часто не сразу уловимые), которые превращают фонетическую систему каждого языка в самостоятельную и своеобразную систему. Очень специфична и так называемая артикуляционная база каждого языка - совокупность речевых двигательных (артикуляционных) тенденций, характерных для данного языка. (Bir yabancı dili yüzeysel öğrenirken o dilin sesleri ana dilimizdeki seslere artı ya da eksi birkaç ses farklılığı olarak benzemiş gibi yanlış izlenir. Aslında iş tamamen farklıdır, genellikle başka dilin hemen hemen tüm sesi o dilin özgür ve kendine özgün (kolaylıkla ayırd edilmeyen) ses yapısını orijinal bir sisteme dönüştürür. Her dile özgü olan ve ses aygıtlarının kalıplaşmış hareketlerini kapsayan ses türetim tabanı bile özel bir niteliğe sahiptir) [14, s. 151]. Öyleyse, ses türetim tabanı dildeki her sesi türeten konuşma aygıtlarının kalıplaşmış olan hareket ve durumlarını içine alır. Buna göre ünsüzlerin türetim tabanını [3, s. 34-43; 10, s. 13-44] ispatlamak için onların farklılık belirtilerini ya da ek belirtilerini net olarak ortaya çıkarmak gerekir. Çünkü, farklılık belirtileriyle ünsüzlerin (1) oluşum noktası, (2) oluşum yolu, (3) çift olup olmaması, (4) ses tellerinin titreşim derecesi belirlenirken ek belirtileriyle (1) ses aygıtlarının gerilim derecesi, (2) yumuşak damağın yukarıya kalkması veya aşağıya inmesi ve buna göre ünsüzlerin ağız ve geniz olarak oluşması, (3) ünlü uyumuna uygun ünsüzlerin dört tona göre değişerek söylenmesi belirlenir.

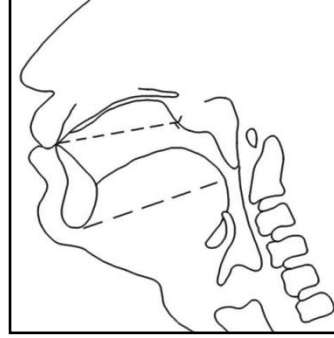
Bu şekilde ünsüzlerin türetim tabanını nitelendirmek için öncelikle Kırgızca ses bilgisi alanında toplanan objektif bilgilerden yararlanılır [1-2; 4-9; 11-13]. Bunun yanında ispatlanması gereken bazı durumlar üzerine Rusya İlimler Akademisi Sibirya Bölümünde (Novosibirsk) miknatıslı rezonans tomografi teknolojisini kullanarak, özel bir program çerçevesinde, deneysel ek araştırmalar yapılmıştır. Denek olarak yazarın kendisi seçilmiş ve aşağıdaki tek heceli sözcüklere dayalı deney yapılmıştır.



aPa	aTa	aÇ	baQa
aBa	aDa	Cıl	aĞa
	caN	caR	çaH
	aSa	aŞ	
	saZı	aRa	aY v.s.

Mıknatıslı rezonans tomografında bu sözcükler yazarın kendisi tarafından tekrar tekrar okunduktan sonra gereken tomogramlar alınmıştır. Tomogramların esasında tomoşemaları yapma işi V. M. Nadelyaev fonetik araştırmalar laboratuvarında Doç. Dr. N.S.Urtegeşov tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece, yukarıdaki bilgileri esas alırken Kırgızca'daki ünsüzlerin türetim tabanı aşağıdaki gibi belirlenebilir.

[p] sesi- yumuşak [b]'nin sert karşılığıdır, söylendiğinde dudaklar güçlü gerilir, alt dudak üst dudağa değerek ses yolunu kapatır, ses yolunda engel meydana gelir. Dil geriye çekilir, serbest nefes durumunda tarafsız kalır. Oluşum noktasına göre çift dudak ünsüzü denir. Ciğerden çıkan hava akımının dudakların meydana getirdiği engelden patlayarak çıkmasıyla yapılır. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Dudakların gerilim derecesine göre güçlü ünsüzdür. Ses telleri titremeden tarafsız kalır. Ses yolu açılarak ses telleri katılmadan oluşmasından dolayı sert ünsüzdür. Yumuşak damak yukarıya kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağız boşluğundan çıktığı için ağız ünsüzü olarak sayılır.



Öz Türkçe sözcüklerin sadece ortasına ve sonuna gelir: a-pa, cı-par, qo-rum, cap, top, cip v.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: a-pa, qap, qıp-çı,
- 2) ince düz şekilde: se-pil, tep, ep-çi,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: to-poz, top, up-çu,
- 4) ince yuvarlak şekilde: ü-püp, çöp, tü-pök.

Sözcük sonunda duraklamadan önce ve sözcük içinde patlamalı ünsüzden önce dudaklar birleşir, ama patlamada nimplozif olarak söylenir: cap, cip, cup, sep, tep, ta-pt-ım, qa-pt-al, qa-pq-an v.b.

Sözcük içinde ünlü sesle sürekli ünsüzlerin ortasında sürekli olarak söylenir. Örnek: tapşır- [taϕşır], kapşıt - [qaϕşıt], apsay - [aϕsay], supsak- [suϕspaq] .

Birleşik sözcüğün birimleri arasında ya da iki sözcüğün sınırında gelen ünlü sesle sürekli ünsüzün ortasında sürekli olarak söylenir. Örneğin: alıp sal -[alıɸsal], külüp süylö -[külüɸsülö].

[b] sesi – sert[p]’nın yumuşak karşılığıdır (üst resme bk.). Oluşmasında dil serbest nefes durumunda tarafsız kalır, dudaklar biraz gerilir, birbirine değeri ve ses yolunda engel yapar. Oluşum noktasına göre çift dudak ünsüzüdenir. Ciğerlerden çıkan hava akımının dudakların meydana getirdiği engelden patlayarak geçmesiyle yapılır. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Dudakların gerilim derecesine göre orta güçlü ünsüzdür. Ses telleri biraz gerilir, birbirine yaklaşarak harekete geçer. Ses telleri az titreştiğinden yumuşak ünsüz sayılır. Yumuşak damak yukarıya kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamıyla ağız boşluğundan çıkararak söylendiği için ağız sesi sayılır.

Sözcüklerin sadece başında ve ortasında gelir: bal, ba-la, qam-bıl, tan-ba, cam-baş v.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

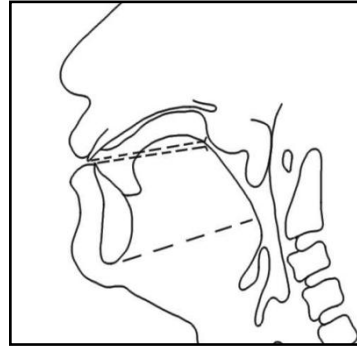
- 1) kalın düz şekilde: ba- ba, bı- çaq, tam- ba,
- 2) ince düz şekilde: bek-be-key, bil, biy-keç,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: bo-to, dom-bu-ra, bu-laq,
- 4) ince yuvarlak şekilde: bük-tö, bü-lö, böl,bö-rü.

[b] sesi iki ünlünün arasında ya da l,r,y ünsüzleriyle ünlünün ortasında patlama özelliğini kaybeder. Sürekli çift dudak (diş dudak değil) [β] sesine dönüşerek söylenir: aba [a-βa], ubak[u-βaq], sebep [se-βep], sobol [so-βol], öbölögö [ö-βöl-gö], übölük [ü-βö-lük], kübölük[kü-βö-lük], tübölük[tü-βö-lük], öböck[ö-βök], torbo [tor-βo], arbaq [ar-βaq], ilbirs [il-βirs], ayban [ay-βan], ubal [u-βal], qayberen[qay-βe-ren], aybat[ay-βat] v.b.

[β] sesi sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: aba - [a-βa] ,
- 2) ince düz şekilde: cebe - [c'e-β'e] ,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: obo - [o-β°o] ,
- 4) ince yuvarlak şekilde: kübö- [k'ü-β°ö] .

[b] sesi iki sözcüğün ortasında sert sürekli ş,s ünsüzlerinden sonra patlama niteliğini kaybeder, sürekli sert[ɸ] ünsüzüne dönüşerek söylenir. Örneğin:



tüş boldu	[tüş-φol-du
aş berdi	[aş-φer-di]
bas beri	[bas-φe-ri v.b.

[b] sesi iki sözcük arasındaki patlamalı sert dudak veya sert damak ünsüzlerinden sonra sert ünsüze dönüşerek söylenir. Örneğin:

qırq beş	[qırq-peş]
tap berdi	[tap-per-di]
qup bolot	[qup-po-lot] v.b.

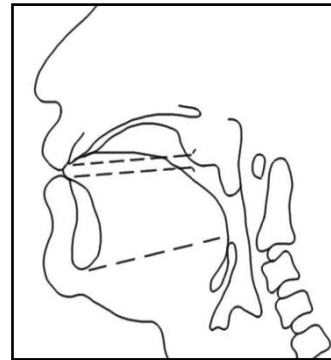
[m] sesi-karşılığı olmayan sonant ünsüzdür, oluşmasında dil katılmadan tarafsız kalır. Dudaklar az gerilime girer ve ses yolunda engel meydana gelir. Dil serbest ve tarafsız durumda kalır. Oluşum noktasına göre çift dudak ünsüzdür. Ciğerden çıkan hava akımının dudakların meydana getirmiş olduğu engeli patlatarak geçmesiyle oluşur. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Dudakların gerilim derecesine göre zayıf ünsüzdür. Ses telleri çok gerilerek, yaklaşarak, titreyerek harekete geçer. Ses telleri yumuşak [b] sesine göre daha çok titrediğinden karşılığı olmayan sonant ünsüzdür. Yumuşak damak aşağı inerek geniz boşluğunu açar. Geniz boşluğu katılarak hava genizden de, ağızdan da çıkarak söylendiği için geniz sesidir.

Sözcüklerin başında, ortasında, sonunda bulunabilir: mal, may, ma-la, tam, qum, em-çek, qam-bıl, cam-başv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: mal-çı, may-luu, sım-bat, çım-qıy,
- 2) ince düz şekilde: em-çek, çe-çim, kem-çi-lik, bi-lim,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: mo-mo-loy, dom-bu-ra, mu-qam, o-ro-mol,
- 4) ince yuvarlak şekilde: möl-tür, çöl-mök, böl-mö, kü-müş, çö-müç.

[t] sesi – yumuşak [d]'nin sert karşılığıdır, söylenişinde dil öne doğru çekilir, dil ucu üst dişlerin dibine değeri, ses yolunu kapatır, engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil ucunda yapılmış diş ünsüzüdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı engeli patlatarak geçer. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre güçlü ünsüzdür. Hem dudaklar, hem de ses telleri tarafsız kalır. Ses telleri katılmadığı için sert ünsüzdür. Yumuşak damak yukarı kalkar, geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamıyla ağızdan çıkarak söylendiği için ağız sesi olur.



Sözcük başında da, ortasında da, sonunda da bulunur: tal,tay, ta-qa, tam, a-ta, be-te-ge, qut, tat, cıtv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: ta-qa, at-ta, a-ta, ca-tıq, ba-şat,
- 2) ince düz şekilde: te-ke, ti-ken, be-te-ge, e-tiş, bet, it,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: to-qoy, tu-maq, o-to, to-tu, ot, qut,
- 4) ince yuvarlak şekilde: töl, tür, bü-tür,öt-kür, öt, süt.

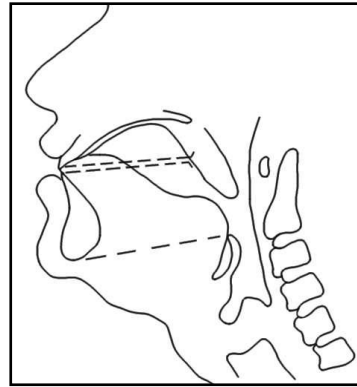
[d] sesi – sert[t]'nın yumuşak karşılığıdır. Yapılış bakımından kendisinin sert karşıtına birkaç niteliğiyle benzer. Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: Dil öne doğru çekilir ve gerilim orta güçlüdür, dil ucu üst dişin dibine değer, ses yolunu kapatır ve böylece engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil ucu diş ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımının dil ucu ve üst dişlere değerek meydana gelen engeli patlatarak geçmesiyle yapılır. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre orta güçlü ünsüz sayılır. Ses telleri titreşerek sesi meydana getirir. Ses tellerinin titreşiminden meydana geldiği için yumuşak ünsüzdür. Yumuşak damak yukarı kalkar ve genizboşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamıyla ağızdan çıktığı için ağız sesi denir.

Sözcüklerin sadece başında ve ortasında gelir: de, da-gı, qa-dam, al-da, ıl-dam, şıl-dııv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: da-gı, dat-qa, a-dır, bal-daq, ı-dıq,
- 2) ince düz şekilde:de-di, der-dey, di-ril-de, bir-dik,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: do-lu, du-muq, boz-do, ooz-duq, qız-duu,
- 4) ince yuvarlak şekilde: döö, dö-bö, dü-löy,kül-dür, bül-dür.

[n] sesi–karşılığı olmayan sonant ünsüzdür. Söylendiğinde dil öne doğru çekilir, çok zayıf gerilir, dil ucu üst dişlerin dibine değer ve ses yolunu kapatarak engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil ucu diş ünsüzdür. Ciğerden gelen hava akımının ağız boşluğunda meydana gelen engeli patlatarak geçmesiyle oluşur. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre zayıf ünsüzdür. Dudaklar tarafsız durumda kalır. Ses telleri titreşir ve sesi meydana getirir. Ses telleri sık sık titreşir, gürültüye göre ses daha çok katıldığından karşılığı olmayan sonant ünsüzdür. Yumuşak damak aşağı iner ve geniz boşluğu açılır. Geniz boşluğu



açılarak hava hem ağızdan, hem de genizden çıkararak söylendiği için geniz sesi sayılır.

Sadece öz Türkçe sözcüklerin içinde ve sonunda gelir: san-dıq, en-dik, sın-çı, sal-qın, so-ğon v.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: qan-day, sı-nıq, ay-nı, qıy-na,
- 2) ince düz şekilde: ten-tek, min-dir, se-kin, çe-çen,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: on-to, qun-duu, oo-na, tuun-du,
- 4) ince yuvarlak şekilde: ön-dür, cön-dö, ün-düü, kün-dö.

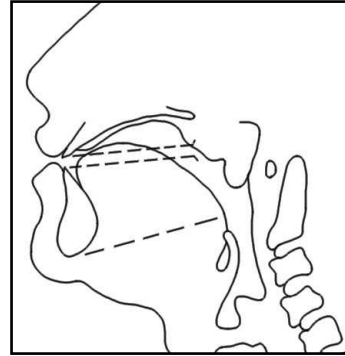
Sözcük sonundaki n sesi ek veya sözcük başında gelen b/p/m seslerinden önce m sesine dönüşür. Örnek:

tan + ba>tamba	cuun + ba>cuumba,
tun + ma>tumma	qatın + pos>qatımpos,
oyun + pos>oyumpos	qoldon + mo>qoldommo,
orun + basar>orumbasar	kün + batış >kümbatışv.b.

Sözcük sonundaki n sesi ek ya da sözcük başında gelen g/ ğ/ k/ q seslerinden önce ŋ (artdamak nazal n) sesine dönüşür. Örnek:

kön + gön>köŋgön	caan + ğa>caanğa
qan + qor>qanqor	kün + qor>künqor
caqın + qı>caqıŋqı	tün + kü>tünkü
can + keçti>cankeçti	can + küyör>canğüyör
kün + karama>künğarama	tün + qatar>tünğatar
ün + qoş>ünğöş	kün + kör>künğörv.b.

[ç] sesi – yumuşak [c]’nin sert karşılığıdır. Yapılmasında dil tamamen öne çekilerek gerilir, orta kısmı azıcık yukarı kalkar, alt kısmı ön üst diş etiyle sert damak sınırına değer, dilin yanları yan dişlere dokunur, dilin ucu biraz aşağı inerek ses yolunu kapatır ve engeli meydana getirir. Oluşum noktasına göre dil ucu diş eti alt damak ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı önce patlayarak engeli açar, patlamalı gürültü çıkarır, sonra deliğe dönüşen engeli sızarak geçer, hışırtılı sürekli ses çıkarır. Patlamalı (impuls) ve sürekli (turbulent) gürültünün birleşmesinden meydana gelen bu ses oluşum yoluna göre patlamalı- sürekli (afrikat) ünsüz denir. Patlamalı kısmı sürekli kısmından fazla olduğundan patlamalılar sırasından yer alır [9: 46; 10: 47]. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre güçlü ünsüzdür. Dudaklar açık kalır. Ses telleri tarafsız



durumdadır. Ses telleri titreşmediğinden dolayı sert ünsüzdür. Yumuşak damak yukarı kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağız boşluğundan geçtiği için ağız ünsüzü denir.

Sözcük başında, sonunda ya da ortasında gelebilir: çal, çak, ça-qa, a-ça, be-çel, küç, çaç, tınçv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: ça-qa, aq-ça, a-ça, a-çiq, ba-çım,
- 2) ince düz şekilde: çe-ke, çiy-ki, be-çel, en-çi, çeç, iç,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: ço-qoy, çu-qu, o-çoq, ço-çun, uuç,
- 4) ince yuvarlak şekilde: çöl, çü-kö, bü-çür, öç-kön, köç, küç.

Sözcük sonu ç sesinden sonra ç, t, l, n, d, c, s sesleriyle başlayan ek ya da sözcük gelirse ç sesi patlamalılık özelliğini kaybederek sürekli ş sesine dönüşür:

aç + çı>aşçı	çaç+ taraç > çaştaraş
aç + dı > aştı	aç + cılañaç> aşçılañaç
çaç + dı>çaştı	cığaç + çı>cığaççı
qaç + sa>qaşsa	qılıç + çan>qılışçan
çaç + sa>çaşsa	kömöç + nan>kömöşnan
uç + terek >üşterek	qılıç + nın>qılıştın.

[ç] sesi - sert [ç]'nın yumuşak karşılığıdır (üst resme bk.), oluşumu genelde sert karşılığına benzer. Oluşmanın ilk aşamasında dil öne doğru geçerek biraz gerilime girer, orta kısmı azıcık yukarı kalkar, alt kısmı ön üst diş etleriyle alt damak sınırına değer, yanları yan dişlere dokunur, dil ucu biraz aşağı inmiş durumda ses yolunu kapatır, engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil ucu diş eti alt damak ünsüzdür. Ciğerden çıkan hava önce vurguyla engeli yarar, sonra meydana gelen yarıktan geçerek patlamalı-sürekli birleşik ses yapar. Oluşum yoluna göre patlamalı-sürekli ünsüzdür. Patlamalılık niteliği sürekliliğinden daha fazla olduğu için sert ç karşılığı ile beraber patlamalılar grubunda yer alır. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre orta güçlü ünsüz sayılır. Dudaklar tarafsız kalır. Ses telleri tam olmadan titrer. Ses telleri tam titremediği için yumuşak ünsüze aittir. Yumuşak damak yukarı kalkar, geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava ağız boşluğundan geçtiği için ağız ünsüzüdür.

Sözcük başı ve içinde bulunur: ce, ca-lın, ba-ca, al-cı, cal-cal, qubul-cu v.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: ca-bış, cıt-ta, qa-cı, cal-cal,
- 2) ince düz şekilde: ce-miş, cer-deş, ci-ber, ci-lik, e-ce,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: co-ğol, cu-muş, co-ro-mol, col-col,

4) ince yuvarlak şekilde: cöö, cö-cö, cü-rök, kö-cö, mül-cü.

[k] sesi - yumuşak [g]'nin sert karşılığıdır, söylenince dil art tarafa çekilir, dil ucu aşağı iner, alt diş etlerine yaklaşır ve art tarafı yukarı kalkar, art damakla ön damak arasına dokunur ve ses yolunu kapatarak engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil arkası (art damak) ünsüzü sayılır. Ciğerden çıkmakta olan hava engeli patlatarak geçer. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilimine göre güçlü ünsüzdür. Ses telleriyle dudaklar tarafsız kalır. Ses telleri titremediği için sert ünsüz olur. Yumuşak damak yukarı kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan ses tamamen ağız boşluğundan çıktığı için ağız ünsüzdür.

Sadece sözcük içinde ve sonunda ince ünlülerle gelir: er-ke, eç-ki, e-tek, er-kek, bek, cik, ci-lik v.b.

Sözcük başında ince ünlüler ile yanyana gelen k harfi edebî norma uyarak g sesiyle söylenir. Krg.: yazıda kel, kiy, köl, küç, keme, kirpik, ama söylenişte gel,giy, göl, güç, geme, girpik v.b.Ama, bazı ağızlarda bu durumda sözcük başı k sesi kullanılır: kel, kiy, köl, küç, keme, kirpik, köçö, kölökö, kürüç v.b.

Sözcükteki ünlü uyumuna göre k sesi 2 şekilde kullanılır:

1) ince düz şekilde: be-ki, ti-ken, bek, tik,

2) ince yuvarlak şekilde: bü-kür, öt-kür, bök, tük.

Sonu k sesiyle biten sözcüğe ek getirilince iki ünlünün arasında kalmış olan k sesi yumuşar ve g sesine dönüşür:

cibek+ ı>cibegi

cürök + ı>cürögü

tirek+ ı>tireği

gürök + ı>gürögü

kök + ar>gögör

çök + ar>çögörv.b.

[g] sesi -sert [k]'nin yumuşak karşılığıdır, oluşum yönünden karşılığı olan sese benzer. Açıklayacak olursak, dil geriye çekilir, dil ucu aşağı inerek alt diş etlerine yaklaşır ve art tarafı yukarı kalkarak art damakla ön damak arasına dokunur ve ses yolunu kapatır. Oluşum noktasına göre dil arkası (art damak) ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava engeli patlatarak geçer. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Ses aygıtlarını gerilimine göre orta güçlü ünsüzdür. Dudaklar tarafsız kalır. Ses telleri yarım yamalak titreşerek ses yaratır. Ses telleri tam titremediği için yumuşak ünsüz sayılır. Yumuşak damak yukarı kalkar, geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan ses tamamen ağız boşluğundan geçtiği için ağız ünsüzdür.

Sadece sözcük başı ve içinde ince ünlülerle gelir: göl, gök, güç, gül,ge-  
lin, gi-lem, gö-çö, ter-ge, kir-gil, te-le-gey v.b.

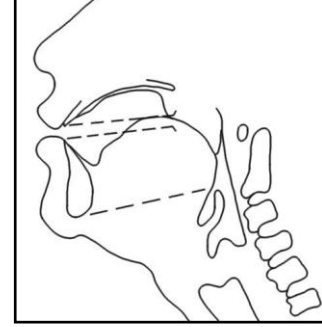
İki ünlü arasında ses aygıtlarını zayıf geriliminden dolayı patlamalılık özelliğini kaybeder, genellikle sürekli ünsüze geçerek söylenir: ci-git, ti-gil, bü-gün, ör-gü, cör-gö-müş, tö-lö-gön, ge-le-get (<kele ket) v.b.

Sözcükteki ünlü uyumuna göre 2 şekilde söylenir:

1) ince düz şekilde: ge-lin, gi-lem,ci-git, ti-gil

2) ince yuvarlak şekilde: gö-çö, gür-mök, bü-gün,bür-gön.

[q] sesi - yumuşak [g̃]'nin sert karşılığıdır. Söylenildiğinde dil geriye çekilir, dil ucu aşağı iner ve alt diş etlerine yaklaşır, art kısmı yukarı kalkar, kendisine doğru aşağı inen yumuşak damakla küçük dile değerek engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil dibi küçük dil ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı engeli yararak geçer. Oluşum yoluna göre patlamalı ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilimine göre güçlü ünsüzler grubundadır. Dudaklar tarafsız kalır. Ses telleri titreşmez. Bundan dolayı sert ünsüzler grubunu tamamlar. Yumuşak damak azıcık aşağı iner, ama genizboşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağız boşluğundan çıktığı için ağız ünsüzdür.



Sözcük başı, ortası ve sonu her durumda kalın ünlülerle gelir: qal,qat, qan-nat, qı-lıç, qır-çın, ba-qa, ta-qa, çı-qıy, ıç-qır, aq, oq, uq, saq, sıq, qarqv.b.

Sözcükteki ünlü uyumuna göre 2 şekilde söylenir:

1) kalın düz şekilde: qır-ğız, qı-mız, ta-qa, çı-qıy,

2) kalın yuvarlak şekilde: qo-muz,u-qu-ruq, to-qoy, or-toq.

Sonu q sesiyle biten sözcüğe ek getirildiğinde ya da başka sözcük eklendiğinde iki ünlünün arasında kalan q sesi yumuşar ve ğsesine dönüşür.

qalaq+ ı>qalağı

aq + ar>ağar

quraq+ ı>qurağı

çıq + ım>çığım

uquruq + ı>uquruğu

aq + ayuu>ağayuu

saq+ ın>sağın

aq+ ala>ağalav.b.

Sözcük içi sürekli,s ünsüzlerinden önce patlamalılık özelliğini kaybeder, sürekli olarak söylenir:

baqsı

[baɣsı]

saqsay [saɣsay]

caqsı

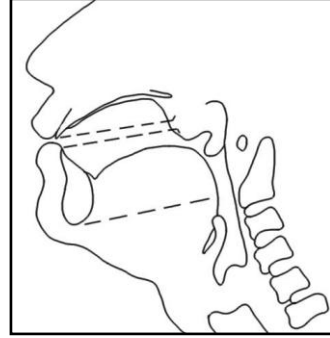
[caɣsı]

aqsıy [aɣsıy].

Sözcük sonu duraklamadan önce ve sözcük içi sert patlamalıdan önce dil dibiyle küçük dilin yaklaşımıyla meydana gelen engel açılır, ama patlamadan implusif olarak söylenir: taq, toq, tıq, taqta, ıçqam, aqqan, baqqanv.b.



[ğ] sesi – sert[q]’nın yumuşak karşılığıdır. Yapılışı kendi karşılığına çok benzer. Söylenince dil oluca geriye çekilir, dil ucu aşağı inerek alt diş etlerine yaklaşır, art tarafı yukarı kalkar, aşağı inmiş olan yumuşak damakla küçük dile yaklaşır ve ses yolunda delik gibi engel meydana getirir. Oluşum noktasına göre dil dibi küçük dilden yapılmış olan son art damak ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı engeli sızarak geçer. Oluşum yoluna göre sürekli ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilimine göre orta güçlü ünsüzdür. Dudaklar tarafsız kalır. Ses telleri yarı yarıya titreşerek harekete geçer ve ses meydana getirir. Ses telleri yarı yarıya titreştiği için yumuşak ünsüzdür. Yumuşak damak aşağı inmesine rağmen geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağızdan çıktığı için ağız ünsüzüdür.



Çoğunlukla sözcük ortası, az derecede sözcük başı kalın ünlülerle gelir: qır-ğız, a-ğın, a-ğa, so-ğum, qar-ğı, ğa-na, ğo v.b.

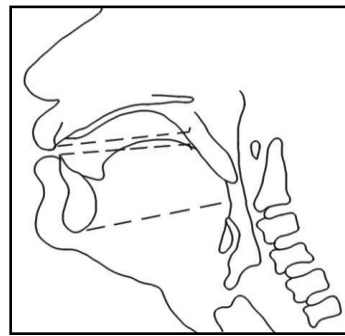
Sözcükteki ünlü uyumuna göre 2 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: qır-ğız, qar-ğı, cıl-ğın, qar-ğa,
- 2) kalın yuvarlak şekilde: so-ğum, qar-ğö-şun, bu-ğu, qar-ğool.

Sözcük ortasında art damak geniz ünsüzünden sonra süreklilik niteliğini kaybederek patlamalı ünsüze dönüşür:

tañğaq [tañğaq]                      uñğu [uñğu]  
dañğıl [dañğıl]                      sınğan [sınğan].

[ŋ] sesi – karşılığı olmayan sonant ünsüzdür, söylenince dil geriye çekilir, çok zayıf bir gerilim geçirir, dil ucu aşağı inerek, alt diş etlerine yaklaşır, arka kısmı yukarı kalkar, aşağı inmiş olan yumuşak damakla küçük dile dokunur ve böylece ses yolunu kapatarak engel yaratır. Oluşum noktasına göre ünlüye göre art damak ya da gırtlak ünsüzü denir. Ciğerden gelmekte olan hava akımı engeli patlatarak geçer. Oluşum yolunagöre patlamalı ünsüzdür. Dudaklar tarafsız durumda kalır. Ses telleri titreşerek ses yolunda sesi meydana getirir. Ses telleri sıkça titreşerek gürültüye göre ses fazla katıldığından karşılığı olmayan sonant ünsüz denir. Yumuşak damak



aşağı iner ve geniz boşluğu açıktır. Geniz boşluğu açık olup hava hem ağız hem de geniz boşluğundan geçtiği için geniz ünsüzü denir.

Sözcük içi ve sonunda gelir: ca-ηı, aη-ge-me, ce-ηış, sı-ηap, üη-kür, uη-gu, aη, taη, teη, toη, öη, çη, miη, muη, küηv.b.

Sözcük içi ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir ve beraber gelen ünlüye göre çıkış yeri değişir:

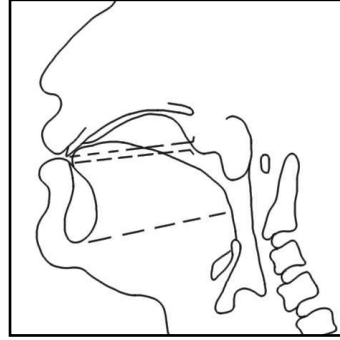
1) kalın düz şekilde gırtlak sesi: aη, taη, çη, ca-ηı, sı-ηar,

2) kalın yuvarlak şekilde gırtlak sesi: toη, çoη, muη, uη -gu, ko-ηur

3) ince düz şekilde art damak sesi: eη, teη, miη, ce-ηış, te-ηe,

4) ince yuvarlak şekilde art damak sesi: öη, köη, küη, söη-gök, üη-kür.

[s] sesi - yumuşak[z]'nın sert karşılığıdır, söylendiğinde dil öne doğru çekilir. Dil ucu üst dişe yaklaşır, alt tarafı alt dişlere dokunur, orta kısmı yukarı kalkar, ses yolunda yuvarlak delik meydana getirir. Oluşum noktasına göre dil ucunda yapılmış diş ünsüzüdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı yuvarlak delikten sızılarak geçer, gürültü çıkarır. Oluşum yoluna göre sürekli ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre güçlü ünsüzdür. Hem dudaklar, hem de ses telleri tarafsız durumdadır. Ses telleri titreşmediğinden dolayı sert ünsüzler grubundadır. Yumuşak damak yukarı kalkar ve geniz boşlupunu kapatır. Genizboşluğu katılmadan hava tamamen ağızdan çıktığı için ağız ünsüzüdür.



Sözcük başında, içinde ve sonunda bulunur: sal, say, sa-qa, sat, as-qa, ke-se, es, as, bas, barsv.b.

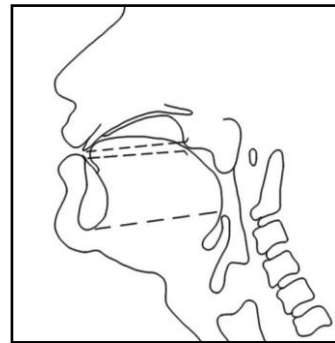
Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

1) kalın düz şekilde: sa-qa, as-ta, a-sa, a-sa-ba, qı-sıl,

2) ince düz şekilde: ser-ke, ke-se, e-les, il-birs, ket-kis,

3) kalın yuvarlak şekilde: toy-bos, toot-pos, col-bors, qo-qus,

4) ince yuvarlak şekilde: süt, tüs-tüü, ös, öt-küs, kü-nös.



[z] sesi - sert [s]'nın yumuşak karşılığıdır, söylendiğinde dil öne doğru çekilir, dil ucu üst dişlerin sınırına yaklaşır, altı alt dişlere dokunur, ortası biraz yukarı kalkarak ses yolunda yuvarlak delik engeli meydana getirir.

Oluşum noktasına göre dil ucunda yapılmış diş ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı yuvarlak delikten sızılarak geçer, gürültü çıkarır ve sesle karışır. Oluşum yoluna göre sürekli ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre orta güçlü ünsüzdür. Dudaklar tarafsız kalır. Ses telleri titreşir, yarı harekete geçer ve ses çıkarır. Ses telleri titreştiğinden dolayı yumuşak ünsüzdür. Yumuşak damak kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava yalnız ağız boşluğundan geçtiği için ağız sesidir.

Sadece sözcük içinde ve sonunda gelir: q1-zıl, saz-daq, ız-gıt, al-sız, tez, cez, qız, küz, uzv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: q1-zıl, saz-daq, ız-gıt, al-sız,
- 2) ince düz şekilde: de-ñiz, se-miz, tez-dik, ke-zek, tiz-me,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: qooz, boz-do, ooz-duq, tuz, uuz, bu-zul
- 4) ince yuvarlak şekilde: öz, köz, küz-gü,ü-zöñ-gü,cü-züm.

Basit ya da birleşik sözcük içinde sert ünsüzün önünde z sesi sertleşir ve s sesine dönüşerek söylenir:

tuz+ sıra	[tussura]	qız + teke	[qısteke]
tuz + sız	[tussuz]	saz + tiken	[sastiken]
közsal	[kössal]	köz + tañmay	[göstañmay]
az + san	[assan]	cez + tırmaq	[cestırmaq]
cüz + toqşon	[cüstoxşon]	ooz+ tiy	[o: stiy] .

[l] sesi- karşılığı olmayan sonant ünsüzdür, söylendiğinde dil öne geçer, çok zayıf gerilir, ucu üst diş etlerine değer, dibi yumuşak damağa doğru kalkar, yanları aşağı iner, orta kısmı kaşık gibi eğilir ve ses yolunda dilin iki yanından delik bırakılır. Oluşum noktasına göre dil ucunda yapılmış diş ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı dil ucu engeline rastlar ve dilin iki yanındaki delikten geçer. Oluşum yoluna göre yanal sürekli ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre en zayıf ünsüz sayılır. Dudaklar tarfsız kalır. Ses telleri çok titreşerek harekete geçer ve ses yaratır. Ses telleri çok titreştiğinden dolayı karşılığı olmayan sonant ünsüzdür. Yumuşak damak yukarı kalkar, geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağız boşluğundan çıktığı için ağız sesi denir.

Sadece öz Türkçe sözcüklerin içi ve sonunda gelir: ba-la, al-ğı, il-birs, u-lar, q1-zıl, al, bal, bel, bol, böl, bil, bulv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: al-qış, cıl-qı, tal, bal, ba-la, q1-zıl,
- 2) ince düz şekilde: il-birs, ce-lek, ke-lin, el, bel, cel, til, bil,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: col-doş, qol-tuq, tul-par, uul, bul, qul, tol,

4) ince yuvarlak şekilde: köl-mö, çöl-dük, ül-gü, ü-lüş,möl-tür, öl-çöm.

[ş] sesi – çift ünsüzlerin arasında yumuşak karşılığı olmayan sert ünsüzdür, söylendiğinde dil öne geçer, ucu üst diş etleriyle sert damak sınırına yaklaşır, yanları yan dişlere değer, orta kısmı kaşık gibi yuvarlaklaşır, ardı yumuşak damağa doğru kalkar, ses yolunda yatay delik şekilde engel yaratır. Oluşum noktasına göre dil ucunda yapılan ön damak ünsüzdür. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı yatay deliği sızarak geçer, gürültü yaratır. Oluşum yoluna göre sürekli ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre güçlü ünsüzdür. Dudaklarla ses telleri trafsız durumdadır. Ses telleri tarafsız kaldığından sert ünsüzdür. Yumuşak damak yukarı kalkar, geniz boşluğunu kapatır. Genizboşluğu kapatılmadan hava sadece ağız boşluğundan geçtiği için ağız ünsüzdür.

Genellikle, öz türkçe sözcüklerinde ve sonunda bulunur: a-şa, o-şo, mı-şiq, ma-şaq, baş, caş, teş, boş, tüş, tiş, tuş, tüş, ce-miş, caz-mış, tur-muş, kü-müşv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: a-şa, ma-şaq, aş-ta, qış,baş, caş,
- 2) ince düz şekilde: te-şik, e-şek, be-şik, ce-miş, tiş, eş,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: qoñ-şu, qo-şoq, col-doş, qo-şun, u-ruş,
- 4) ince yuvarlak şekilde: kü-müş,tüş-tük, kü-müş, cü-rüş, tüş.

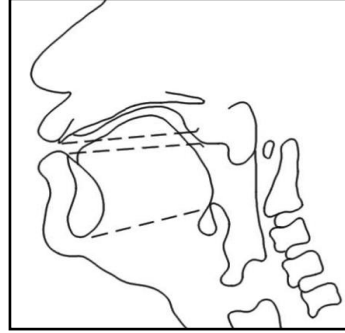
[r] sesi –karşılığı olmayan sonant ünsüzdür, yapılmasında dil öne geçer ve çok az derecede gerilime uğrar, ucu arka tarafa dönerek biraz yukarı kalkar, önü üst diş ile sert damağın sınırına yaklaşır, orta yanları yan dişlere değer, dudaklar geriye çekilir, ön dişler açılır ve ses yolunda değişme engel meydana gelir. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı engelde sıkılır, dil ucunu titreterek dışarı çıkar. Oluşum yoluna göre çarpmalı, titrete, sürekli ünsüzdür. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre zayıf ünsüzdür. Ses telleri titreşerek harekete geçer ve ses meydana getirir. Ses telleri çok titreştiğinden karşılığı olmayan sonant sestir. Dudaklar tarafsız kalır. Yumuşak damak yukarı kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağız boşluğundan çıkar. Bundan dolayı ağız sesi denir.

Öz Türkçe sözcüklerin içinde ve sonunda gelir: ta-raq, ar-ga, al-bars, u-lar, qır-mı-zı, or-oq, bar, ber, bor, bür, birv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: ar-qa, car-qın, tar, bar, qır, sır, ır, cır,
- 2) ince düz şekilde: kir-gil, cer-deş, ter-me, erk, bir, çer, ber,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: çor-don, qor-ğon, tur-muş, oor, boor, qur, tor,
- 4) ince yuvarlak şekilde: kör-köm, ör-dök, sür-gü,ü-rön,möl-tür, cür.

[y] sesi – karşılığı olmayan sonant ünsüzdür, oluşmasında dil öne doğru geçer, ucu biraz arkaya gerilir, dil ucu iki tarafıyla birlikte alt dişlere değeri, orta kısmı sert damakla yumuşak damağın ortasına yaklaşır ve ses yolunda delik engeli yaratır. Oluşum noktasına göre orta/art damak ünsüz denir[3: 90]. Ciğerden çıkmakta olan hava akımı delikten sızarak geçer ve gürültü yaratır. Oluşum yoluna göre sürekli ünsüz olur. Ses aygıtlarının gerilim derecesine göre en zayıf ünsüz sayılır. Ses telleri titreşir, çokça harekete geçer ve ses yaratır. Ses tellerinin çokça titreşiminden oluştuğu için karşılığı olmayan sonant ünsüzdür. Dudaklar tarafsız durumda kalır. Yumuşak damak yukarı kalkarak geniz boşluğunu kapatır. Geniz boşluğu katılmadan hava tamamen ağızdan çıktığı için ağız ünsüzlerinin grubundadır.



Öz Türkçe sözcüklerin içinde ve sonunda bulunur: ta-yaq, ay-gır, iy-ne, ı-yıq, qı-yan, ay, bay, boy, biy, üyv.b.

Sözcük içinde ünlü uyumuna göre 4 şekilde söylenir:

- 1) kalın düz şekilde: ta-yaq, ay-gır, sıy-lıq, ca-ya, tay, bay,
- 2) ince düz şekilde: iy-ne, se-yil, çir-key, ke-dey, e-ley, tiy, biy,
- 3) kalın yuvarlak şekilde: coy-lo, qoy-çu, tuy-gun, u-yuq, boy, toy, uy,
- 4) ince yuvarlak şekilde: köy-nök, çüy-gün, üy-mö,ü-yür, süy-rüy, üy.

Demek ki, ünsüzlerin türetim tabanına ait olan yukarıdaki bilgiler Kırgızca'nın genel ses türetim tabanını ispatlayan diğer fonetik deneysel bilgilerle tamamlanması gerekir. Bunun gibi bilgiler antro-po-kognitif-lingüistik yönünden bakılarak diğer akraba dillerin bilgileriyle karşılaştırıldıktan sonra Türk ana dilinin ses türetim tabanıyla o tabanın sahibi olan eski antro-tipi yerine getirme meselesi ortaya çıkar. Bu konudaki bilgilerin konuşma dillerinin analizi ve sentezini gerçekleştirmede de yardımcı olacağı kesindir.

#### KAYNAKÇA

1. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского языка (экспериментально-фонетическое исследование): часть 1. Пособие для студентов вузов. - Фрунзе: Мектеп, 1968. – 191 с.
2. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского языка (экспериментально-фонетическое исследование): часть 2. Пособие для студентов вузов. - Фрунзе: Мектеп, 1970. – 156 с.
3. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. - Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.

4. Кадырова Ш. Сонанты в современном киргизском литературном языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Фрунзе: 1988.
5. Касымова Б. Исследование перцептивной базы в условиях киргизско-русского двуязычия. Бишкек: Илим, 1991.
6. Момунбаева М. Воприятие и воспроизведение согласных неродного языка в условиях двуязычия. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград: 1984.
7. Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. - Бишкек: Илим, 1991. – 227 б.
8. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. -Бишкек: Бийиктик, 2006. –120 б.
9. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. - Бишкек: Илим, 1992. – 156 с.
10. Селютина И.Я., Уртегешов Н.С., Летягина А.Ю., Шевела А.И., Добрынина А.А., Эсенбаева Г.А. Артикуляторные базы тюркских этносов Южной Сибири (по данным МРТ и цифрового рентгенографии). Новосибирск: ООО «Твердый знак», 2011. - 352 с.
11. Сыдыков Ж.Ж. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов. - Фрунзе: Илим, 1990. - 186 с.
12. Тулеева Ч.С. Типология фонетико-фонологической системы языка (на материале сопоставления немецкого и кыргызского языков). -Бишкек: КГУСТА, 2008. -272 с.
13. Шаймергенова С.А. Акустическая характеристика связи гласного с согласным в различных фонетических последовательностях. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград: 1986.
14. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. -Москва, 1957. –311 с.

#### REFERENCES

1. Ahmatov T.K. Zvykovoı stroı sovremennogo kirgızskogo iazyka (eksperimentalno-foneticheskoe issledovanie): chast 1. Posobie dlia stýdentov výzov. - Frýnze: Mektep, 1968. – 191 s.
2. Ahmatov T.K. Zvykovoı stroı sovremennogo kirgızskogo iazyka (eksperimentalno-foneticheskoe issledovanie): chast 2. Posobie dlia stýdentov výzov. - Frýnze: Mektep, 1970. – 156 s.
3. Júnisbek Á. Qazaq fonetikasy. - Almaty: Arys, 2009. – 312 b.
4. Kadyrova Sh. Sonanty v sovremennom kirgızskom literatýrnom iazyke. Avtoref. dis. ... kand. filol. naýk. Frýnze: 1988.
5. Kasymova B. Issledovanie pertseptivnoi bazy v ýsloviiah kirgızsko-rýsskogo dvýiazychiia. Bıshkek: Ilım, 1991.
6. Momúnbaeva M. Vopriatie i vosproizvedenie soglasnyh nerodnogo iazyka v ýsloviiah dvýiazychiia. Avtoref. dis. ... kand. filol. naýk. Lenıngrad: 1984.
7. Orýsbaev A.O., Toktonaliev K.T. Kyrgyz tilinın fonetikasy boıýncha izildóólór. - Bıshkek: Ilım, 1991. – 227 b.
8. Sadykov T. Azyrky kyrgyz tılı: fonetika. - Bıshkek: Bııktık, 2006. – 120 b.
9. Sadykov T. Osnovy kyrgyzskoi fonologii i morfonologii. -Bıshkek, 1992. - 156 s.
10. Selýtina I.Ia., Ýrtegeshov N.S., Letiagina A.Íy., Shevela A.I., Dobrynina A.A., Esenbaeva G.A. Artıkýliatornye bazy túyrkskih etnosov Iýjnoı Sibırı (po dannym

- MRT i tsifrovogo rentgenografii). Novosibirsk: OOO «Tverdy znak», 2011. -352 s.
11. Sydykov J.J. Foneticheskaja strýktýra sovremennogo kirgýzskogo literatýrnogo iazyka i dialektov. - Frýnze: Ilim, 1990. - 186 s.
  12. Týleeva Ch.S. Tipologija fonetiko-fonologicheskoi sistemy iazyka (na materiale sopostavlenija nemetskogo i kyrgyzskogo iazykov). -Bishkek, 2008. - 272 s.
  13. Shamergernova C.A. Akýsticheskaja harakteristika svjazi glasnogo s soglasnym v razlichnyh foneticheskix posledovatelnostjah. Avtoref. dis. ... kand. filol. naýk. Leningrad: 1986.
  14. Sherba L.V. Fonetika frantsýzskogo iazyka. - Moskva, 1957. – 311 s.

#### **Андатпа**

Антрополингвистикалык парадигманың аясында артикуляциялык база этно-глоттогенездің ерте кезеңдерінде қалыптасқан дыбыс жасау дағдыларының жүйесі деп анықталады. Ол сөйлеу мүшелері мен олардың қозғалысының жиынтығы ретінде социо-генетикалық жақтан өзек белгілері бойынша ұрпақтан-ұрпаққа беріліп тұрады және типологиялық атрибут ретінде этностың тілдік кімдігін анықтайды. Мақалада қырғыз тіліндегі дауыссыз дыбыстардың артикуляциялық базасы қаралады. Қырғыз тіліндегі дауыссыз дыбыстардың базасын қарастырған бұл мақалада авторлар қырғыз тілінің жалпы дыбыс базасын құру туралы ақпарат басқа фонетикалық эксперименталды ақпараттармен ұштасуы керек деген қорытындыға келіп, ақпараттар ауызекі тілдерді талдау мен синтездеуде де көмектесетініне баса назар аударады.

**Кілт сөздер:** Артикуляциялық база, антрополингвистикалық парадигма, магнит-резонанстық томография технологиясы, қырғыз тілі.

**(Садыков Т., Муслу А. Қырғыз тіліндегі дауыссыздардың артикуляциялық базасы жөнінде)**

#### **Аннотация**

С точки зрения антрополингвистической парадигмы артикуляционная база определяется как система произносительных навыков, которая формируется на самых ранних этапах процесса этно-глоттогенеза. Артикуляционная база, как исторически сложившаяся система привычных движений и положений органов речи, имеет социально-генетический характер и передается из поколения в поколение в своих существенных признаках. Как типологический атрибут отражает особенности языковой идентичности ее носителей. В статье рассматривается артикуляционная база согласных в кыргызском языке. В статье, в которой рассматривается база звукового производства согласных в кыргызском языке, делается вывод о том, что информация об общей базе генерации голоса в кыргызском языке должна быть дополнена другой фонетической экспериментальной информацией. Подчеркивается, что информация по этому вопросу также поможет в анализе и синтезе разговорных языков.

**Ключевые слова:** Артикуляционная база, антрополингвистическая парадигма, метод магнитно-резонансной томографии, кыргызский язык.

**(Садыков Т., Муслу А. Об артикуляционной базе согласных в кыргызском языке)**

**М. А. Курбанова**

д. филол. н., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. А.Навоий, Ташкент, Узбекистан  
(e-mail: munavvara2013@yandex.ru)

**Фонодейктические свойства речи**  
(На примере узбекской детской речи)

**Аннотация**

Данная статья посвящена прагматической интерпретации языковых единиц. В ней отмечается степень исследования дейктических единиц, свойственных детской речи, в мировом языкознании. На примере речи узбекских детей освящены функции фонетических единиц как средства сигнала. Изложено место и значение дейктических единиц при выражении коммуникативной цели. Исследовано указание единиц с фонетическим изменением на личность говорящего человека. Даются суждения об осознании возраста, гендерных свойств и территориальной принадлежности посредством единиц с фонетическим изменением. Выявлены причины возникновения фонодейктических различий, свойственных речи детей дошкольного и школьного возраста.

**Ключевые слова:** Текст общения, дейксис, фонопрагматическое средство, детская речь, коммуникативная интенция.

**М.А. Kurbanova**

**Phonodemic properties of speech**  
(On the Example of Uzbek Children's Speech)

**Abstract**

Given clause is devoted to pragmatical interpretation of language units. In her the degree of research deyktical of units peculiar to children's speech, in world(global) linguistics is marked. On an example of speech of Uzbek children the functions of phonetic units as means of a signal are consecrated. The place and meaning (importance) deyktical of units is stated at expression of the communicative purpose. The instruction(indication) of units with phonetic change on the person of the speaking man is investigated. The judgements about comprehension of age, gender of properties and territorial accessory (belonging) by means of units with phonetic change are given. The reasons of occurrence fonodeyktical of distinctions peculiar speech of children of preschool and school age are revealed.

**Keywords:** The text of dialogue, demonstrative pronouns, phonopragmatical means, children's speech, communicative purpose



Фонетические единицы играют определенную роль в прагматической интерпретации текста общения. В речи они одновременно выражают коннотацию и оценочное отношение, а также проявляют разные виды дейксиса. Термин «дейксис» заимствован от греческого термина (“δείξις”), который означает «указание», «показ», и служит отражению знака указания языковых единиц.

Дейктические свойства лексических единиц реализуются в речевой ситуации и контексте. Связь дейксиса с контекстом и речевой ситуацией показывает то, что он является объектом исследования прагмалингвистики [1, 5-6 с.]. В объективизации данного случая в речи и осознании большое значение имеют возрастные свойства, общие знания о действительности, речевые навыки участников общения.

Термин «дейксис» впервые был использован в произведениях философов Древней Греции. Не смотря на то, что понятие дейксис известен с античного периода, привлек к себе внимание лингвистов его главное свойство характерное местоимениям. В языкознании явление дейксис впервые изучено со стороны немецкого ученого К.Бругманна [2].

В разработке теории дейксиса заслуги К.Бюлера немало важны. Он в исследовании по теории языка предоставил сведения о сути дейксиса, его видах, о функциях дейктических единиц [3, 528 с.].

В 1922 году О.Есперсен в целях классификации лингвистических единиц, применение и понимание которых зависит от говорящего и слушателя, предлагает внесение понятие *шифтер*. По его мнению, дейктические элементы типичные образцы шифтера [4].

В языке к средствам образования дейксиса сначала были соотнесены указательные и личные местоимения, местоимения, которые используются в функции наречия, затем определено что, дейктические свойства характерны и к другим языковым единицам. В исследованиях по данному вопросу показано выполнение дейктическую функцию некоторых лексических и грамматических единиц [2]. Исходя из выполняемых функций в процессе вербального общения, в ряде исследований номинативные единицы признаются как своеобразный тип дейктической номинации. Разница дейктической единицы от номинативной единицы состоит в том, что она означает более неточное (неопределенное) значение, которое реализуется только в определенном тексте [5, р. 331.].

Дейксис – универсальное явление, которое относится ко всем языкам и отражает функциональные свойства лексических единиц. Его основная суть – указание на предметы и события внешнего мира посредством вербальных и невербальных средств языка. Как отмечает О.Г.Бондоренко, дейксис является частью действительности, которая отражается в языке, то есть явление, которое указывает на компоненты ситуации. Так как существуют указательные компоненты, в основном коммуниканты, время и место их общения, виды дейксиса должны быть персональными, локативными и темпоральными [6, 170 с.].

Использование дейктических единиц наблюдается в онтогенезном этапе формирования речи. Как пишет об этом Ш.Сафаров: «Дейктические фразы возникают в первые же этапы развития речи детей. Как свидетельствуют наблюдения лингвистов-психологов, речь детей 3-7 летнего возраста в первых является эгоцентрической, а во вторых возникает в стиле телеграфа, то есть создаётся в «неграмматическом» порядке. Может поэтому дети предпочитают фразы как “мен (я)”, “сен (ты)”, “у ерда (там)”, “мана (вот)”, “бу (это)”, “хозир (сейчас)”, “кейин (потом)”, чем грамматические формы. Ещё одной причиной возникновения таких фраз в первых этапах формирования лингвистических умений можно считать то, что это связано со своеобразными значениями данных фраз» [7, 154-155 б.].

В мировом языкознании в определенной степени изучена данная проблема. Г.Доброва изучая в монографическом плане свойства проявления персонального дейксиса в детской речи, акцентировала внимание на указательные функции терминов родства и личных местоимений [8].

И в работе В.Королева, посвященной исследованию дейксиса, тоже изучена детская речь. В ней анализируются стадии освоения детьми средств выражения локативного и темпорального дейксиса [9].

Исследование С.В.Краснощековой в этом направлении посвящается определению дейктических функций местоимения. В нем на примере русской детской речи исследованы все виды местоимений, которые создают явления дейксиса и анафора. Обращено внимание на вопросы как: определение этапов освоения местоимений, разработка стратегии освоения местоимений со стороны детей малого возраста. Кроме этого, определена корреляция в выражении лексемы значений «близость» и «дальность» [10].

Со стороны С.Рахимова на основе функционально-семантического подхода, в сопоставительно-типологическом аспекте с языками английский и русский, изучены некоторые дейктические единицы узбекского языка. В данном исследовании ограничено дейктическими единицами узбекского языка как: местоимения, наречия места и времени, некоторые глаголы и аффиксы лица и числа, имеющие дейктические свойства, аффиксы, выражающие локальные значения [11, 90 с.]. Однако в узбекском языке существует ещё много единиц, которые выполняют дейктические функции. В узбекском языке единицы, которые относятся к частям речи как: существительные, прилагательные, числительные, междометия, слова подражания, тоже выполняют дейктические функции.

Определенная часть фонопрагматических средств, которые служат причиной своеобразному выражению персонального дейксиса в детской речи, возникают в результате произношения в измененном виде первого звука слова. Фонетические явления, которые отражаются в следующем стихотворном тексте, подтверждают наши мнения:

*Мен катта бўлганимда,*

*Беш юзга кирганимда*

*Катта дада бўламан.*

*– Қизинг ҳам бўладими,*

*Оти нима бўлади?*

*– Юзта қизим бўлади,*

*Оти Пунис бўлади,*

*– Вий-й, – деворди Мунисхон,*

*Мен-чи, ойи бўламан...*

*Мингта ўғлим бўлади,*

*Оти Пухтор бўлади. (Ғ.Ғулом. “Ўйлашни ўрганамиз”)*

Указательные единицы (*Пунис, Пухтор*), которые применены в данном стихотворном тексте и выражают персональный дейксис, отражают коммуникативную цель детей (шутить и острить). Эта прагматическая цель, которая наложена на дейктические единицы проявляется путём изменения их звука.

Такие фонетические явления часто наблюдаются в речи детей дошкольного возраста при произношении слов, начинающихся с согласными звуками. Однако происхождение подобных трансформаций звука могут быть не связанными с коммуникативной целью. Такой случай в художественном тексте выражается так:

*Келин тарафда Парча хола, Оқсоқол буванинг менга камзул тикиб берадиган келини Потима хола... (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)*

Причиной употребления слова *Фотима* в речи ребенка как *Потима* может быть произношение этого слова в такой форме со стороны взрослых. Такие фонетические явления, которые наблюдаются в речи ребенка в художественных произведениях, могут не отражать иллюкутивные намерения детей, но они могут служить проявлению коммуникативного намерения автора, то есть в качестве фонопрагматического средства может служить повышению впечатлительности речи.

Иногда в зависимости от возможностей произношения ребенка единица, которая трансформируется в его речи, указывает на его личность:

*1. Асфальт йўлкада қўшни болалар ўйнаб юрган экан. Акрам уларга машиналарини кўрсатди. У ҳали “р” деёлмас эди:*

*– Қая, Шавкат! Автобусчам ўзи юяди! Сенда бунақаси йўқ! – деб мақтанди. (П.Қодиров. “Акрамнинг саргузаштлари”)*

Единица, использованная в измененной форме в вышеуказанном примере, указывает на то, что владетель речи – ребенок.

Изменения звуков, которые наблюдаются в следующем микротексте, одновременно указывает на личность ребенка и отражает его возрастные свойства и территориальную принадлежность (региональную специфику):

*Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди... Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашиалардан қурийди: баъзан қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади.. Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганида қизча уйгонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:*

*– Худоё аямди дайдига даво бейгин (А. Қахҳор. “Бемор”)*

Изменение звука «р» на «й» в словах *дайдига* и *бейгин*, которые применяются в контексте, является свойством, характерным речи детей возраста 4-5 лет. В этот возрастной период речевые органы ребенка не полностью приспособлены к произношению звуков. Значительно то, что речевой акт, выраженный в тексте с состраданием, излагается из уст девочки. Если этот речевой акт был бы характерным мальчику, то его влияние на духовный мир читателя было бы более

слабым. Потому что, несмотря на то, что мальчики тоже заботливы и сострадательные, они обычно не выражают свои чувства, которые возникли под влиянием психологических процессов, посредством речи. Причина этому не безразличие к сложным ситуациям, а волевые качества как: смелость, храбрость и настойчивость, свойственные природе мужчин. Ощущение сильного впечатления от действительности, и выражение посредством вербальных средств чувства, надежды и желания в этом процессе как психолингвистическое свойство, характерное речи женщин, формируется у представителей этого пола с детского периода. При этом можно почувствовать не только личностно-волевые качества, но и влияние социально-психологических свойств, характерных речи взрослых представителей этого пола.

Диалектальные элементы, использованные в детской речи, данной в тексте, указывают на его социально дифференциальную сторону (территориальную принадлежность). Использование ребенком относительно к матери словоформы *аянди*, которая относится к говору, показывает региональную специфику речи. Выражение словоформы несоответственно к нормам литературного произношения служит повышению силы влияния речи.

Иногда ребенок путем удвоения согласного звука единицы, которая служит формированию персонального дейксиса, старается повысить впечатлительность речи. Например:

– *Ойи, ойижон!* ...

– *Агар биттаси хафа қиса, манга айтинг, ўзим гаплашиб қўяман* (Р.Муҳаммаджонов. “Чол ва набира”)

Выделенная выше дейктическая единица выражает не только утверждение, но и чувство хвалы, которое проявляется простодушием, характерным детям. Возникновение данного случая связано и с гендерным своеобразием манеры общения, здесь фонопрагматическое свойство проявляется под влиянием признака, характерного говорящему субъекту. Так как в вышеуказанной коммуникативной ситуации говорящий – мальчик, характерные ему черты как: смелость, храбрость, настойчивость, гордость повлияли и его речи. Таким образом, звук «з», который удвоенно произносится со стороны говорящего, как средство, проявляющее его гендерные свойства, обрел фонодейктическую особенность.

Обычно фонопрагматические средства, которые служат выражению в своеобразной форме персонального дейксиса (личность)

со стороны детей дошкольного возраста, возникает в связи с артикуляционными возможностями, а в речи детей школьного возраста это явление происходит в результате подражания взрослым. Поэтому в коммуникативно-прагматической цели юношей, девушек и подростков наблюдается общность. Например:

*... Халфанага палов қилмоқчи бўлдик. ... Ҳамма ҳар тарафга қараб кетди. Мен ҳам ёғ келтиргани уйга кетдим. Онам оиҳонада ертандирга ўт қалаб, қовоқ сомса ётиш тараддудиди эди. Бизнинг рўзгор майда-чуйдалари зах уйнинг орқасидаги узун ҳужрада бўлар эди. Айвонда ўртанча синглим кичик укамни овутиб ўтирган экан. Унинг ёнидан ҳужрага киришининг эвини тополмадим, бирорта ҳийла ишлатиш керак эди.*

– *Шанағ*, – дедим унга, – *катта тўпинг қаерда?*

– *Кўғирчоқларимнинг олдида, нима қилди?*

– *У ерда йўқ-ку!*

– *Ҳа... ўлгур, сен олгандирсан, ҳозир берасан, бер.*

– *Мен илжайиб туравердим. У овутиб турган укамни қўйди-да, кўғирчоқларининг олдида югуриб кетди. Мен ҳам “лип” этиб ҳужрага кириб, хумчадан ёғ уйиб олдим. Ёғни бир қозоғга турмучлаб, липпамга қистирдим...* (Ғ.Ғулом. “Шум бола”)

Как выясняется из содержания отрывка, единица, указывающая на личность (*Шанағ*), которая использована в речи ребенка, путем оказания влияния на духовность слушателя, приобретает своеобразную значимость. Фонетическое изменение, отраженное в дейктической единицы данной речевой ситуации, служит проявлению характера ребенка. Здесь посредством перлокутивного акта адресант для введения в заблуждение адресата подразумевает цель трансформированного произношения звуков в имени. Косвенный речевой акт в форме вопросительного предложения (*катта тўпинг қаерда?*), который выражается в языке ребенка в контексте, тоже в определенной степени является значительным.

Одним словом, большинство фонопрагматических средств, которые относятся речи детей, повышают речевую впечатлительность, а также вместе с тем указывают на его личность, возраст, гендерные свойства, территориальную принадлежность (региональную специфику).

**ЛИТЕРАТУРА**

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – С. 5-6.
2. Петрова Е.И. Прагмалингвистическая категория дейксиса / [http:// www.rusnauka.com/14\\_NPRT\\_2011/Philologia/3\\_87011.doc.htm](http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2011/Philologia/3_87011.doc.htm)
3. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Прогресс, 2001. – 528 с.
4. Дейксис / [http:// www.krugosvet.ru/articles/76/1007612.htm](http://www.krugosvet.ru/articles/76/1007612.htm)
5. Ehlich K. Anaphora and deixis: Sane, similar or different? // *Speech, Place and action: Studies in Deixis and related topics.* – Chichester itc: Wiley, 1982. – P. 331.
6. Бондаренко О. Г. Функционально-семантическое поле дейксиса в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1998. – 170 с.
7. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 154-155.
8. Доброва Г.Р. Онтогенез персонального дейксиса: личные местоимения и термины родства. <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/ontogenez-personalnogo-dejksisa.html>
9. Королев В. Стадии освоения детьми средств выражения локативного и темпорального дейксиса / <http://cyberleninka.ru/article/n/stadii-osvoeniya-detmi-sredstv-vyrazheniya-lokativnogo-i-temporalnogo-deyksisa#ixzz2K6sLGDIP>
10. Краснощекова С.В. Местоименный дейксис в русской детской речи. <https://iling.spb.ru/diss/theses/.../thesis.pdf>
11. Рахимов С. Речевая функция и проблема дейксиса в разнотипных языках. – Ташкент: Фан, 1989. – 90с.

**REFERENCES**

1. Arutyunova N.D. Tipy iazykovykh znachenii: Otsenka. Sobytie. Fakt. – M.: Nauka, 1988. – S. 5-6.
2. Petrova E.I. Pragmalinguisticheskaya kategoriya deiksisa / [http:// www.rusnauka.com/14\\_NPRT\\_2011/Philologia/3\\_87011.doc.htm](http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2011/Philologia/3_87011.doc.htm)
3. Byuler K. Teoriya iazyka. Rerezentativnaya funktsiya iazyka. – M.: Progress, 2001. – 528 s.
4. Deixis / [http:// www.krugosvet.ru/articles/76/1007612.htm](http://www.krugosvet.ru/articles/76/1007612.htm)
5. Ehlich K. Anaphora and deixis: Sane, similar or different? // *Speech, Place and action: Studies in Deixis and related topics.* – Chichester itc: Wiley, 1982. – P. 331.
6. Bondarenko O. G. Funktsionalno-semanticheskoe pole deiksisa v sovremennom angliiskom iazyke: Diss. ... kand. filol. nauk. – Rostov-na-Donu, 1998. –170 s.

7. Safarov Sh. Pragmalıngvıstıka. – Toshkent: Ўzbekiston Millı entsiklopedıyası, 2008. – B. 154-155.
8. Dobrova G.R. Ontogenez personalnogo deıksısa: lichnye mestoimenna ı terminy rodstva. <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/ontogenez-personalnogo-deıksısa.html>
9. Korolev V. Stadıı osvoenna detmı sredstv vyrajenna lokativnogo ı temporalnogo deıksısa / <http://cyberleninka.ru/article/n/stadii-osvoeniya-detmi-sredstv-vyrazheniya-lokativnogo-i-temporalnogo-deıksısa#ixzz2K6sLGDIP>
10. Krasnoekova S.V. Mestoimennyy deıksıs v rýsskoi detskoi rechi. <https://iling.spb.ru/dissovet/theses/.../thesis.pdf>
11. Rahımov S. Rechevaıa fýnktsııa ı problema deıksısa v raznosıstemnyh ıazykah. – Tashkent: Fan, 1989. – 90s.

#### **Андатпа**

Бұл мақалада тіл құралдарының прагматикалық талдауы сөз етіледі. Яғни тіл біліміндегі балалардың тіл ұстартуына сәйкес дейктикалық құралдардың зерттелу барысына тоқталған. Балалардың тіл дамытуда фонетикалық құралдардың ишара бірлігі ретіндегі міндеттері ашып көрсетілген. Сондай-ақ коммуникациялық мақсатты бейнелеуде дейктикалық бірліктердің орны және маңызы туралы сөз болады. Фонетикалық өзгеріске ұшыраған бірліктердің сөйлеуші тұлғаға ишарасы, фонетикалық құбылыстардың тұлғаның жасы, өзіндік ерекшелігі және аймақтық белгісіне қарай түрліше айтылуы мысалдар арқылы түсіндіріледі. Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалар тіліне сәйкес фонодейктикалық ерекшеліктердің пайда болуы себептері анықталған.

**Кілт сөздер:** Байланыс мәтіні, дейксис, фонопрагматикалық құралдар, бала сөйлеуі, коммуникативтік ниет.

**(Курбанова М.А. Сөйлеудің фонодемиялық қасиеттері (Өзбек балаларының сөйлеуі мысалында))**

#### **Özet**

Okul öncesi ve okul çağındaki çocukların karakteristik fonodemik farklılıklarının incelendiği makalede, dil birimlerinin pragmatik yorumları üzerinde durularak dünya dil biliminde çocukların konuşmasına has deictic birimlerin inceleme derecesinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte fonetik vasıtalarını işaret birimi olan görevleri Özbek çocukları örneğinde ele alınmaktadır. İletişimsel amacı ifade etmede deictic birimlerin yeri ve önemi, fonetik değişikliklere rastlamış birimlerin konuşmacı kişiye olan işareti, fonetik olaylar yoluyla kişinin yaşı, cinsiyeti ve bölgesel özelliklerini gösteren işaretler söz konusu edilmektedir.

**Anahtar kelimeler:** İletişim metni, işaret zamirleri, fonopragmatik araçlar, çocuk konuşması, iletişimsel istek

**(Kurbanova M.A., Konuşmanın Fonodemik Özellikleri (Özbek Çocuklarının Konuşması Örneğinde))**



**К. Коч**

доц., док. Мұғла Сытқы Кочман университеті, Мұғла, Түркия  
(e-mail: kenankoc2030@hotmail.com)

**Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес»  
толымсыз көмекші етістігі**

**Аңдатпа**

Мақалада *емес* толымсыз көмекші етістігінің солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі қолданысы қарастырылған. *Емес* көмекшісі оңтүстік-шығыс тобында (өзбек және ұйғыр тілдерінде), солтүстік-батыс тобына жататын кейбір түркі тілдерінде (қазақ және қарақалпақ тілдерінде) болымсыздық категориясын жасайтын маңызды формалар ретінде белгілі болғанымен, солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі (қырғыз, алтай, тува, тофа, шор, телеуіт) қолданысы жайында дерек, зерттеулер тым аз. Сондықтан мақалада *емес* формасының қазақ тіліндегі қолданылуына байланысты теориялық мәліметтерге сүйене отырып, солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі *емес* көмекшісінің қызметіне, құрылымына, қолданысына қатысты мәселе қолға алынды. Грамматикалық мағынасымен бірге аналитикалық формант ретіндегі қызметі, семантикалық мағыналары мысалдар негізінде сарапталып, сараланады.

**Кілт сөздер:** Етістік, қазақ тілі, толымсыз көмекші етістік, семантикалық мағына, солтүстік-шығыс түркі тілдері.

**K. Koch**

**The incomplete auxiliary verb *emes* in the modern Kazakh and North-Eastern Turkic languages**

**Abstract**

The article deals with the use of an incomplete auxiliary verb «*emes*» in the North-Eastern Turkic languages. It is known that the auxiliary verb «*emes*» is an important form for the South-Eastern group of Turkic languages (Uzbek and Uighur languages) and some Turkic languages belonging to the North-Western group (Kazakh and Karakalpak languages). But the use of the auxiliary verb «*emes*» in the North-Eastern Turkic languages (Kyrgyz, Altai, Tuva, Tofa, Shor, Teleut) has too little data. Therefore, based on the theoretical data related to the use of the form «*emes*» in the Kazakh language, the article considers the question of the activity, structure, use of the auxiliary verb «*emes*» in the North-Eastern Turkic languages. Along with grammatical meaning, functions as analytical formant and semantic meanings are analyzed and differentiated on the basis of examples.

**Keywords:** Verb, Kazakh language, incomplete auxiliary verb, semantic meaning, North-Eastern Turkic languages

#### К. Коч. Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес»...

Түркі тілдерінде сөйлемнің мағынасын одан әрі толықтыра түсу үшін көмекші етістіктердің қызметі орасан зор екені белгілі. Сондықтан да көмекші етістіктер грамматикалық құрылысы жағынан кең орын ала отырып, тілде аналитикалық, семантикалық, қала берді сөйлеушінің эмоциясын беру жағынан өте күрделі құбылыс тудырады. Түркі тілдерінде көмекші етістіктердің бір тобы өзінің көне мағынасынан айрылып, тек ойды жетілдіре түсу үшін жетекші етістіктің шылауында келеді. Сондай көмекші етістіктердің бірі – *емес* толымсыз көмекші етістігі.

Толымсыз көмекші етістіктердің құрамы жайында ғалымдар арасында түрлі көзқарас бар. Кей ғалымдар толымсыз етістік түрлерінің құрамын *тұрұр, бол, жазда* секілді етістіктермен толықтырып жатады. Алайда бұл етістіктердің дербес тұрғанда да бір немесе бірнеше мағынаға ие бола алатынын алға тартатын ғалымдар да баршылық. Сонымен бірге бұл етістіктердің кейбірі қазіргі түркі тілдерінің біразында қолданыстан шығуына байланысты тарихи тұрғыдан қарастырылмағандығына мән беріле бермейді. Ал *e-* етістігін қай жағынан сараласақ та, қай тілді алсақ та жеке тұрғанда лексикалық мағынасының жоқ екенін анық байқаймыз. Тіпті қазіргі түрік тілінде бұл форма етістік мағынасынан шығып, жалғау ретінде жиі қолданыла бастаған. Мысалы: *Yunanistan bilakis cihanın gözüne akı kara, karayı ak göstermek için dünyanın bir ucundan ta öbür ucuna kadar payitaht payitaht, şehir şehir teşkilata malikti* (Kemal, 53). – Грекия, керісінше, жаһанның көзіне ақты қара, қараны ақ етіп көрсету үшін дүниенің бір ұшынан сонау бір ұшына дейін әрбір басқалада, әрбір шахарда ұйымдарға ие еді.

Алайда бұл етістіктің жалғаумен сіңісуін тек түрік тілінде ғана емес қазақ тілінен де байқауға болады. Мысалы, есім сөзге тікелей жалғанатын жіктік жалғауы (мен оқушымын, сен данышпансың, ол бұзық, біз көңілсізбіз, сендер алыссыңдар, сіздер жақсысыздар, олар ауылдастар) көне түрікшедегі *er-ür-men, er-ür-sen* секілді формасына келеді.

Қазіргі түркі тілдерінде көне түрікшедегі *er-* етістігі құрамындағы *p* дыбысы түсіп *e-* түрінде қолданылады және бұл етістік көмекші етістік ретінде ғана жұмсалады. *e-* етістігі жеке тұрып қолданылмауымен қатар, кез келген сөз тудырушы жұрнақтар арқылы түрлене алмайды. Дегенмен қазіргі түркі тілдерінің біразында *e-* етістігінің грамматикалық тұлғалық жағынан түрлі көмекші етістіктер қалыптасқан (еді, екен, емей, емен, емес). Солардың бірі – қазіргі қазақ

тіліндегі *емес* толымсыз көмекші етістігі. Болымсыздық мағына тудыратын бұл көмекшінің жалпы қазіргі түркі тілдерінде *дегүл* және *емес* түрінде екі формасы қолданылады.

*емес* көмекшісінің қалыптасу тарихы өте тереңде жатыр десек болады. *Дегүл* алғаш *Диуани лұғат им-түрікте* кездессе, *ертез* формасының *Алтун яруқта* жиі қолданылғанын көруге болады. *öngi ermez* (34i/18), *yene et kan ermez* (34i/7). Әсіресе, бұл форма Шағатай дәуірі кезіндегі ескерткіштер тілінде өте жиі қолданылды. Мысалы: *hiç gül körgenemesbad-ı hazandın yahşılık, kalın koy bu çapkundatüşti; hiç çapkundamunça kalın tüşkenemesédi* [1, 133 б.]. Диуани Хикметтің Көкшетау нұсқасында сегіз жерде толымсыз көмекші етістігі + ауыспалы осы шақ (болымсыз түрі) құрылымы кездеседі. Бұл құрылымдардың төртеуінде толымсыз көмекші етістігінің /р/ дауыссыз дыбысы түспей сақталған:

*gāh Mansūrniñ Ene'l-Hakki bicā ěrmes*  
*Yolın tapқан bizge oħşaş gümrāh ěrmes*  
... *nācinsler bu sözlerge ... ěrmes* (К. 279: 8, 9, 10)  
*Hācet ěrmes āşıklarga köp ü azı* (К. 242: 3)

Шағатай түрік тілінде толымсыз көмекші етістігінің ауыспалы осы шақ 3 жақ жекеше түрін жіктік жалғаудың болымсыз жіктеуі *é(r)mes/ ěmes* құрылымдары ретінде кездеседі. Дегенмен, *ěrmes* құрылымы архаикалық элемент болып табылады және Көкшетау нұсқасында осы түрде кездеседі [2, 216; 3].

Қазіргі қарлұқ тобына кіретін тілдерде де болымсыз сөйлемдер *емес* [4, 251], *эмәс* [5, 145] көмекші формалары арқылы жасалады.

*дегүл* формасының қазіргі түркі тілдерінде *tegül, tügöl, degül, dewül, tuvil, deyil, diil, dāl, değil* секілді варианттары бар [6, 315 б.]. Көне қыпшақ тілінде *tüyül, degül, devül* (<*tegül*) [7, 152 б.; 8, 228] түрінде қолданылғанына қарамастан қыпшақ тобына кіретін түркі тілдерінің ішінде қазіргі қазақ тілінде, сол секілді қарақалпақ [9, 165 б.; 10, 312 б.] тілінде *емес* көмекшісінің қолданылуы назар аударарлық мәселе. Тіпті татар тілінде *түгел* [11, 498 б.], қазақ және қарақалпақ тілдеріне ең жақын ноғай тілінде де *tuwül* [12, 99 б.] қолданылады. Осыған қарап, қазақ тіліндегі *емес* көмекшісі шағатайшаның әсерінен кең қолданысқа ие болды ма екен деген ой келеді.

*емес* формасы солтүстік-шығыс тобындағы қырғыз [13, 99-101 б.; 14, 148 б.], алтай [15, 9 б.], шор [16, 140 б.], тофалар [17, 381 б.], тува [18, 42 б.], телеуіт [19, 106 б.] тілдерінде де аздаған дыбыстық ерекшеліктерімен қолданылады. Хакас тіліндегі болымсыздық

#### К. Коч. Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес»...

категориясын тудыратын *нимес* [20, 465 б.] көмекшісінің де *емес* формасына қатысты екені анық көрінеді. Алайда *емес* формасының атауына, форма ретіндегі орны мен қызметіне байланысты нақты ұстаным жоқ. Қырғыз тілінде көмекші етістік саналса, алтай, шор, тофа, хакас, тыва, телеуіт тілдеріне қатысты грамматикаларда демеулік қатарында көрсетіледі. Түркия ғалымдары да *емес* мағынасындағы *değil* көмекшісін болымсыздық демеулігі деп есептейді [21, 162 б.].

Тіл білімінде *емес* көмекшісінің шақ категориясын жасау, жасамау жөнінде де әртүрлі ұстаным бар. А.Ысқақовтың пікірінше, бұл форма өзі тіркесетін сөзге ешқандай да шақтық мағына үстемейді [22, 53 б.]. Түркиялық ғалымдардың грамматикаларында *değil* көмекшісі ауыспалы осы шақта, бұрынғы өткен шақта және жедел өткен шақта жіктеп көрсетіледі [23, 715-721 б.; 24, 475-476 б.]. Салыстырып қарағанда бұл екі тұлғаның сыртқы пішінінде ерекшелік болғанымен, қызметі мен беретін мағынасында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Демек *емес* көмекшісі шақты білдіретін қосымша алмауы мүмкін, бірақ шақтық мағына береді. Әсіресе, ауыспалы осы шақтық мағына басымырақ деуге әбден болады. Дегенмен кейде өткен шақ, келер шақ формаларының болымсыз түрін жасауға да атсалысады.

Қырғыз тілінің грамматикасында болымсыз категориялар *жоқ* және *емес* сөздерінің семантикалық жағынан салыстыра келе, *эмес* сөзі әрқашан болымсыздықты көрсетсе, ал *жоқ* сөзі бір кемшілікті көрсететіндігін айтады [25, 148 б.; 26, 211 б.]. Ал Ж. Башдаш және А.Кутлу тарапынан жарық көрген «Қырғыз тілінің грамматикасында» жедел өткен шақта жұмсалатынын дәлелдейді [27, 79 б.]. Мысалы: *Ордоктун бул кызыктай жөндөмүнө бир туруп суктанса, бир туруп төбө чачы тик турарын Роберт Борк жашыручу эмес* (Айтматов, 55 б.) – Ордоқтың бұл қызық түріне бір қарағанда төбе шашы тік тұратынын Роберт Борк жасырмаушы еді.

Алтай тілінің грамматикасына қатысты еңбектерде *эмес* осы шақпен қоса келер шақта да жұмсалатынын айтады [28, 156 б.]. Мысалы:

*Јаңғыс Кегейдинг де тилинен Јергелей јаңғыс катап туйка ыйлабаган эмес* (Кокышев, 47) – Бірақ ол Кегей Дергелдің сөзіне бірнеше рет жылады (жыламаған емес).

*Алтай улус сөөкти темдектеер эмес* - Алтайлықтар өз қабірлеріне ескерткіштер қоймайды (қойған емес) (Кокышев, 47).

Шор тілі жөнінде жазылған еңбектерде болымсыз сөйлем үш түрлі формадан жасалатынын айтады [29, 502 б.; 16, 140 б.]. Біріншісі - *-на, -не* болымсыздық жұрнағынан, екінші - *чок* сөзі арқылы, үшінші - *эбес* көмекшісі арқылы жасалады.

*Чабылдырык алты шурлап, кижичи чорчень эбес полтыр* [16, 140 б.] – Шатырдан тамған жауыннан кісі жүре алатын емес.

*Колзас тынь ырак эбес* [16, 140 б.] – Колзас тым ұзақ емес.

Сонымен *емес* көмекшісі сөйлемге шақтық, болымсыздық мағыналарын үстейді. Сондай-ақ жақ формаларына қарай да жіктеледі. Бірақ *емес* көмекшісі етістік саналғанымен зат есім секілді жіктеледі немесе етістікке келетін жіктік жалғауының толық түрін алады.

Қаз: *Мен бұнымен тіл қатысуға тиісті емеспін* (Есенберлин, 178 б.).

*Біздің жауымыз сен емессің — Әбілқайыр!* (Есенберлин, 236 б.).

*Жоқ, Қобыланды батыр ондай қарақшы емес.*

(Есенберлин, 111 б.).

*Бүгінгі күні біз де осал емеспіз* (Есенберлин, 271 б.).

Қырғ: *Бардығыбызды бірдей тындаған, биздин жасаған жаман иштерибиизден бірдей азап чеккен жана биздин ақыл-паразтыбыз жана жакшы иштерибиизге жараша бардығыбыз үчүн Ааламдын эшигин бірдей ачкан Жаратканга мен жат емесмин* (Айтматов, 63 б.). – Барлығымызды тыңдаған, біздің жасаған жаман істерімізден азап шеккен және біздің ақыл-парасатымыз және жақсы істерімізге қарай барлығымыз үшін әлемнің есігін ашқан Жаратқанға мен жат емеспін.

*Анткени сен, сөзсүз, бұл маселе боюнча басма сөз бетине де, телевидениеге де чыгат эмессиңби* (Айтматов, 63 б.). – Өйткені сен, сөзсіз, бұл мәселе бойынша баспасөз бетіне де, телевидениеге де шығады емессің бе?!

– *Эми андай деле эместир, - деди Борк далысын ойлуу күйшөп* (Айтматов, 39 б.). – Бірақ ол ондай емес, - деді Борк иығын аздап сілкіп.

*Тажрыйба жүргүзүүчү келемиштер биз эмиспиз!* (Айтматов, 94 б.). – Біз тәжірибе жүргізуге арналған тышқан емеспіз!

**К. Коч. Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес»...**

- Алт: *Мен ак та эмезим, кызыл да эмезим* (Кокышев 1980: 22 б.)  
– Мен ак та, қызыл да емеспін.  
*Айса, сен мениң үүрем эмезиң бе?* (Кокышев 1980: 154 б.)  
– Болмаса сен менің досым емесің бе?
- Шор: *Пис тезе өс-алынанъ эбеспис: писне чер үстүнинъ ишпе кончыткан калыгы* – Біз жалғыз емеспіз: бүкіл әлемнің жұмысшылары бізбен бірге.  
*Мен сеенъ алтынъа мүнченъ кан кор-ат эбессим, меенъ үстүме мүнченъ кааным-пийим Ак Каанынъ палазы полар*  
– Мен асыл тұқымды шабдар айғыр емеспін, менің үстіме мініп жүретін ием ақ ханымның баласы.  
*Силер (слер) улуг эбессар* – Сендер ұлық емесіңдер [16, 140-141 б.].
- Тыва: *Кым деп кижидир? Танывас мен. Бо чер чурттуг эвес кижидир мен.* (Кудажы: 14 б.) – Бұл кім? Танымадым. Бұл жердің адамы емеспін.  
*Үрезин чашкан бурунгу тараачын эвестир сен, артындала агроном кижидир сен.* (ІВ ) – Сен тек ескіден келе жатқан егінші ғана емес кәсіби мамансың.  
*Бис бо таварылгада истекчилер-даа, шииткекчилер-даа эвес-тир бис.* ... (Кудажы: 57 б.) – Біз бұл мәселенің прокуроры да, соты да емеспіз.

Аталмыш тілдерде *емес* көмекші етістігі кейде шақ формасы жалғанған етістікке тіркесіп болымсыз сөйлем жасайды. Алайда кез келген шақ формасынан соң келуге қабілетті десек қателесеміз. Өйткені *емес* болымсыздықтың аналитикалық формасының құрамында қолданылады. Сентагмалық валенттілік қағидасына сыймайды [30, 73 б.]. Сондықтан да *емес* толымсыз етістігі көбіне есімшенің өткен шақ -*ган, -ген, -қан, -кен; -дай, -дей*, осы шақтың -*атын, -етін, -йтын, -йтін; -ар, -ер; -мақ, -мек* формаларынан соң келеді. -*ган, -ген, -қан, -кен* есімшелі етістікпен тіркескен *емес* етістігі сөйлемдегі әрекеттің ешқашан болмағандығын, -*дай, -дей* есімшесінен соң келгенде күмәнділік, осы шақтың -*атын, -етін, -йтын, -йтін; -ар, -ер* болжанған нәрсенің ойдағыдай болмауын, -*мақ, -мек* істің нақты болмайтын көрсетеді. Мысалы:

- Қаз: *Бүкіл Дешти Қыпшақтың жиырма сегіз басты руының басын қосамын деп талпынған Жәнібек хан, ешуақытта да жеті қатынын тату-тәтті ұстаймын деп ойлаған емес* (Есенберлин, 271 б.).

Енді міне, қиын кезең туып еді, артына қарай жүзген шаян тәрізді, біреуі алға шығатын емес (Есенберлин, 192 б.).

Хан-көкем тірі жанның тілін алар емес (Есенберлин, 313 б.).

Ал Әбілқайыр бауыр басып қалған Дәшті Қыпшаққа, ешкімді ортақ етпек емес (Есенберлин, 14 б.).

Қырғ: Мындай кыйноо эч качан, эч кимдин башына түшкөн эмес (Айтматов, 22 б.). – Мұндай кино ешқашан, еш кімнің басына түскен емес.

Анда адамдар ортосунда диний мүнөздөгү тымызын жана ачық тоскоолдуктар болмок эмес, бул өтө ири шаарлардагы жана эл жыш жашаган өлкөлөрдөгү көп динди карманган аралаш коомдор үчүн өтө маанилүү (Айтматов, 86 б.). – Сосын адамдар ортасында діни көзқарастағы жымысқы және ашық тосқауылдар болмақ емес, бұл өте ірі шаралардағы және отырықшы елдердегі көп дінді ұстанатын қауымдар үшін өте маңызды.

Алт: Камчы уйалу бөрү истен жүрген эмес, оны көрбөзи де жолду (Садыков, 52 б.). – Камчы бөрінің ізіне түсе алмады, себебі жолда еш көрмеді.

Кем өлгөн, кем тирү – жүрүм жаңыс жерде турар эмес (Укачин, 16 б.) – Кім өлген, кім тірі – өмір бір жерде тұрар (тоқтар) емес.

Эмезе «Сууны көрбөй жадып, өдүгин чупчыба» дейтен эмес беди! (Укачин, 75 б.). – Адамдар: «Су көрмей, аяқ-киімді алып кетпе!» демейтін бе еді?!

Тува: Сен ядыы бараскан эвес, хаан оглу-дур сен (Наммалава 17 б.) – Сен жарлы бір емес, ханның ұлысың.

...бодуңарның үлүүңерни өске улуска кылдырар эвес силер. (Шомаадыр, 152) ...өздеріңізге тиесілі істерді басқа адамдарға жасатпасаңыздар.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс тобында (өзбек және ұйғыр тілдерінде), солтүстік-батыс тобына жататын кейбір түркі тілдерінде (қазақ және қарақалпақ тілдерінде) қолданылатын емес толымсыз көмекші етістігінің солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі қолданысына шолу жасап, сараптадық. Бұл тілдерде емес толымсыз көмекші етістігінің грамматикалық мағынамен қоса, аналитикалық, семантикалық мағыналарының да бар екенін көруге болады. Осыған

## К. Коч. Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес»...

орай шақтық мағына үстейді, жақ формасына қарай жіктеледі. Мұнымен қоса, кейбір тілдерде басқа да формалар жасауға атсалысады. Мысалы, алтай тілінде *эмес* формасынан болымсыз есімдіктер жасалады. Мысалы: *кем де эмес* «ешкім», *не де эмес* «ештеңе», *качан да эмес* «ешқашан» [31, 502 б.] т.б. Әлбетте, *емес* формасына қатысты басқа да мәселелер жетерлік. Солтүстік-шығыс түркі тілдерінде де *емес* көмекшісінің қазақ тіліндегі секілді септік жалғауымен тіркесу құбылысына кеңірек тоқталуға болар еді. Толымсыз көмекші етістіктің әрбір септік жалғауымен келуі барысында да түрлі грамматикалық, семантикалық мағыналардың тууына септігін тигізеді.

### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Janos Eckman, *Çağatayca El Kitabı*, (çev: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.
2. Petek E., Dağıstan S. “Divan-ı Hikmet’in Yeni Bir Nüshası-Kökşetau Nüshası”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: Bahar 2017/43, Ankara-Türkiye. 207-233 s.
3. Petek E., Dağıstan S. “Divan-ı Hikmet’in Kökşetau Nüshasının Dili”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 63 Eylül 2017, Calal-abad – Kırgızistan. 111-119 s.
4. Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
5. Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
6. Mehmet Özmen, *Türkçede Değil Kelimesi ve Kullanımları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997*, s. 315-368, Ankara.
7. Ali Fehmi Karamanoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
8. Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005.
9. Seyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2010.
10. Дәулетов М., *Хәзирги Қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы*, Билим баспасы, Нөкис, 1994.
11. Levent Doğan, Bülent Hüner, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2007.
12. Ergöneç Akbaba, *Nogay Türkçesi Grameri*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009.
13. Азыркы кыргыз тили, II бөлүм, Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогикалык басмасы, Фрунзе, 1985.
14. Грамматика киргизского литературного языка, Фрунзе, 1987.



15. Eyüp Bacanlı, Altay Türkçesinde Şimdiki Zamanın Ek Fiili ve İsim Cümlelerinde Bildirimi//Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.4, Sayı 3 (Eylül 2007), s. 52-67.
16. Дырэнкова Н. П. Грамматика шорского языка, -Москва-Ленинград, 1941.
17. Рассадин В. И. Тофаларский язык, Языки мира, тюркские языки, Издательский дом «Кыргызстан», Бишкек, 1997, 372-383 s.
18. Ekrem Arıkoğlu, KlaraKuular, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
19. Рюмина-Сыркашева Л.Т., Кучигашева Н.А. Телеут орус сөзлик/ телеутско-русский словарь, АО Кемеровское книжное издательство, Кемерова, 1995.
20. Донидзе Г.И. Хакасский язык, - Москва-Ленинград, 1941. 459-469 бб.
21. Zeynep Korkmaz, Gramer Terimler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
22. Ахмеди Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі, «Мектеп» баспасы, Алматы, 1991.
23. Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
24. Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
25. Грамматика киргизского литературного языка, Фрунзе, 1987.
26. Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
27. Cahit Başdaş, Abdülmukaddes Kutlu, Kırgız Türkçesi Grameri, Diyarbakır, 2004.
28. Грамматика алтайского языка /Составленные членами Алтайской миссии/ Казань, 1869.
29. Донидзе Г.И. Шорский язык, Языки мира, тюркские языки, Издательский дом «Кыргызстан», Бишкек, 1997, 497-506 с.
30. Масалиева Ж.А. Қазақ тіліндегі толымсыз көмекші етістіктер (фил. ғ. к. ғыл. диссерт.), Шымкент, 1999.
31. Баскаков Н.А. Алтайский язык Языки мира, тюркские языки, Издательский дом «Кыргызстан», Бишкек, 1997, 179-187 с.

#### **REFERENCES**

1. Janos Eckman, Çağatayca El Kitabı, (çev: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.
2. Petek E., Dağıstan S. “Divan-ı Hikmet’in Yeni Bir Nüshası-Kökşetau Nüshası”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: Bahar 2017/43, Ankara-Türkiye. 207-233 s.
3. Petek E., Dağıstan S. “Divan-ı Hikmet’in Kökşetau Nüshasının Dili”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 63 Eylül 2017, Calal-abad – Kırgızistan. 111-119 s.
4. Volkan Coşkun, Özbek Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
5. Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
6. Mehmet Özmen, Türkçede Değil Kelimesi ve Kullanımları//Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997, s. 315-368, Ankara.

**К. Коч. Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес»...**

7. Ali Fehmi Karamanoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
8. Ali Akar, Türk Dili Tarihi, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005.
9. Ceyhun Vedat Uygur, Karakalpak Türkçesi Grameri, Kriter Yayınları, İstanbul, 2010.
10. Dáýletov M., Házırgı Qaraqalpaq ádebi tılınıń grammatıkasy, Bılıм баспасы, Nókıs, 1994.
11. Levent Doğan, Bülent Hüner, Çağdaş Türk Lehçeleri, Kriter Yayınları, İstanbul, 2007.
12. Ergönenç Akbaba, Nogay Türkçesi Grameri, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009.
13. Azyrky kyrgyz tılı, II bólım, Kyrgyz mamlekettik okýý-pedagogıkalyq basması, Frýnze, 1985.
14. Grammatıka kirgızskogo literatýrnogo ıazyka, Frýnze, 1987.
15. Eyüp Bacanlı, Altay Türkçesinde Şimdiki Zamanın Ek Fiili ve İsim Cümlelerinde Bildirimi//Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 4, Sayı 3 (Eylül 2007), s. 52-67.
16. Dyrenkova N. P. Grammatıka shorskogo ıazyka, - Moskva-Leningrad, 1941.
17. Rassadın V. I. Tofalarskı ıazyk, ıazykı mıra, tıyrkskıe ıazykı, Izdatelskı dom «Kyrgyzstan», Bıshkek, 1997, 372-383 s.
18. Ekrem Arıkoğlu, Klara Kuular, Tuva Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
19. Rıymına-Syrkasheva L.T., Kýchıgasheva N.A. Teleýt orýs sözlık/ teleýtsko-rýsskı slovar, AO Kemerovskoe knijnoe izdatelstvo, Kemerova, 1995.
20. Donidze G.I. Hakasskı ıazyk, - Moskva-Leningrad, 1941. 459-469 bb.
21. Zeynep Korkmaz, Gramer Terimler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
22. Ahmedı Ysqaqov. Qazirgi qazaq tili, «Mektep» baspasy, Almaty, 1991.
23. Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
24. Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
25. Grammatıka kirgızskogo literatýrnogo ıazyka, Frýnze, 1987.
26. Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
27. Cahit Başdaş, Abdülmukaddes Kutlu, Kırgız Türkçesi Grameri, Diyarbakır, 2004.
28. Grammatıka altaıskogo ıazyka/ Sostavlennye chlenamı Altaıskoi missıı/ Kazan, 1869.
29. Donidze G.I. Shorskı ıazyk, ıazykı mıra, tıyrkskıe ıazykı, Izdatelskı dom «Kyrgyzstan», Bıshkek, 1997, 497-506 s.
30. Masalieva J.A. Qazaq tilindegi tolymsyz kómekshi etistikter (fil. g. k. gyl. dissert.), Shymkent, 1999.
31. Baskakov N.A. Altaıskı ıazyk ıazykı mıra, tıyrkskıe ıazykı, Izdatelskı dom «Kyrgyzstan», Bıshkek, 1997, 179-187 c.

**Пайдаланылган көркем әдебиеттер**

- Yahya Kemal, *Eğil dağlar*, Milli eğitim bakanlığı yayınları, İstanbul, 1992.  
Илияс Есенберлин, *Көшпенділер, Алмас қылыш*, Алматы, 2012.  
*Кыргыз тили* (10-11 класстар үчүн окуу китеби), Бишкек, 2003.  
Лазар Кокышев, *Чөлдөрдүн чечеги*, Горно-Алтайск, 1968.  
Лазар Кокышев, *Алтайдин кыстары*, Горно-Алтайск, 1980.  
Чыңгыз Айтматов, *Кассандра тамгасы*, Бишкек, 1996.  
Садыков У., *Кечүдеги ис*, Горно-Алтайск, 1973.  
Кызыл-Еник Кудажи, *Уйгу чок улуг-һем*, Кызыл, 2002.  
Укачин Б., *Туулар туулар ла бойы артар*, Горно-Алтайск, 1985.  
Наммалава Саддхатисса, *Будданың амыдыралы*, Кызыл, 1993.  
Шомаадыр Куулар, *Баглааш*, Кызыл, 2008.

**Özet**

Makalede "emes" yardımcı fiilinin Kuzey-Doğu Türk lehçelerindeki kullanılışı ele alınmaktadır. "Emes" yardımcı fiili Güney-Doğu Türk lehçelerinde (Özbek ve Uygur) Kuzey-Batı Türk lehçeleri içerisinde yer alan bazı Türk lehçelerinde (Kazak ve Karakalpak) etkin şekilde kullanılan yapıdır. Ancak olumsuzluk anlamı bildiren bu önemli yapı Kuzey-Doğu (Altay, Tuva, Tofa, Şor, Teleüt vb.) Türk lehçelerinde yaygın şekilde kullanılmamaktadır. Bu yüzden makalede "emes" yapısının Kazak Türkçesindeki kullanımına dayalı teorik bilgiler esasında Kuzey-Doğu Türk lehçelerindeki "emes" yardımcı fiilinin görevi, kullanılışı üzerinde durulmuştur. Gramer anlamıyla birlikte analitik yapı olarak görevi, anlam alanlarıyla ilgili örnekler verilip değerlendirilmeler yapılmıştır.

**Anahtar kelimler:** Fiil, Kazak Türkçesi, yardımcı fiil, semantik anlam, Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri

**(Koç K., Günümüz Kazak ve Kuzey-Batı Türk Lehçelerindeki "Emes" Yardımcı Fiili)**

**Аннотация**

В статье рассматривается применение неполного вспомогательного глагола *емес* в северо-восточных тюркских языках. Известно, что вспомогательный глагол *емес* является важной формой для юго-восточной группы тюркских языков (узбекский и уйгурский языки) и некоторых тюркских языков относящихся к северо-западной группе (казахский и каракалпакский языки). Но о применении вспомогательного глагола *емес* в северо-восточных тюркских языках (киргизский, алтай, тува, тофа, шор, телеут) слишком мало данных. Поэтому, исходя из теоретических данных, связанных с использованием формы *емес* в казахском языке, в статье рассматривается вопрос о деятельности, структуре, применении вспомогательного глагола *емес* в северо-восточных тюркских языках. Грамматическое значение, аналитическая функция, смысловые значения анализируются и дифференцируются на основе примеров.

**Ключевые слова:** Глагол, казахский язык, семантическое значение, неполный вспомогательный глагол, северо-восточные тюркские языки.

**(Коч К. Неполный вспомогательный глагол *емес* в современном казахском и северо-восточном тюркских языках)**

**U. Topçu Öztürk<sup>1</sup>, N. Biray<sup>2</sup>**

<sup>1</sup> Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye  
(E-mail: ulviye-topcu20@hotmail.com)

<sup>2</sup> Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Denizli, Türkiye  
(E-mail: nergisb@gmail.com)

**Nazar İřankul'un "İstilâ" Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme\***

**Özet**

Özbek edebiyatı Türk dünyasının güçlü edebiyatlarından biridir. Sovyetler Birlięi döneminde baskı ve yasaklama dönemleri geçiren Özbek edebiyatı yazar ve řairleri yine de söylemek istediklerini edebî sanatların imkânlarından faydalanarak ve sembolik anlatım yoluna başvurarak dile getirmişlerdir. Günümüz Özbek edebiyatının güçlü yazarlarından Nazar İřankul da söz sanatlarının ifade gücüne kattığı imkânlardan en üst seviyede faydalanarak kaleme aldığı 'İstilâ' adlı hikâyesinin konusunu tarihten almış, Rusların uyguladıkları baskı politikalarını sembolik ifadelerle ve çok canlı bir dille ifade etmiştir.

Ruslar Türkistan üzerindeki dil, sosyal hayat ve kültürle ilgili politikalarını her konuda planlayarak uygulamışlardır. Türkistan'ın savaşlar, yokluklar, açlıklar, imkânsızlıklar, zorunlu göçlerle periřan olan insanları köleleştirmiş, tüm millî değerlerini ve benliklerini söküp almıştır. Yazımızda 'İstilâ' hikâyesi irdelenerek hikâyenin neyi ifade ettiği, bunu hangi yollarla dile getirdięi incelenmektedir.

**Anahtar kelimeler:** Özbek Edebiyatı, Nazar İřankul, İstila, hikâye inceleme, emperyalist politikalar

**U. Topchu Ozturk, N. Birai**  
**Researching The Story "Invasion" By Nazar Eshonkul**

**Abstract**

Uzbek literature is one of the most powerful literatures in the Turkish world. Authors and poets of Uzbek literature who survived periods of oppression and prohibition during the Soviet era wrote what they wanted to say using literary art and using symbolic narration. Nazar Eshonkul, one of the strongest authors of modern Uzbek literature, using the highest possibilities of the art of speech, complementing the story "Invasion" with symbolic expressions and living

\* Bu çalışma Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 2018SOBE015 proje numarası ile desteklenmiştir.

language, the name of which was extracted from the history of Russian politics of pressure and coercion.

The Russians practiced their policies relating to the language, social life and culture in Turkestan in all aspects. In Turkestan, wars, hardships, plague, impossibility of existence, people distracted by force of migration. "Invasion" included all the directions of the event. In history, the stages of this destruction are revealed with implicit expressions in all details. This article discusses the meaning of the story "Invasion", as well as the ways of its expression.

**Keywords:** Uzbek literature, Nazar Eshonkul, Invasion, story, research, imperialist policy

### Giriş

Türk yurtları tarihin her döneminde verimli topraklar üzerinde, ticarî hareketlilik açısından geçiş noktalarında yer almış, bu sebeple de birçok devletin saldırısına uğramıştır. Özbekistan toprakları da bu hat üzerindeki mekânlardan biridir. Özbekistan'ın ticarî geçiş noktaları üzerinde bulunması, eski medeniyet merkezi olmasına katkıda bulunmuş, burada yıllar boyunca hüküm süren Çağatay Devleti bu toprakları kültür ve medeniyet açısından yükseltmiş, kültürel zenginlik bu topraklarda birçok yazar ve şairin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Kısacası Türk yurtları sadece toprak verimliliği ve ticarî yolların geçiş noktasında bulunmasıyla gelişmemiş, sosyal ve kültürel konulu birçok eserle de edebî zenginliklerini ortaya koymuşlardır.

Türkistan toprakları birçok devletin, en çok da Rusların sahip olmayı arzu ettiği yerlerdir. Rusların sıcak denizlere inme politikası ve daha fazla toprağa sahip olma isteği tarihî devirlerden bugüne kadar süregelmiştir. Devlet'e göre, bu gelişmeler sonrasında *Rusya başta 1552 yılında Kazan Hanlığını yıkarak Orta Volga (İdil) Havzasını ele geçirmiş, sonra sırasıyla Karadeniz sahillerine, diğer taraftan doğuda Sibiryâ, 19. yüzyılda ise Orta Asya'ya yayılmıştır* [1, s. 15]. Rusların yayılmacı politikaları daha sonra da sürmüş ve onlar Orta Asya Türk yurtları üzerindeki maddî olduğu kadar kültürel ve manevî istilâsını da sürdürmek için yola çıkmışlardır. Merhan, 1847 yılında Çarlık Rusyasının Orta Asya işgâlinin General Konstantin von Kaufmann komutanlığında başladığını, 1868 yılında tamamlandığını; işgâlin, başta İngilizlerle olan siyasal rekabet, ticarete ve hammaddeye, özellikle pamuğa olan gereksinim olmak üzere farklı nedenleri olduğunu belirtir. Onun verdiği bilgilere göre *işgâl topraklarından Batı Türkistan bölgesi, Türkistan diye adlandırılır ve o zamanlar önemli bir ticaret merkezi konumundaki Taşkent yönetim yeri olarak belirlenir* [2, s. 282]. Yüce ise,

1874-1875'te Türkmenistan'ın işgâli ile Orta Asya'daki Türk yurtlarının tamamının Rusların kontrolüne girdiğini, böylece Orta Asya'nın Sovyetler Birliği'nin kurulması arifesinde Rus hâkimiyetine girdiğini ifade eder [3, s. 3].

Türkistan coğrafyasının ve Taşkent'in önemli bir ticaret merkezi olması ve Rusya'nın İngiltere ile giriştiği ekonomik rekabet, bu toprakların ele geçirilmesine duyulan isteği artırır. 1914 yılında Çarlık Rusya'nın sınırları daha da genişler; Rusya, İngiltere'den sonra dünyadaki en büyük yüzölçümüne sahip ikinci ülke olur [1, s. 15-16]. 30 Ekim 1918'de Osmanlı, Mondros Ateşkes Antlaşması nedeniyle Azerbaycan'ı elinden çıkarmak durumunda kalır. 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'ın kuzey tarafını istila eder. 24 Nisan'da Rusça olarak çıkarılan Yeni Dünya gazetesinde "Yaşasın Kızıl Azerbaycan" şeklindeki sloganlarla bu istila desteklenir. Sloganlar, ilanlar ve afişler Rusların sıklıkla kullandığı bir bilinçaltına inme ve Ruslaştırma politikasının önemli araçlardandır [4, s. 441-449]. Devlet'in verdiği bilgilere göre bu propagandalar sadece Azerbaycan ile sınırlı kalmamış, bütün Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya da yayılmıştır [1, s. 20-28].

19. yy.da Ruslar, Türk topraklarını askerî ve siyasî olarak işgâl ediyor gibi görünse de perde arkasında planlanan şey, işgâl edilen toprakların asimile edilmesi ve işgâli daha kalıcı hale getirme çabasıdır [5, s. 215]. 19. Yüzyıldan itibaren Rusya, yaşanan devrim sonunda Çarlık sisteminden Bolşevikliğe geçer. Bu süreçte dünyada yayılmaya başlayan "milliyetçilik akımı" milletleri birer birer uyandırmaya başlar. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Ruslar 1990'lı yıllara kadar halklara uyguladığı politikalarla onların ayaklanmasını önler [3, s. 3]. Bu asimile hareketinin sembolik vasıtalarla işlenen hikâyede de inceleyeceğimiz gibi çeşitli politikalar, farklı mesaj ve planlarla yapıldığını göreceğiz.

Komünistler, Türk toplumlarının desteğini kazanmak için halkın sömürülmesine karşı olduklarını; insanlığa sosyal adalet ve mutluluk getireceklerini söylerler. Fakat bu insanlar, inanıp kapıldıkları bu vaatler sonrasında kendi toplumları içinde olsalar da birer köleye, mankurta dönüşürler. Sovyetler devrinde yeni bir komünist sınıf ortaya çıkar, bu sınıfa mensup olanlar para ve mülk sahibi olma hakkını elde ederler. Halkın yüzde doksanı ise günlük hayatı için yetecek kadar kazanmaktadır ve hiçbir mülk edinme hakkına sahip değildir [5, s. 88-89]. İnsanları neredeyse bedavaya yani karın tokluğuna çalışmaya mecbur eden ve istediği her şeyi onlara yaptıran Rusların uyguladığı çiftlik politikasının adı "Kolhoz sistemi"dir. *Kolhoz, Rusça (kollektivnoye hozoystvo) bir kavram olup kollektif bir çiftlik demektir* [6, s. 1]. Bu çiftlikler mülkiyetin sona ermesiyle beraber

1930'lu yılların sonlarında oldukça yaygınlaşır, Ruslaştırma politikalarının daha da yayılmasını sağlayacak coğrafi imkânı da sağlarlar. İşte bu sebeple kolhoz sistemi Rusların Türkistan'a uyguladığı en ağır darbedir. Böylece insanlar kolhoz çiftliklerinde toplu halde yaşar, asimile politikalarına maruz kalmaları daha da kolaylaşır [6, s. 1]. Halk köle gibi çalıştırılır ama komünist sınıf mülk edinme hakkına sahiptir yani büyük bir adaletsizlik söz konusudur. Şahin, bu durumu, *Ruslara diğer etnik gruplar arasında bariz bir şekilde öncelik tanındı. Rus halkı "eşitler arasında birinci" ve "büyük kardeş" sıfatlarıyla anıldı ve halklar hiyerarşisinin tepesinde yer aldı* [7, s. 21] cümleleriyle ifade eder.

Rusların yayılmacı politikası ve uyguladıkları Ruslaştırma sürecinin başında "dil politikaları" gelir. *Dil politikası terimi, Sovyetler Birliği'nde yeni dil oluşumu içinde yer alan dillerin standart hale getirilmesi anlamında kullanılmaktadır* [4, s. 441]. Rusçayı açılan Rus dilli okullar vasıtasıyla çocuklara zorunlu olarak öğretmek ve resmî kurumlarda Rusçanın zorunlu hale getirilmesi, insanların bilinçaltına inen ilan ve sloganlarla da desteklenmektedir. *Kazan'da üniversitede Türk Lehçeleri ve İlahiyat üzerine çalışan Ortodoks papazı Prof. N. İlminski'ye göre, Rusya idaresinde yaşayan Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın tek yolu vardır. O da bunlara Rus dili ve Hristiyanlığın öğretilmesidir* [3, s. 3]. Buradan da anlaşılacağı gibi Ruslar oldukça sistemli dil planlamaları yapmışlar ve bu konuda kendi yöntemlerini geliştirmişlerdir. İlminski ve diğer misyoner Türkologlar, hazırlamış oldukları dil planlamaları vasıtasıyla doğu ve batı kolu şeklinde iki büyük yazı dili olarak kullanılan Türkçeyi yirminin üzerinde farklı yazı dili haline getirmiş, ilave olarak da Kiril alfabesinin kullanımını zorunlu kılmışlar, Türk boylarının farklı kökenlerden geldikleri görüşünü dayatarak boylar arasında kutuplaşmalar ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır [8, s. 660]. Bunlara ilaveten Rusçanın ortak anlaşma dili haline getirilmesi, o dönem içerisinde halkın kavrayabildiği amaçlardan çok daha fazla anlam taşımaktadır. Süleymanlı, bu amacı *Rusçanın ortak bir iletişim dili olarak kullanılmasından daha öte bir amaç güdüliyordu. Maksat Rus olmayan milletlerin dillerinin tedricen ortadan kaldırılması yoluyla, Rusçayı oluşturulmak istenen Sovyet halkının tek konuşma dili haline getirmektir* [9, s. 132] diyerek açıklar.

Çocuklar, bir milletin tohumlarıdır. Bu sebeple düşmanlar bir şeye zarar vereceklerinde köklere inerler ve öncelikle onlara zarar verme amacı güderler. Çünkü yeni nesiller kendi toplumlarının kurallarına göre yetişirse ileride açığa çıkacak durum onların aleyhine olacaktır. O zaman asimilasyon çocuklardan başlamalıdır. Ruslar, Türk çocuklarının eğitimde yüksek

seviyelere çıkmasını engellerler, başlangıçta "gözetleniyor hissi" verme yoluyla iktidarın gücünü çocukların iç dünyasına yerleştirirler. Sömürülmüş halklar için bu durumun normal olduğunu benimsetici teknikler kullanırlar. Çocuklar, böylece Sovyet ve Rus propagandalarını sorgulamadan kabullenmeye ve onlara inanmaya başlarlar. Onlar, böylece kolhozları normal ve yaşanılabilir yerler olarak görür, sıkıntı çekilmeden refah seviyesi yüksek bir şekilde yaşamayacağını kabullenirler [10, s. 70].

Türkistan'da birçok okul yapılır. Sovyetler, halk için eğitimin önemli olduğunu sürekli olarak vurgular fakat bu okullar özellikle yeni nesillerin çok kolay asimile edileceği merkezler haline getirilir. Asıl hedef, materyalist fikirler aşılıp onları dinsiz ve dilsiz bırakmak, milliyetçi düşüncelerinden arındırmaktır [5, s. 198]. Karabulut, iktidarın *yerli halkın dönüşmesini ve iradî olarak çocukların gelecek kaygısı ile Rus okullarına yönlendirilmesini* [10, s. 74] bu şekilde sağladığını belirtir. İnceleyeceğimiz hikâyede de düşmanların tüm kötülükleri bilerek çocukların gözleri önünde yaptıkları ve asıl korktukları gücün yetişkinler değil çocuklar olduğu belirtilir. Bu durum, gerçek olayları edebî eserlere taşımakta yani bir başka ifadeyle yaşananların gerçekliğini kanıtlamaktadır.

Ruslar, Türklerin kültürleri yanında tarihlerini de hatırlamaması, yeni nesillere öğretmemesi için çabalar. Böylece ele geçirdikleri halkların asimilasyonunu hızlandırıp bütün topluluklara yayılmasını sağlayarak kültürel kimliklerini de kaybetmelerine neden olurlar. Türkistan topraklarındaki Türkleri boylara ayırarak ve her birine farklı kökenlerden geldikleri fikrini aşılıp uyguladıkları politika buna en açık örnektir. Boylar zorunlu göçe tabi tutulur; iktidar güçleri, göçler yoluyla akrabalık bağlarının koparılması için de çaba harcar [8, s. 661].

İktidarın her konuda uyguladığı baskı siyaseti edebiyatta da kendini gösterir. 60'lı yılların sonrasına kadar bu baskı politikaları ve sınırlandırmalar yüzünden edebî eserlerde ya komünizm ve sosyalizmin bayraktarlığı yapılmış ya da tabiat, kadın hakları gibi iktidarın izin verdiği konularda eserler kaleme alınmıştır. Bunda baskıların artması ve siyasi düşüncenin dayatma yoluyla kabul ettirilmeye çalışılmasının etkisi büyüktür. Bu durum neredeyse 80'lere kadar yazma özgürlüğünü kısıtlamış, böylece yazarlar kabuğuna çekilerek hikayelerinde bireysel konuları işlemeyi tercih etmişlerdir. Açık, seksenli yıllarda Sovyet Rusya'da önemli değişikliklerin meydana gelmesiyle birlikte hikayelerde içerik ve şekil tekdüzeliğinden kaçıldığını, psikolojik tahlillerin çeşitli yollarına başvurulmasının hikayecilikte yeni imkanların ortaya çıkacağına dair ümitleri artırdığını ifade eder. Açık'a göre bu dönem hikayelerinin



kahramanları toplum tarafından itilmiş, kıyıda köşede kalmış kişilerden seçilmiştir [11, s. 219].

Günümüz Özbek Edebiyatı bugüne kadar siyasî baskılar ve isyanlarla aynı zamanda büyük ilim adamlarının ve yazarların eserlerinden beslenerek yine de gücünden bir şey kaybetmeden yeni kabulleri ve tarzıyla karşımıza çıkmıştır. Baskılar, edebiyatı ara ara duraklama dönemine soksa da eserlerdeki özgün ve üstü kapalı anlatım kullanma mecburiyeti ile bir şeyler yazmak, yazarların sembolik anlatımdaki gücünü artırmıştır.

Bu makalede günümüz Özbek yazarlarından Nazar İşankul'un tarihî dönemlerdeki baskıları sembollerle anlattığı "İstilâ" adlı hikâyesini üslûp yönünden inceleyeceğiz.

### **Hikaye ve İnceleme**

**1. Hikâyenin Özeti:** Üç günden beri hiçbir şey yemiyordu. Bu yüzden bitkindi ve sürekli birilerinin onu takip ettiğinden şüpheleniyor, adımlarını güvensizlikle atıyordu. En son çöpten bulup çiğnediği bir lokma etle duruyordu. Açlıktan midesi bulanıyor ve bütün vücudu titriyordu. Hayattan usanmıştı ama yine de ayaktaydı. Çok susamıştı. İçi balçık dolu sudan kana kana su içti. Suyu içtikten sonra balçık kokusunu fark etti. Sonra nefesinden sabun kokusu geldi. Kendine gelmeye çalışıyordu lakin bu mümkün değildi. Bu durum kötü şeylerin habercisiydi. Hastalığını düşünmemek için sürekli yürüyor, yürürken de etrafına şüpheyle göz gezdiriyordu. Tanınmamak için yağmurluğunu giyiyor ve hep karanlık yerlerde yürüyordu. Biriyle karşılaşınca yüzünü ilan tahtasıyla gizliyordu. Geceleri terk edilmiş sarayda uyuyor ve geceleyin soğuğun üstesinden gelmek için koşuyordu. O kaçmakta ustaydı, sürekli adres değiştiriyor, böylelikle düşmanların dikkatini çekmiyordu. Son zamanlarda şehir ona çok yabancıydı. Şehir iyice değişmiş, iktidarın gücünü gösterir tarzda kurulmuş bir idam meydanına benziyordu. Şehir merkezinde 'mahlûklar' sürekli bağırıyordu. Şehrin her yeri ilanlarla kaplıydı. İlanlar kitap haline getirilse ciltlerce kitap olacak kadar fazlaydı. Her köşede, her evde 'mahlûklar'ın çığlıkları mevcuttu. Bu çığlık değil istilâ kılıcı idi.

Düşmanlar asıl amacını gizliyorlardı. Amaçları şehirde yeni görüntü oluşturmaktı, bu nedenle şehirde geçmişe dair ne varsa yakıp yıkıyorlar, şehri kendi isteklerine göre yeniden kuruyorlardı. Şehri ıslak mezar kokusu zapt etmişti. 'Mahlûklar' şehre zorla girdiklerinde o, sokaklarda kokudan aklını kaybeden, birbirlerinin etini yiyen kuduz bir kalabalık görmüştü. O, caddedeki ağaçlar altında çürük yaprakların içinde yatıyor, uşuz bucaksız gökyüzünü izliyordu. Gökyüzünde uçan kargaları gördü ve çocukluğunu,

huzur içindeki hayatını, dostlarını hatırladı. Böyle yatmak hoşuna gidiyordu, çünkü bu, onun için düşüncelerden kaçtığı bir limana sığınmak gibiydi. Fakat birkaç dakika sonra yine takip duygusuna kapıldı. Birinin kendisine dik dik baktığını hissetti. Sonra ayağa kalktı, onların kendisini izlediğini gördü. Metro durağına koştu. Gelen vagona kendini attı. Düşmanlar koştu fakat ona yetişemediler. Metrodan çıktı. Bir grup düşmanın sokağı doldurmuş halde asker gibi yürüdüğünü gördü. Düşmanlar tantanalı müzikler çalıyor, neşeyle bağırıyorlardı. Onları görünce yüreği sızladı ve dehşete kapıldı. O bu durumdayken bütün şehri düşmanların doldurduğunu ve kendisinin ne kadar yalnız olduğunu düşündü. İztraptan bilinçsizleşti. Hayalinde her nedense bir çukur peyda oldu. Bu çukura baktığında güneş gibi parlayan yalanı görmek mümkündü. Düşmanlar, onun gözünde bazen bir canavarın gölgesi bazen de bir aç itin gözleri gibiydi. Bir kadın düşman ona yaklaştı ve ne olduğunu sordu. O birden ayağa kalkıp karanlık geçitten yürüdü gitti. Meydandaki düşmanlar kim olduğunu anlarsa kalbi dururdu. O panik ve vesveseyle aşağılandığını hissetti. Eski mutlu günlerini hatırladı ve iç çekti. Takip, onu sağır ve aciz bir yaratığa dönüştürmüştü. Birden bir ses duydu. Birkaç kişi bulunduğu tarafa geliyordu. O ise hızla oracıkta bulunan koltuğun altına saklandı. Adamlar koltuğa oturdular, sohbetlerine devam ettiler. Biri katliama karşı çıktığını, insancılıktan yana olduğunu ve sistemin kontrol edilmesi gerektiğini söylüyordu. Çünkü kontrol ne kadar güçlüyse hâkimiyet de o kadar güçlü olacaktı. Birinci birey ikinci kişiyi ikinci üçüncüyü takip edecek ve daire şeklinde idare usulü ortaya çıkacaktı. Böylece bir birey öbür bireye düşman olamayacaktı. Kontrol eden halk kendi kendini yönetecekti. Diğer adam: "Sizin bu projenize cevap verirler" dedi. Birinci kişi konuşmasına kanun konusuyla devam etti: "Her şeyi açık, herkese açık olan kanun hükümetin başını yer. Kanunun etkisi onun anlaşılmasındadır. Size tavsiyem hiçbir zaman anlaşılır şeyler yazmayın. Yumruğunuzu gösterin ama içinde ne olduğunu hiçbir zaman bildirmeyin" dedi.

Bunlar belli ki düşmanların avukatlarıydı. Gitgide kanunlar ona anlaşılmaz görünmeye başladı. Takiplerden yorulmuş ve orada uyuyakalmıştı. Rüyasında katliam meydanını gördü. Düşmanlar babası ve dedesini katledeceklerdi. Bu durum düşmanlar, onun nişanlısını katletmeden çok zaman önce olmuştu. Düşmanlar kendi güç gösterilerini yapacağı meydana çocukları da toplamışlardı. Çünkü onlar, katlettikleri insanlardan değil şaşkınlık ve korkuyla bakan çocuklardan korkuyorlardı. O gün düşmanlar babası ve dedesini, onların kafataslarını yarıp içine yılan koyarak katlettiler. Yüreği sancılar içinde çırpınırken "Acaba benim göğsüme de

yılan koydular mı ki?” diye düşünüyordu. O gün saçlarında tek bir siyah tel kalmamıştı. Uyandı ve şehrin diğer tarafındaki mezarlıkta bir çukur kazıp içine uzandı. Bazı geceler seslerle uyanıyordu. Düşmanlar it sürüleri gibi takip ediyorlar, kabirleri açıp kemikleri itlerin önüne atıyorlardı. Ölünce bile hakaret ve tecavüzdən kurtulamayacaktı. Sonra ıssız saraya doğru başını alıp gitti. Saray dipsiz ve karanlıktı. Dünyayla aynı olduğunu düşündü. Bazen Allah’a sığınır bazen beni bu dünyada yalnız bırakacaktın neden yarattın diye sitem eder, karşılık bulamaz ve boynuna damlayan soğuk gözyaşlarıyla uyanırdı. Saraya ‘mahlûklar’ın kokuları geliyor, bu koku onu kudurtuyor ve sarayda kurt gibi dikilip uluyordu. Düşmanlara olan sonsuz nefretini kusuyordu. Yürümeye çıktı. İleride düşmanlar bayraklarıyla tecavüzkârâne bir şekilde bağıyorlardı. Sonra bir kadın gördü, ne zamandır hissedemediği duyguları hissetti. Kadının gözlerindeki sevgiyi görmek için ona yaklaştı. Savaştan, takipten konuşuveresi ve taşlaşmış kalbi eriyene kadar ağlayası geldi. Kadın bundan rahatsız oldu ve ‘gidin burdan’ diye bağırdı. Birden korktu ve karşı tarafa geçti. Aniden aklına düşmanların katlettiği nişanlısı geldi. Düşmanları tek tek bulmak, boğazlamak istiyordu. Puslu bir yoldan geçerken bir çocuğa rastladı. Onu çağırdı, saçından tuttu ve yüzüne baktı. Ve sonra ona bakan zararsız gözleri görerek titredi. Aklına çocukluğunda babasından haksız yere yediği tokat ve annesinin tesellilerini reddedip ağladığı geldi. Bileğinden güç gitti. Çocuk niye ağlıyordu? Niyeyse çocukların düşman olamayacaklarını yazan şairlerin şiirlerini hatırladı. Ve çocuğun gözlerinin kendinden güçlü olduğunu hissetti. Çocuğu bırakıp gitti. O, uzun süre çocuğun gözlerini unutamadı. Bir bahçeye girdi ve orada akşama kadar kaldı. Dışarıda düşmanlar bayrak taşıyarak geçiyordu. Bir an düşmanların şehri ele geçirdiği günü hatırladı. ‘Mahlûk’ şehre geldiğinde çirkin vücuduyla evleri yerlerinden kaldırıp fırlatacak gibiydi. Harabelerin üzerinden geçiyor ve gözlerini kapatıp kükrüyordu. Onun kükreysi birçok binanın kapısını uçurdu. Bu kükremeyi işitip cesaretlenen düşmanlar, şehirde yaygara çıkarmaya başladı. ‘Mahlûk’un derisi zırhtan kalındı ve sıkıydı. Kuyruğunu oynatarak binaları harabeye döndürüyordu. Başında gömgök bir taç vardı. Gözleri ifadesiz ve soğuktu. O, ‘mahlûk’un söylediklerini ve amacının ne olduğunu anlamıyordu. Şehir bu çirkin ‘mahlûk’un kokusuyla buram buram tütüyordu. Bazen ‘mahlûk’ kendi evinde sarhoş sarhoş kükrüyor, şehrin bütün davulları birden bire vurulmuş gibi sokakların hareketi bir anda duruyordu.

Aradan yıllar geçti, sokaklarda ‘mahlûk’laşmaya yüz tutmuş düşmanlar asabî bir halde geziyordu. ‘Mahlûklar’ bütün kadınları hamile bırakmıştı, kadınlar asabîydi ve yüzlerindeki namus lekesiyle şehirde

yürüyorlardı. Tüm şehir aç gözlü kötü mirasçılarla dolup taşmış gibiydi. Onun gönlü nefretten uyuşmuştu.

Yine yollara düşmüştü ki birilerinin kendisini takip ettiğini anladı. Kaçmaya başladı. Bir avluya girdi, kendine doğru koşan gölgeleri gördü ve ilk gözüne takılan hücreye doğru koştu. Orada yüksekte bir kafes gördü içinde ölmüş koca bir sıçan yatıyordu. Kafesten ve bulunduğu yerden kötü kokular yayılıyordu. Üzerine yılan salınmış gibi korkudan titriyordu. Kafesteki sıçana bakıyor, "Bence sıçan daha anlamlı bir ölüm bulmuş" diye düşünüyordu. Sonra iki adamdan iri olan içeriye doğru girdi. Diğeri içeride ne olduğunu sordu ve arkadaşı "Kuzucuk" diye cevap verdi. "Yolunu kaybetmiş, buraya saklanmış" dedi. Ve korkudan titreyen kuzuyu kolunun altına alıp avludan çıktı. Kuzucuk da kısa sürede onlara alıştı.

**2. Hikâye İncelemesi:** "İstila" hikâyesi, Nazar İşankul'un sembolik ve postmodern tarzda kaleme aldığı bir hikâyedir<sup>1</sup>.

**3. Hikâyenin Muhtevası:** Hikâyede kahramanın, daha çocukken gözleri önünde babası ve dedesinin öldürülüşü ve onları öldüren düşmanların şehri ele geçirmesi, kendisinin de bu şehirde yaşamasına rağmen paranoyaya kapılmış bir halde kaçışı anlatılmaktadır. Hikâyede düşmanlar tüm şehri ele geçirmiştir. Fikirlerini zorla kabul ettirmek için sesli sloganlar kullanmakta, gürültülü davullar çalarak güçlerini sergilemekte ve her yeri ayağa kaldırmaktadırlar. 'Mahlûklar'ın asıl amacı tarihi yok etmek, burada yaşayan insanların zihnine yerleşmek, bütün kadınları tecavüzleriyle hamile bırakarak kendi nesillerini yaratmaktır. Böylece buradaki insanların dilini, dinini ve kültürlerini kökten silip atma, kendi hâkimiyetlerini kurma amacı gütmektedirler. Şehirde buna direnen sadece bir kişi kalmıştır. O isimsiz kahraman tek başına terk edilmiş bir sarayda atalarının tek vârisi olarak yaşamakta, teslim olmamak için direnmektedir. Tek başına, düşman kokusu gelen bir sarayda yaşamasının altında bir anlam yattığı ortadadır. Hikâyede dönemin siyasî olayları, toplumun yaşadığı baskı örtülü ve sembolik bir şekilde aktarılmaktadır. Metinde göze çarpan en önemli şey sembolik anlatımdır. 'Mahlûklar'ın davullarla, yüksek seslerle sloganlar atarak bayraklarla şehirde dolaşması, şehrin düşman işgalinde olduğu, düşmanın bayraklarla Özbekistan'da ilan ettiği bağımsızlığı anlatılmaktadır. Bu durum, hikâyenin başında da ifade ettiğimiz gibi geçmişte yaşanan baskı siyasetiyle bağlantılı olarak ortaya konmuştur. Tarihte yaşanan olayları edebî bir metin olarak önümüze sunan

<sup>1</sup> Hikâye <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/nazar-eshonqul/nazar-eshon-ul-istilo-ikoya/> adresinden alınmıştır (e-tarih 15.02.2017).

ve bir belge niteliğinde eser veren Nazar İřankul, hikâyede bir film setindeymiřçesine canlı betimlemeler ve harika bir üslupla bu hikâyeyi kaleme almıřtır. O, tarihî sürece de sürekli göndermelerde bulunmuřtur.

Hikâye kahramanında sürekli takip edildiđi düşünçesi vardır ve bu nedenle hep kaçır. Bu sebeple de kahraman bir kiřiyle çok nadir karřılařır, karřılařtıđında yařadığı olaylar azdır. Olay halkaları bu yüzden sık bir şekilde deđiřmez. Hikâyede, genellikle, kahramanın gözlem, düşünce, hayal ve rüyaları yer alır.

**4. Hikâyenin tematik yapısı:** Hikâye 68 paragraf, 584 cümle, 6.871 kelimeden oluřmaktadır. Yazımızda hikâye üzerinde dil özellikleri, cümlelerin kullanılıřı gibi bir incelemeye girilmeyecek, sadece hikâyenin anlamsal tahlili yapılacaktır. Hikâye tanrısal bakıř açısı ve 3. tekil kiři bakıř açısıyla anlatılmıřtır. Diyalog azdır. Kahraman genel olarak gözlem yapmaktadır.

Hikâye postmodern tarzda yazılmıřtır; geriye dönüş tekniklerinin kullanılması, rüyalardaki olayların etkisi, bilinç akıřının olması ve hikâyenin sonunda kahramanın kuzuya dönüşmesi de bu durumun kanıtıdır. Ayrıca postmodernizm kavramları ve uygulamalarından olan metinlerarasılık bu hikâyede de yer almaktadır. Ařkarođlu'na göre "*Metinlerarası iliřki her türlü metin arasında iliřkinin kurulmasına uygundur. Bir roman daha öncül bir romandan, bir öyküden bir efsaneden, bir řiirden bir tarihi olaydan esinlenebilir ve bu metinleri iřleyebilir*" [12, s. 124]. Rus istilâsının etkisiyle yazılmıř bu hikâyede kahraman herhangi bir durumdan etkilenerek yařanmışlıklarını düşünmeye bařlar. Çocukluđuna iner ve o zamanlar çok etkilendiđi olayları gözünde canlandırmaya bařlar. "*Bu yöntemle yazarlar, bir insan ile ilgili tüm gerçekleri kronolojik zamana bađlı kalmaksızın, insanın bilinçaltının ve hafızasının derinlerine inebilirler*" [6, s. 1177]. Sonra o, tekrar kendi zamanına geri döner. Olaylar kaldığı yerden devam eder. Hikâyede düşünce ve hayallerle ilgili kısımlarda oldukça uzun cümleler kullanılırken hareket ifadesi daha fazla olan bölümlerde kısa cümleler tercih edilmiřtir.

**5. İstilâ hikâyesinin olay örgüsü:** Hikâyenin özetinde de görüldüğü gibi kahramanın bir ismi yoktur ve sürekli řehri basan düşmanların onu takip ettiđi hissine kapılarak onlardan kaçmak ister. Sürekli bir ses duyar ve yer deđiřtirir. Olay halkasının ilk kısmı bu şekilde oluřur. Giriř kısmından sonra hikaye hareketli olaylardan çok betimlemelerle devam eder. Olay odaklı olmayan bu hikâyede kahraman yalnız bařmadır ve o, hikaye boyunca hiçbir olaya karıřmak istemez. Birkaç karřılařma haricinde, genellikle düşmanları izler ve izlenimlerinden çıkarımlar yapar. Hikaye bu

izlenimler ve çıkarımlarla devam eder. Sonuçta düşmanlar sarayda onu bulurlar ve yakalarlar. Kahramanın kuzuya dönüşmesiyle de hikâye biter. Olay halkalarını sıralayacak olursak:

- \* Saraydaki kirli sudan içmesiyle hastalanması, bunun sonucu kendine gelmek için insanlardan sakınarak yürüyüşe çıkması.
- \* Yürüyüşte gördüğü şehir meydanının kalabalık bir idam alanına benzemesi ve onun gözünde bu meydanın yabancılaşması.
- \* Yürüdüğü sırada iki kişinin onu takip ettiğini sezmesi ve onlardan kaçması.
- \* Halsizleşip bir koltuğa yığılarak hayallerine dalması ve uyuyakalması.
- \* Düşman zannettiği kadının ona yardım için yaklaşması, ne olduğunu sorması ama kahramanın kadından kaçması.
- \* Dolaşırken iki kişinin sesini duyması ve en yakın koltuğun altına saklanması.
- \* Kahramanın 'düşmanların avukatları' dediği iki kişinin kahramanın altına saklandığı koltuğa oturması, kanunların anlaşılmaz olması gerektiği ve daire şeklindeki bir takip usulünün şart olduğundan bahsetmeleri.
- \* Kahramanın koltuk altında uyuyakalması; çocukluk yıllarında babası ve dedesinin düşmanlar tarafından katledildiğini rüyasında görmesi.
- \* Uyanıp koltuğun altından çıkması; mezarlığa gidip bir çukur kazarak orada saklanması.
- \* Düşmanların mezarlıkları deşip oradaki insanların kemiklerini itlerin önüne atması ve itlerin kemikleri çiğnemesi.
- \* Kahramanın saraya geri dönmesi orada yalnız kaldığı için dua ederek Allah'a sığınması.
- \* Sarayda kurt gibi uluması ve neden bu hale geldiğini sorgulaması.
- \* Saraydan çıkması, sokaklarda dolaşmaya başlaması.
- \* Bir kadınla karşılaşması, sevgiyle kadına yaklaşması; kadının kahramanın elinden kurtulup ona sopayla saldırması.
- \* Kadından şefkat dileyerek ondan kaçması.
- \* Yolda yürürken nişanlısının düşmanlar tarafından katledildiğini hatırlaması ve öç almak amacıyla bir çocuğu rehin alması.
- \* Çocuğun gözlerine bakınca vicdan azabı duyup çocuğu bırakması.
- \* Kaçarken sokakta gezen düşmanları görüp izlemesi; düşmanların kadınlara tecavüz ederek onları hamile bırakması.
- \* Caddede gezerken düşmanların kahramanı kovalaması.
- \* Kahramanın avluya girip küçük bir hücreye saklanması.
- \* İki düşmanın kahramanın girdiği hücreden kucaklarında yakaladıkları kuzuyla çıkması.

İstila hikâyesi, 21 olay halkasından oluşmaktadır. 1. Olay halkası ‘giriş’; sonuncu olay halkası ‘sonuç’ ve aradakiler ise ‘gelişme’ kısmıdır. Olaylar genellikle durağan geçmektedir. Çünkü kahramanın izlenimleri ve rüya âlemine dalması hikâyede daha çok yer almaktadır. Yazar, bu rüya ve izlenim dolu bölümleri adeta bir film sahnesi gibi canlı betimlemelerle anlatmıştır. Olay halkaları önemli, birbiriyle bağlantılı bir kemik yapı olarak karşımıza çıkmakta, araları dolduran izlenimler ise hikâyeyi daha üst anlam boyutuna taşımaktadır. Hikâyeye bir bütün olarak ilk okunduğunda anlaşılacak kadar derindir ve güçlü mesajlar içermektedir. Üzerinde fazlaca düşünülmesi gereken bir hikâyedir.

Hikâyeye, ilk olarak kahramanın içinde bulunduğu sefaleti, açlığı, yalnızlığı, çevreye duyduğu güvensizliği ve sürekli takip edilme korkusuyla baş başa olduğunu anlatmasıyla başlar. Kahraman sokaklarda sürekli takip korkusuyla gezinir ve her yeri gitgide yabancıların sardığını düşünür. *Etrafta birileri kendini takip ediyor mu diye şüpheye düşüp çevresine göz atıyordu. Bu takip hissi onu kedi kadar hızlı ve aceleci yapmıştı. O mümkün olduğu kadar karanlık ve uzak sokaklarda yürümeye çalışır, yüzünü göstermemek için başlığının kulaklıklarını indirip önüne bakar, eskimiş ve kire belenmiş yağmurluğunun yakasını kaldırır* (İstilâ: 1-2).

Onun bu korkusu çevreyi saran düşmanlar tarafından yakalanmak değil, düşmanların onun benliğini, kültürünü değiştirmesiyle beraber iradesi dışında onların yaydığı kötü büyüye diğer insanlar gibi kapılmak ve yabancılaşmaktır. Geceleyin gezerken yüzünü bir ilan tahtasıyla gizler. Bu ise, düşmanların onu kendilerinden biri olarak görmelerini ve ona ilişmemelerini sağlar.

Onun gözünde ‘mahlûklar’ tüm şehri sarmışlardır ve durmadan bağırırlar. Meydan adeta idam meydanını andırmaktadır. Sokaklarda renkli levha ve sloganlar asılıdır. Meydanın idam meydanını andırması, insanların orada adeta ilan ve sloganlarla katledildiğine işarettir. Bahsedilen yabancılaşma yavaş yavaş insanlar arasında yayılmaya ve tüm şehir yıllardır süregelen manevi varlığını yitirmeye başlar. Bu, aynı zamanda bir milletin katledilmesidir. *İlandaki sözleri çok ciltli kitaplar gibi okumak, bitirmek mümkün değildi. İlanlar bir yerde toplansa misli görülmemiş bir kitap ortaya çıkması mümkündü. Hepsi emir, davet, hitap ahenginde çınlıyor, hepsinden şehir ortasındaki ‘mahlûklar’ın gürültülü sesleri geliyordu. Bunlar aslında ‘mahlûklar’ın sessiz çığlıkları idi* (İstilâ: 2).

Hayit’in de belirttiği gibi o dönemde bütün okullar, tiyatro, sinema, gazete ve dergiler düşmanların propagandası için birer vasıta olarak

kullanılmış, dil, kültür ve tarihî yapıya ek olarak dinî yapı da bu şekilde zayıflatılmıştır [5, s. 87-88].

Bu durum hikâyede *Şehir yabancılařmaya doğru giderken o da kendine yabancılařıyordu (İstila: 2)* ifadesinde de görölmektedir.

Hayit'in bahsettiđi gibi bu propagandalar, gürültülü sesler ve ilanlar düşmanların gerçekleřtirdiđi ve istilâyı daha kalıcı hale getirmek için çabaladıđı bir politikaya işaret etmektedir. Makalenin başında da bahsettiđimiz gibi Rusların sık kullandıđı istilâ figürleri arasında ilan tahtaları ve sloganlar gelmektedir. Bu sloganlar uzun bir süreçte amacına ulaşırlar ama bir milletin manevi katlini de gerçekleřtirirler.

Hikâyede düşmanlar şehrin tarihî yapılarını kısacası tarihî dokusunu yerle bir etmişler, yerli halkın gelecek nesillerine aktaracakları bir şey bırakmamışlardır. *Onlar, şehrin geçmişine dair her ne varsa hepsini yakıyor, viran ediyor, bozuyor, yerine kendi istedikleri şehri yeniden kuruyorlardı. Şehir sonraki iki üç ay içinde küçük kafeslere benzer bekçi kulübesi gibi binalar ile dolu, gösterişsiz bir yere dönüřtü (İstila: 2-3)*. Bu hikâyede anlatılanlar, "Kolhoz sistemi"ni işaret etmektedir. Ruslar yerli halkın tarihini ve evlerini ele geçirme hedefini, kolhoz denilen çiftlikleri inşa etmeleriyle gerçekleřtirmişlerdir. Karabulut'un da ifade ettiđi gibi *Esas olarak köylülerin üzerine inşa edilen bu politika ile özel sektör ortadan kalkacak ve köylü kendi toprađında karın tokluđuna çalışan yığınlara dönüřecektir. Dađımık halde yařayan köylüler kolхозlarda bir araya getirilince daha kolay baskı altına alınacak ve daha verimli çalışacaktır* [6, s. 617]. Bu çiftlikler göçer halkı yerleşik hayata geçirmiş, baskı altında tutmuş, bir arada oldukları için topluca yönetilmelerini Ruslar için kolay hale getirmiştir. Ayrıca devlete bedava sayılacak iş gücünden elde edilen para akışı da sağlanmışır.

Düşmanlar şehre hükmediyor ve hissiyatlarıyla herkesi etki altına alıyorlardı. *'Mahlûk' ise bütün şehri, çıđlıđı, kükreyişleri ve her bir eve kadar yerleşen mevcudiyetiyle, sonsuz olduđunu her an hatırlatan pis kokusu ile yönetiyordu. Aslında şehri bundan da önce bu mezar ve şilte kokusu gibi koku zapt etmişti. 'Mahlûk', şehre zorla girdiđinde sokaklarda kokudan aklını kaybeden birbirinin etini yiyen kuduz kalabalıđı görmüřtü (İstila: 3)*. 'Mahlûklar'ın yaydıđı etki insanları adeta manevî ölüme sürükleyip düşünmesini engelliyor; bilinçaltı mesajları onların benliđini kaybetmesine neden olurken aynı zamanda bütün Türk boylarını adeta birbirini yiyen insanlara dönüřtürüyordu. Bu durumu Yüce *Türk boyları arasındaki eski düşmanlıkları kışkırtarak ve kabileler arasındaki rekabeti*



körükleyerek onları birbirine düşürdüler. Akabinde Mart 1924'te Taşkent'te toplanan Türkistan Birlik Komitesi'ni provoke ederek tatsızlık çıkarttılar. Bunun üzerine Türk boylarını temsilen söz konusu Komünist partiler hep birlikte Rus Komünist partisine başvurarak ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirdiler cümleleriyle dile getirir [3, s. 5]. Buradan hareketle diyebiliriz ki Türkistan coğrafyasının çeşitli politika ve planlarla parçalanması ve insanların kışkırtılarak birbirine düşürülmesi hikâyede geçen bu ifadelerle de açıkça ortaya konmaktadır.

Kahraman sürekli gözetlendiğini düşünür; bu takip ve güvensizlik duygusu onun aklını sürekli meşgul eder. Hikâyede *..ayaklarını dinlendiriyor, fakat birkaç dakika sonra takip edildiği duygusu onu rahatsız ediyor, tıpkı biri onu bekliyormuş gibi yattığı yerden sıçrayıp kalkıyor ve hızla sokağı terk ediyor, başını alıp sakin sokaklara doğru çekip gidiyordu.* ifadelerinde yer alan bu durumun sebebi Rusların uyguladığı takip usulü ve bunun etkisi olmalıdır. Bu durum, Karabulut'un *Foucault'nun, iktidar kendine bir hapisane kurar ve her şeyi tek merkezden denetlemek için hücreleri daire biçiminde kurgular ve böylece mahkûmları denetler, yönlendirir, onlarda gözetlendikleri ve yanlış yaptıklarında cezalandırılacakları hissi uyandırır* [10, s. 87] şeklindeki sözlerinde kesin ifadesini bulmaktadır. Kahraman tam olarak bu psikolojiyle hareket etmektedir. Rusların uyguladığı bu politika insanların hiçbir şey yapmasa da gözetlendiği hissine kapılmalarına sebep olmakta ve bu yolla kontrol yöntemini kurmamaktadır. Bu durumun hikâyedeki kahramanın psikolojisine derinden işlediğini görüyoruz.

Düşmanlar gündün güne çoğalıyordu. Neşeli kalabalıklar arasındaki kişiler ona hep yabancıydı. *Düşmanlar neşeli şekilde bağırıyor, her an her dakika alkışlarla inliyorlardı. "Ne kadar çok bunlar" diye düşündü* (İstilâ: 4). Düşmanların çok olması kişilerin Ruslaştırılması yanında uygulanan 'yerleştirme' politikasıdır. Orta Asya'da birçok Slav ve Rus topluluğu Türk topraklarına yerleştirilmiş, böylece Türkler kendi topraklarında azınlık olarak yaşamak durumunda kalmışlardır. Bunun en büyük kanıtı Hayit'in 1975 yılındaki makalesinde verdiği rakamlardır: *... bütün nüfusun % 60'dan fazlasını Ruslar ve başka Slav halkları teşkil eder. Türkler ise ancak nüfusun % 30'u kadardır* [5, s. 92]. Hikâyedeki bu kısım da tam ifadesiyle bunu vurgulamaktadır. Gözlemlenen kalabalıkların içinde kendinden insanlar olsa bile kahramanın gözünde asimile olmuş herkes artık düşmandır.

Kalabalığın çokluğu ve gürültüsü kahramanı kahreder. O, kalabalıklar arasında bile kendini yapayalnız hisseder. Onun gözünün

önünde birdenbire bir çukur peyda olur. Hikâyede kalabalığın gözünün önünde *Bu çukur büyüktü, durup da baktığında çukurun ta dibinde güneş gibi parlayan alevleri, yalınları görmek mümkündü* (İstilâ: 4) şeklinde ifade bulan böyle bir çukurun belirmesini ve çukurun içinde ateşin görülmesini, milletin içinde bulunduğu durumun betimlenmesi olarak yorumlayabiliriz. Hikâyede, Türk halkının milli çizgisinden uzaklaştırıldığı, görünmez bir çukura çekildiği; geleceği ve milli değerlerinin yakılarak yok edildiği sezdirilmektedir.

Hikâyede konuşmaya pek rastlanmaz. Genellikle kahramanı gözlemleyen tanrısal bakış onun hislerini bize aktarır, fakat eserin birkaç yerinde kahraman samimi duygularla konuşturulur: *Ne kadar bahıtydım. Huzurlu şekilde yaşıyordum, hiç kimseye kötülük de yapmadım. Eli açık biriydim. Dostlarım çoktu. Nerede onlar!?* O, geçmişteki yaşamına ve sevdiklerine çok fazla özlem duymaktadır. Ama kimseye kötülük yapmamasına rağmen hepsini kaybetmiştir. Sefil bir yaşam sürmekte ve bunun nedenini bulmak için kaderini sorgulamaktadır. Aslında çoğu sıkıntının nedeni o ya da sevdikleri değildir. Kendisi dışındaki herkesin düşmanların sözlerine kanarak onlardan biri olmasıdır.

Hikâyede okuyucuya mesaj gönderen pasajlardan biri, kahraman koltuğun altına gizlendiğinde, koltuğun üzerine oturan ve kahramanın 'düşmanın avukatları' olarak nitelendirdiği iki kişi arasında geçen diyalogtur: *Ben şahsen katliama karşıyım. Bugünkü medenî dünya insancıl sistemi beğeniyor. İnsancıl olmak bütün gayelerin buradan hareketle bizim de dayanağımızdı* (İstilâ: 6).

Ruslar, diğer topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmak için başlangıçta insancıl bir tavırla 'yerelleşme' politikasını destekleyerek insanları boy boy ayırmış, onları bir arada tutup yönetebilmek adına da eşitlik ilkesinden bahsetmiş, parçalama gerçekleşene kadar her birinin kendi kültürünü yaşamasına izin vermiş gibi görünmüştür. Bu yüzden halk fırsat olarak sunulduğu sanılan imkânlarla memnun ediliyor gibi görünse de işin sonunda insanların millî duyguları yok edilmiş ve emekleri sömürülmüştür. Özel, bu durumu *Sovyet sınırları içerisinde yaşayan tüm milletlerin kardeşliğinin hedeflendiği açıklanmıştır. Fakat bu sözler ütöpik bir hedef olmaktan ileri gidememiş, 1920 yıllarından itibaren Sovyetlerde homo-Sovyeticus yaratma çabaları başlamıştır* [13, s. 99] cümleleriyle özetlemektedir. Bu ifadelere uygun olarak hikâyedeki tipler Rus yönetimi lehine konuşmakta, istilâdan sonra siyasî hedeflerin süslü ve üstü kapalı şekilde halka sunulmasını amaçlamakta, asıl gayenin farklı olduğunu yukarıdaki sözleriyle ortaya koymaktadırlar.

Konuşmada geçen diğer bir önemli yer ise halkın kontrolü konusudur: *...kontrol sorumluluğu arttırmak için gereklidir. Kısacası bir vatandaş ikinci vatandaşı takip eder yani kontrol eder, ikincisinin üçüncüsünü takip edişi hâkimiyetin tehlikeli olduğu fitne ve saldırganlığın önünü almak içindir. Eğer hâkimiyetin tüm bireyleri işte bu yönetim usulüne katılırsa o çok güçlü bir hâkimiyete sahip olur. Çünkü hâkimiyet birbirini kontrol eden halkın kendini yönetmesidir. Güvensizliğin var olduğu yerde bu yönetim güçlü olur* (İstilâ: 6). Bu kontrol usulüyle Rusların amaçladığı şey, halkı bölmek ve birbirine düşürmektir. Bu sistem halk arasında güvensizlik ortamı yaratacaktır. Korkusundan kimse bir şey konuşamaz hale gelecek, kendi duygu ve düşüncelerini saklayarak yetiştirdiği gelecek nesiller de kendine de kendi idaresine de hâkim olamayacaktır. Karabulut, *..sadece kolhoz ağaları değil, komşu komşuyu, aile bireyleri birbirini ispiyonlama eğilimine girmiştir.... En önemlisi de halkın milli kimlik ve kültür konusunda konuşması, tartışması ve genç nesilleri uyandırması neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bu ise Ruslaştırma adına çok büyük bir etki yapmıştır* [6, s. 623] cümleleriyle yazarın ifadelerini desteklemektedir.

Metinde geçen diğer bir husus ise ‘kanun’ ile ilgilidir. Kanunlar düşmanın avukatlarına göre hiçbir şekilde anlaşılmalı ve normal bir insanın anlayacağından daha karmaşık olmalıdır. Hikayedeki şu sözler bunun açık ifadesidir: *Her şeyi açık olan kanun hükümetin başını yer. Kanun ister anlaşılır ister anlaşılmaz olsun. Kanunun etkisi onun anlaşılmamasındadır. Canlarım, size tavsiyem şu; kanunu hiçbir zaman anlaşılır şekilde yazmayın. Dünya kendi sırlarıyla ilginç; yumruğunuzu gösterin ama içinde ne olduğunu hiçbir zaman bildirmeyin* (İstilâ: 6-7). Kahramanın içinde bulunduğu toplumun kanunları Ruslar tarafından hazırlanmıştır ve ne olduğu hiçbir şekilde anlaşılabilen kurallardır. Kanun, sorumluluk vermesi ve caydırıcılığı ile yaptırımlar sağlayan ve bütün insanlığı ilgilendiren hukukî düzeni ve adaleti sağlar. Kahramanın içinde bulunduğu toplum, bu sistemle kendisinin de bilmediği kurallara karşı daha temkinli olmaya sevk edilmiş ve haksız olma durumunda hakkını arayamayacak kadar karmaşık kurallar düzeninde yaşamak zorunda bırakılmıştır. Bu da Rusların caydırıcı politikalarından biri olarak karşımıza çıkar.

Kahraman bu olayların ardından bir an derin bir uykuya dalar ve rüyasında çocukluğunda şahit olduğu dedesi ve babasının katlini görür. Düşmanların en büyük korkusu çocuklardır. Bu yüzden katliamları seyretmeleri için çocukları en ön sıraya dizerler. Onlar katliam yaparken gözleri sürekli çocukların üzerindedir. Çünkü ileride onlara kafa tutacak

nesil, çocuklardır. Bunun caydırıcı önlemini daha baştan alır ve akıl almaz işkencelerle halka eziyet eder, öldürürler. Özel'in verdiği bilgiler de bu durumu destekler mahiyettedir: '*Tek ülkede sosyalizm' fikrinden hareket eden Stalin, tek ülkede Rus Milliyetçisi politikalar ile milyonlarca insanın öldürülmesine neden olmuştur* [13, s. 119]. Çocuklara karşı uygulanan Rus propagandası, okul kitaplarında da yerini almış, çocuğun erken yaşlarda Rusça öğrenmesi, Rus devletini sevmesi ve Rus liderlerine saygı duyması sağlanmıştır. Karabulut'un verdiği bilgilere göre okullarda *Öncelikle Lenin'in çocukluğu anlatılmakta, onu övücü şiirler sunulmaktadır. Çocuklara örnek olması için yazılmış olan Lenin hikâyeleri, onu bir model olarak yansıtmayı amaçlamaktadır* [10, s. 82].

Bir gün kahramanımız kabirde düşmanlarından saklanırken onlar köpeklerle gelir, kabirleri tek tek deşeyip içlerindeki kemikleri alır, kuduz köpeklerin önüne atarlar. İstilâ o kadar ağır boyuttadır ki düşmanlar ölüye saygı duymamakta, işgal ettikleri toplumun tarihine dair tek bir ize bile katlanamamaktadırlar. Böylelikle onların istedikleri gibi çocuklar, nereden geldiklerini, mezarındaki atalarının isimlerini, sonrasında ise dil, gelenek ve kültürlerini unutup özlerini kaybedeceklerdir.

Kahraman sarayda düşüncelere dalar. Tek başına kalmıştır ve sığınacağı hiç kimsesi yoktur. Aslında bir insanın sıcaklığı ve sevgisine muhtaçtır. O henüz değerlerini kaybetmediği için tek dayanak olarak Allah'a sığınır. Kimi zaman rüyasında Allah'ın huzuruna çıktığı bile olur. Bu, kahramandaki iman duygusunun güçlü olduğunu gösterir. Bir gün şu sitem dolu sözler dilinden dökülür: '*Beni bu dünyada yalnız bırakacaktın, niçin yarattın?*' diye yalvarır, Allah'a sığınır, o yaratıcıdan bir tek seda gelmeyince, boynuna damlayan soğuk gözyaşlarından ürkerek uyanır ve kendini yine kötü kokulu ve kirli sarayda bulurdu (İstilâ: 9-10). Bazen içinde bulunduğu durumu kaldıramaz, bütün yükün omuzlarında olduğunu hisseder ve bu sıkıntıyla Allah'a seslenir, bir cevap bulamayınca kendini yine yollara vurur.

Düşmanlar bütün şehri sardıkları için kokuları her yerden duyulmaktadır. Saraya gelen düşman kokusu onu sinirlendirir. '*Mahlûk' ne kadar korkunçsa koku da bir o kadar kötüydü. Koku onu kudurtuyor, vücudunda vahşi bir ayaklanma baş gösteriyor ve o binlerce yıl kendine bakıp uğuldayan ecdadının sesini işitir gibi oluyordu. Kendisi de sesinin bütün gücüyle harabe sarayında ayağa dikilip kurt gibi ulumaya başlıyor, bu uluyuşta yalnızlık dolu hayatındaki zorlukları, düşmanlara duyduğu sonsuz nefreti de aksettiriyordu* (İstilâ: 10). Buradaki kurt gibi uluma, tek

başına da olsa bir başkaldırı işaretidir. Kurt motifi Türklerde çok önemli olup güç, çoğalma ve ezilmemenin bir sembolüdür. Bu nedenle o ecdadından aldığı güçle haykırmaktadır. Nefretini ortaya koyup haykırırken bir taraftan da atalarına olan özlemi dile getirmektedir.

Tek başına savaşacak gücü kalmamıştır. Yorgundur ve düşman kokusunun sarhoşluğuyla onun da gücü tükenmektedir. Onun da yok olup gideceğini şu anlamlı sözlerde verilen mesajdan anlamaktayız. *Ne kadar acılı olsa da sen kendi ecdadının yarattığı destanın son yapraklarısın, senden sonra bu cümle devam etmeyecek. Tabiatın senin atalarına verdiği hayat mumu işte bu cümleyle birlikte ebediyen sönecek!*

Bir gün yine sokakta dolaşırken bir kadınla karşılaşır. O kadar sevgisizdir ki kadının gözlerindeki sevgiyi görebilmek için ona daha çok yaklaşır. Kadına yıllardır içini dolduran savaşla ilgili her şeyi anlatası ve boynuna sarılıp ağlayası gelir. Kahraman o kadar yalnız ve çaresizdir ki her yer istilâ altındadır, konuşacak hiç kimsesi yoktur ve yıllardır duygularını dökecek bir insana hasrettir. Kadına bu yüzden yaklaşırsa da kadın anlamaz, onu geri iter ve kaçar. Bu savaşın bilincinde olan sadece kendisi kalmıştır. Onu rahatsız eden duygu, bir tek onun içinde çoğalmaktadır. Diğerleri ise asimile olmuş, tantanalı müzikler eşliğinde meydanlarda bayrak sallamaya devam etmektedirler.

Bir müddet sonra nişanlısını katleden düşmanlardan öcünü almak için sokaktan geçen bir çocuğu yakalar. Çocuğun korku dolu bakışlarını görünce kendi çocukluğunu hatırlar. Çocuğun bakışları korku dolu olduğu halde kahraman bu bakışların kendisinininkinden güçlü olduğunu düşünür ve çocuğu bırakıp kaçar. Kahraman düşmanlara zarar vermek istese de veremez çünkü yüreği düşmanlar gibi katı değildir. Küçüklüğünden bu yana içine sinen korku ve nefret duygusu, aslında içinde kavga etmektedir ama her seferinde korku onu esir alır ve kendini kaçış yollarına vurur.

Kahraman, şehirde gezinirken ‘mahlûklar’ı görür ve dehşet içinde kalır. ‘Mahlûklar’ın tasvirleri de oldukça ilginçtir ve içerisinde birçok mesaj barındırır. *‘Mahlûk’, o derecede büyük ve çirkindi ki şehre girdiğinde ona yol açmak için sokaklardaki evleri alıp fırlatıvermişlerdi. O, harabelerin üzerinden güçlükle sürünerek geçti. Şehre girer girmez birdenbire gözlerini kapatıp kükremeye başladı. Onun kükreyişi birçok binanın çatılarını uçurdu. O, bunların hepsini köprüünün altından takip ediyordu. Kükremeyi işitince cesaretlenen düşmanlar şehirde yaygara çıkartmaya başladılar. ‘Mahlûk’, geniş meydanlar kan gölüne dönünceye kadar sokaklarda sürüp giden cengi sessizce bekleyip duruyordu. Onun boyu şehirdeki en büyük binadan da yüksekti. Ona şehir Kaf Dağı gibi görünüyordu. ‘Mahlûk’un*

derisi zırhtan kalın, kaba ve sertti. Karnı şiřkindi, rengi attığı için her yeri kızıl parlak bir bezle kapatılmıştı. Büyük ve iri ağzını açarken dişleri binlerce kılıç birden kınından çıkmış gibi parlıyordu. İncecik turnakları yeri tırmalayıp bırakıyor, ayakları altında parlayan yarım ay kanına kadar işliyor, sanki her yere aksediyordu. Kuyruğunu oynatarak gah o binayı gah bu binayı harabeye döndürüyor, başında gömgök taç ve biraz önce kendi ezdiği insanların kanına batırılmış gibi kıpkırmızı bir tuğ dalgalanıyordu (İstilâ: 15, 16). 'Mahlûk'un büyüklüğü ve derisinin zırhtan kalın olması onun gücünü temsil etmektedir. Kükreyişyle tüm çatıları uçurması onun otoriter olduğunu ve tahrip etme gücünün yüksekliğini göstermektedir.

Büyük karnının koca kızıl bir bezle kaplanması, Rusların Kızıl Ordusuna ve bu ordunun şehri işgaline işarettir. Ayrıca dişlerinin kılıç gibi olması adeta bir savaş sahnesini anımsatmaktadır. Aslında bu satırlarda 'Kızıl Ordu'nun Türk toprakları üzerindeki işgali ve yıkımı dile getirilmektedir. Tarihe baktığımızda Kızıl Ordu'nun 1920 Eylülünde yarı müstakil bir devlet olarak yaşamakta olan Hive Hanlığı'nı ortadan kaldırarak Türkistan'ın bu bölgelerinde Müstakil Halk Cumhuriyetleri kurduğunu görürüz [5, s. 40]. Kısacası hikâyenin başından beri farklı özellikleriyle betimlenen 'mahlûk', kızıl ordudan başka bir şey değildir. Başındaki gök taç da Rusları simgeleyen renktir. Ezdiği insanların kanında tuğun dalgalanması hikâyenin en acı kısmıdır. Türkler ezilmiş, katledilmiş fakat onları temsil eden tuğları kanlarının silüetinde hala dalgalanmaktadır.

Aradan yıllar geçer ve sokaklarda 'mahlûk'a benzeyen kavgacı tipler çoğalır. O, bunun nedenini sonradan anlar. 'Mahlûk' tüm kadınları hamile bırakmıştır. Şehir aç gözlü ve kötü mirasçılarla dolmuştur. Artık tam anlamıyla bütün halk, 'mahlûk'a yani Ruslara dönüşmüştür. Bu dönüşüm, milletin namusuna göz dikmiş bir güç tarafından istemsiz ve zorla yaptırılmış gibidir. Gerek baskı gerek zorbalık gerek çocukların ve milletin kanına girilerek yapılan tecavüz kadar büyük manevî hırsızlık suçu, onlar için bir utanç değil arzudur. Süleymanlı aşağıdaki cümlelerinde bunu açık bir şekilde anlatır: *Slav topluluklar arasında 'öncü sosyalist milletin' dili etrafında entegrasyon ve aynı zamanda Slav olmayan halklar arasında beynelminelleşmedir. Bunun anlamı 'öncü sosyalist milletin' yani Rusların dilleri etrafında birleşme ve aynı zamanda Slav olmayan milletlerin beynelminelleşmesidir. Müellifin sözlerine göre, 'sayımın materyalleri birleşme eğilimiyle paralel asimile faaliyetlerinin de yapıldığını ortaya koyuyor'* [9, s. 128-134].

O yine bir gün yollara düşmüşken peşinden iki kişinin geldiğini görür. Yine kaçır ve bir avlu içindeki hücreye saklanır. Düşmanlar onun

izini bulur, avluya dalar ve hücreye girdiklerinde bir kuzuyla karşılaşır. Ve kahraman düşmanın eline düşmesiyle bir kuzuya dönüşür. Kuzu, hayvansal özellikleri açısından ele alındığında en zararsız, mülayim yapılı ve nereye çeksen oraya giden bir hayvandır. ‘Kuzu ya da koyun gibi olma’ söylemi buradan gelmektedir. Artık o da düşman elinde bir kuzu olmuştur ve onlar ne isterse yapacak, hiçbir şeyi sorgulamayacaktır. Böylece ecdadın son bireyi de teslim olmuş ve düşmanın bemliğinde kaybolmuş yani “öteki”ne dönüşmüştür.

### **Sonuç**

İstila hikâyesi Özbek yazar Nazar İřankul tarafından Özbekistan’da yazılmış olsa da Türkistan coğrafyasının Rus istilâsını anlatan muhteşem ve uzun soluklu bir hikâyedir. Eserdeki her ayrıntı bir noktaya işaret etmekte ve altında pek çok tarihî süreç ve olaylara yer veren cümlelerin olması, hikâyede verilen anlamı daha da derin kılmaktadır. Rus-Sovyet ve Türkistan tarihini bilmeden bu hikâyedeki cümleleri ve buradaki sürekli kaçan şahsiyeti anlamlandırmak mümkün değildir. Bu hikâyede yukarıda da bahsettiğimiz gibi metinler arasılık vardır ve bu metinde sembollerden hareketle ilham alınan yer tabii ki tarihtir. Metinde işlenen konu yapılan birçok zulmün ele alınmasını da içerir. Soykırım dil politikalarıyla başlar. Ruslar, Rus dilinin öğrenilmesini izledikleri politikalar sonucunda zorunlu tutmamış gibi görünseler de halka Rusça öğrenmedikleri müddetçe hayat hakkı vermemişlerdir. Tarihin yok edilmesi, tüm yerleşim yerlerinin yıkılıp insanların sürülmesi ve halkın kolhoz adı verilen çiftliklerde yaşamaya mecbur edilmesi, Türklerin yok olması için kurulan düzeneklerden sadece birkaçıdır. Çocukların asimilasyonu da başka kahredici bir durumdur. Eğitim sistemiyle oynanmış, insanlara tarihleri ve en önemlisi de dilleri unutturulmuştur. İstila, bu politikalarla adeta bir salgın misali bütün Türkistan’a yayılmış ve ayrıştırma amacıyla halkı birbirine düşürmüştür. Halkın aklına ayrılık ve faklı oldukları fikri sokulurken yönetim ‘böl, yönet’ politikasını devreye sokmuştur. Hikâyede Rusya’nın bütün politikaları sembolik ifadelerle anlatılmıştır. Makalemizde bu politikanın hikâyede nasıl ortaya konulduğu tarihî açıdan ve metinlerarası yaklaşımlar dikkate alınarak tespit edilmeye ve hikâye anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

### **KAYNAKÇA**

1. Devlet N. Millet ile Sovyet Arasında, 1. Baskı. İstanbul. 2011.
2. Merhan A. Anadolu’daki İlk Türkçe Eser Üzerine Tartışmalar. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 2011. 59 (2), 53-62. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/belleten/issue/32743/363462>

### U. Topçu Öztürk, N. Biray. Nazar İşankul'un "İstila" Hikâyesi Üzerine Bir

3. Yüce M. Kırgız Türklerinin Ulusal Kimlik Politikası. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E- Dergisi. 2006. S9, s. 152-162.
4. Biray N., Erdem E. Orta Asya'da Yürütülen Rus Dil Politikası Fikrinin Amaçları ve Türk Cumhuriyetlerinin Mücadele Siyaseti. 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası (Ed. Y. Koç, M. Cengiz), Hacettepe Ün. Yay.. Ankara. 2018. s. 441-449.
5. Hayit M. Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası, 1.baskı . Ankara, 1975.
6. Karabulut F. Ruslaştırma Politikalarında Son Darbe Olarak Kolhoz Sistemi: Uygulamalar ve Bazı Romanlardaki Yansımaları. 3.Türkistan Kurultayı. s. 614-635. Kastamonu. 2018.
7. Şahin L. Rusya Federasyonu'nun Etnik ve Dinsel Yapısı. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2016.Cilt: III, S: 2, s. 15-32.
8. Ceylan F.A., Çimen, H. Sovyetler Birliğinin Uyguladığı Asimilasyon Politikalarının Bağımsızlık Sonrası Türk Cumhuriyetleri Üzerindeki Siyasal Ekonomik Etkileri. II. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu. Nizip. 2016.
9. Süleymanlı E. Sovyetlerin Milli kimliği Yok Etme Faaliyetleri: 'Sovyet Halkı' Denemesi. Karadeniz Araştırmaları. 2005. S: 6. S. 128-134.
10. Karabulut F. İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. bilig. 2009. 50/65-96.
11. Açık F. Azat Kuşlar Hikâyesi Üzerine Bir Çözümleme Denemesi. Ekev Akademi Dergisi. 2009. S: 38. S. 215-224. [http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20EDEBIYATI/fatma\\_acik\\_azat\\_kuslar\\_hikayesi.pdf](http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20EDEBIYATI/fatma_acik_azat_kuslar_hikayesi.pdf).
12. Aşkaroğlu, V. Postmodernizm Sınırsız Özgürlük mü? Özgürlüğün Sınırı mı?. Sage Yay.. Ankara. 2015.
13. Özel M. S. Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2014. Cilt 4. S. 99-122.
14. Biray N. Erdem E. Türk Dünyası Üzerinde Uygulanan Ruslaştırma Siyasetinin Afişlere Yansıması. Atabetü'l-Hakayık'ın Basılışının 100. Yıl Dönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. 17-19 Ekim 2018 Eskişehir. Yayımlanmamış bildiri.
15. Oba E. Bağımsızlık Devri Özbek Edebiyatı. Turkish Studies. 2014. 9/3, s. 997-1008.
16. Üşenmez E . Özbek Türkolog Kazakbay Mahmudov. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 2012. 44 (44), 229-247. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/iutded/issue/17072/178519>. (e-tarih 10.2018).
17. Yılmaz M. Y. İşgal Dönemi Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedit Hareketi. International The Journal of Academic Social Science Studies JASSS. 2014. S: 29, s. 339-349.



**Андатпа**

Өзбек әдебиеті – түркі әлемінде айрықша орны бар әдебиет. Өзбек әдебиетінің өкілдері – ақын-жазушылары әдебиет өнері мен символдық мәні бар туындыларында Кеңес одағының солақай саясаты мен қысымына қарамастан өз ұстанымын ұсына білді. Қазіргі өзбек әдебиетінің танымал тұлғаларының бірі Назар Эшонкул «Шабуыл» әңгімесі арқылы сөз өнерінің жоғары сатысын меңгеріп, көркемдік бояуы қанық орыс саясатындағы зәбір мен қысымды бере білді. Орыстар Түркістандағы қоғамдық өмір мен мәдени өнердің барлық салаларында өздерінің саяси тәжірибесін қолданды. Түркістанға аштық пен соғыс ұйымдастырып, өмір сүрудің қиындығын арттырып мәжбүрлі түрде қоныс аудартты. Шабуылдау мен жою саясаты тек бір аймақта ғана емес, барлық өңірде жалғасты. Өз тарихынан, тілінен, дәстүрі мен мәдениетінен бас тарту сөзсіз ұлттың жоғалуына апарады. Шығармада осы жағдайлардың орын алу кезеңдері детальдармен дәл бейнеленген. Бұл мақалада «Шабуыл» шығармасының тарихы мен көркемдік сипаты талданады.

**Кілт сөздер:** Өзбек әдебиеті, Назар Эшонкул, Шабуыл, әңгіме, зерттеу, империалистік саясат.

**(У.Топчу Өзтүрк, Н.Бирай. Назар Эшонкулдың «Шабуыл» әңгімесінің зерттелуі)**

**Аннотация**

Узбекская литература является одной из самых сильных литератур тюркского мира. Авторы и поэты узбекской литературы, пережившие периоды угнетения и запрета во времена Советского Союза, выражали свои пожелания, используя возможности литературного искусства и применяя символическое повествование. Назар Эшонкул, один из сильнейших авторов современной узбекской литературы, используя высшие возможности искусства речи, дополняя символическими выражениями и живым языком, написал рассказ “Нашествие”, название которого было извлечено из истории русской политики давления и принуждения. Русские практиковали свою политику в отношении языка, общественной жизни и культуры в Туркестане во всех аспектах. Хотя в Туркестане войны, лишения, голод, невозможность на существование и люди, охваченные вынужденной миграцией, кажутся для них возможностью, эта возможность почти превратилась в яд, неосознанное превращение людей в рабов один за другим, ликвидировали все национальные ценности и идентичность. В статье рассматривается история произведения “Нашествие”, ее значение и способы выражения.

**Ключевые слова:** Узбекская литература, Назар Эшонкул, Нашествие, рассказ, исследование, империалистическая политика.

**(Топчу Озтюрк У., Бирай Н. Исследование рассказа Назара Эшонкула “Нашествие”)**

**Қ. Сартқожаұлы**

ф.ғ.д., профессор Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,  
Астана, Қазақстан  
(e-mail: kharjaubay@mail.ru)

**Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі**  
(Проблемалық мақала)

**Аңдатпа**

Біздің жыл санауымыздың V ғасырынан бастап Жужан хандығының қоластындағы динлин (теле), гаочэ (қыпшақ) конфедерациялары Бумынның бастаумен 538-540 жылдары бір одаққа бірікті. Жужан хандығын құлатуға бұл одақтың күші жетпейтінін Бумын қаған түсінген. Сондықтан түрік текті тағы бір қуатты күш қажет болды. Ол күш – Тәңіртауының (Тянь-шань) солтүстігіндегі көршілес Үйсін хандығы еді. Үйсін хандығын одақтас етіп алудың нәтижесінде 200 жыл билік жүргізген Жужан хандығын түріктер құлатты.

Сол дәуірдегі көне түрік және қытай, византия, парсы деректеріндегі тарихи оқиғаларға анализ жасай отырып, Бумын қаған мен Үйсін ханы Істеми арасында құпия келісім болғанын автор бұдан бұрынғы еңбектерінде анықтаған. Мақалада осы үш шағын хандықтың бас біріктірген тарихи күресі әлем тарихының аренасына Көк Түрік империясын алып келгені туралы айтылған.

**Кілт сөздер:** Динлин (теле), гаочэ (қыпшақ), Бумын қаған, Жужан хандығы, Үйсін хандығы, Көк Түрік империясы.

**K. Sartkozhauly**

**The Secret Agreement of the Ancient Kipchaks and Uysuns**  
(Problematic article)

**Abstract**

In 538-540 years AD Bumin Kagan started to integrate Gaoche (Kipchaks), Dinlins (tele) that were under control of Zhuzhan khanate into Alliance. Bumin Kagan fully assumed the power of Zhuzhan Khanate and inability to overcome it. It was necessary to find another Turkic force. Ujsin Khanate that located on the north part of Tian Shan mountains was that ally. As a result of alliance the power of Zhuzhan Khanate was destroyed, that ruled about 200 years.

Due to analyse of historical datas of ancient Turkic ethnics, Chinese documents, Byzantine and Persian resources of that time, author has discovered

that Bumin kagan and Ujsin Khan Ustemu have concluded a secret agreement. The article is concerned with historical fight of three minor confederations, that integrated into Alliance and it allowed Turkic empire to make a mark on the global stage.

**Keywords:** Dinlin (tele), Gaoche (Kipchak), Bumin kagan, Zhuzhan Khanate, Uysyn Khanate, Blue Turk Empire

Қазақ тарихы бүгінгі Қазақстан Республикасының территориясымен шектелмейді. Уақыт ұзарған сайын кеңістік те кеңейе түседі. Біздің тарих бұдан 3000 жыл бұрын Көсемдік кезеңнен, Елдікке талпынып, бас қосуға ұмтылған тайпалық Одақ кезеңінен басталады. Өйтсе мемлекеттігіміздің тұғыры қай дәуірде қаланып, дамып, өсіп өркендегенін дәлелдей отырып, Елдігіміздің ұйысу тарихын нақты көрсете отырып, халықтың тарихи санасына сіңіруіміз керек. Осы мақсатты орындауға Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы үлкен серпін береді дегенге сенім зор.

Ұсынып отырған мақаламызда Көк Түрік қағанатының орнау алғы шартын оқырмандарға нақты деректер арқылы түсіндіруді мақсат еттік.

\*\*\*

Қытайдың ежелгі және ертеортағасырдағы көршілес көшпелілер туралы жазбалары сол дәуірдегі тарихтың өшкін сұлбасы ғана. Дәлірек айтсақ, көшпелілер тарихының ұзын-ырға нобайы ғана. Ресми жазбаларды қалдырушылар – билік өкілдерінің тыңшылары, ғұн (сюнну), түркілермен болған соғысқа қатысушылар. Ал, бейресми жазбаларды қалдырушылар саудагерлер, кезбелер. Бұлардың қай-қайсысы да көшпелілер туралы толық ақпарат қалдырған жоқ. Естігенін, бір сәт көргенін үзік-үзік фрагмент етіп қалдырған. Осы үзік-үзік ақпарат нобайын аударып, өркениетті оқырман қолына жеткізушілер әрбір оқиғаға, тұрғын халыққа, оның этникалық ерекшелігіне байланысты бүгінгі күнге дейін керемет мол еңбектер жарыққа шығарып, нақты ғылыми түсініктемелер беріп келеді. Сол түсініктемелерге анализ жасай отырып ғылыми-логикалық синтез жасап, нәтижесін ғылыми айналымға ұсынуды мақсат тұттық. Мақалада бұл проблеманы қысқартып, түсіндіріп көрсетуді жөн көрдік.

Осы мәселелерге тамшыдай болсын септігін тигізер деген үмітпен ерте ортаға сырдағы қыпшақ, үйсіндердің қатынасын қарастыруды жөн көрдік.

### **Ашина проблемасы**

#### **Қытайдың Сүй патшалық тарихы. 84-баянда:**

#### **Суйну (СШ) «84»-Цзюань:**

«Туцзюелердің (түріктердің) арғы тегі – аралас хулар (динлин, теле т.б.) болатын. Олардың әулеттік тегінің атауы – Ашина. Солтүстік Вэйдің Тайву патшасы Цзюйцюй әулетін жойған кезде Ашина 500 отбасын бастап жужуларға қашып барып паналаған. Олардың ұрпақтары Цзиньшаньда (Алтайда) тұрып теміршілікпен шұғылданып келді» [1, 65 б.].

#### **Түсініктеме I**

Б.з. 545 жылы Бумын қаған Ордасына Батыс Вэй елшісі соғды текті Ань Нопаньто келеді. Жаңа хандық құрып жатқан Көк Түріктер кімдер, арғы шығу тегі кім деген сұраққа жауап алады. Сонда Бумын Ордасының уәзірлері «Біз Көктің ұрпағымыз» деп жауап берген. «Көк» лексикасын Ань Нопаньто соғды тілінде сын есім «ашана» (көк түс) деп түсінген. Ань Нопаньтоның осы түсінігі кейін Көк Түріктердің этникалық атауын, билеуші тайпаның атауына айналдырды. Осы теріс түсінік бүкіл түрік тарихын шатастырудың түпқайнарына айналды. Бұл атауға зерттеушілер әртүрлі түсініктеме беріп келді. Онда П. Будберг ағ «таудан асу» [2, 77-78 б.], С.Г. Кляшторный (1964) Хотан-сақ тілінде *asana* «достойный, благородный» [3, 112 б.], Х.В. Хауссига ерте орта ғасырдағы парсы тілінде *axsalna* «қара түс» [4, 55-56 б.], К. Беквиса байырғы түрік тілінде *Arsila* -\**Arslan-Ašina*» [5, 206-208 б.], Л.Н. Гумилев ашина лексиконының «а» - мәртебелі дегенді білдіретін иероглифі – «*сiно*» - моңғол тілінің «бөрі» деген сөзі деп түсіндіреді. Қазақ түркологы Ә. Абдрахманов байырғы түрік тілінің «*еши*» (баба, ата) сөзінің өзгерген түрі [6, 16-34 б.] деген сияқты ондаған ұсыныстар айтылды. С.Г. Кляшторныйдың 2003 жылы басылған еңбегінде ашина атауын сын есім «көк» (голубие) деген сөз деп тұжырым жасады [7, 348 б.]. Сөйтіп олар осындай лингвистикалық болжамдардың нәтижесінде, Көк Түрік Қағанатының билеуші тайпасы Ашиналықтар деген тұжырымды ғылыми әдебиетте тұрақтандырған.

Аталмыш зерттеушілердің барлығы *ашина* сөзінің семантикасын ашуда оны тек тілдік тұрғыдан қарастырып, бірінші мағынасымен ғана шектелді де, сөздің басқа да мағыналарына этнолингвистикалық тұрғыдан бара алмады. Осы жолдардың авторы «*ашина*» атауына, аталмыш сөздің екінші мағынасына көңіл бөліп, этнолингвистикалық анализ жасауға талпынды. Байырғы және қазіргі

барлық түркі тілдерінде «көк» сөзі аспан деген ұғымды береді. Аспан сөзі бізге парсыдан енген. Сөйтіп, ашина сөзі сын есім «көк» (түс) емес «көк аспан» екені анықталды. Байырғы түріктердің дүниетанымы бойынша жаратушы Бір Тәңір аспанда (көкте) тұрады. Сол Тәңірдің шапағатымен түріктер, бүкіл дүние, адамзат жаратылды. Түріктер жаратушының өнімі дегенді білдіреді. Сондықтан да түріктер өздері аспандағы сол Тәңірдің жердегі өкілі ретінде сезінген. Ашина «ašina» деген тайпалық атау байырғы түрік мәтіндерінде бірде бір рет кездеспейді. Керісінше, «Көк Түрік» деп аталған атау сақталған. Ал билеуші тайпа, хан тұқымының өкілдері қыпшақтар болған деген тұжырымға келген [8, 64-73 б.].

а) Біздің ғылыми дәлеліміз бойынша Көк Түріктер қағанатының билеуші тайпасының Хан әулеті – Қыпшақтар. Ерте орта ғасырдағы көк түрік қағанатын (империя) құрушылар Бумын, Мұхан, Құтлұк Елтеріс, Білге қаған, Күлтегін бастаған қыпшақ тайпалары болған. Ж.с.б. III ғасыр мен б.з. V ғасыр аралығында динлин (ди, ти, тили, түрік) гау-че (қыпшақ), гэгунь (қырғыз), синьли тайпалары қытайдың батысында Гансу дәлізі, солтүстікте Байқал мен Алтай аралығында (Моңғол үстіртін қоса) мекендеген [9, 41 б., 136 б.; 10, 50 б.]. Қыпшақтардың бір бөлігі – Цзюйцюй әулеті (бұрынғы Солтүстік Лян) 439 жылдан бастап Алтай тауын мекендеген.

б) Алтайлық қыпшақтар қытай деректерінде цюйше, динлин, гегунь, синьли тайпаларының атауларымен үнемі қатар айтылады [9, 41 б.]. 高车 деп жазған екі иероглифтің біріншісін зерттеушілер “гау” немесе “цюй” деп атап келген. Н.Я. Бичурин “кюсше”, В.С. Таскин “цзюй- шэ”, Б. Еженхан “гау че”, А. Ташағыл «као чэ» [11, 28-40 б.] деп оқылуын берген. А.Н. Бернштам жоғарыдағы екі иероглифті “цзюй шэ” деп оқып “қыпшақ” деп транскрипциялаған [12, 463-464 б.].

高 gao M 45313: K1129 on «gaw» ~qau ~qab~qib: 车 tɕiak (tɕhak) ~ɕak ~ɕaq [13, 22 б.] деген талдау нәтижесінде А. Ташағыл мен Б. Еженханның оқылымы ғылымилығымен өзін ақтап тұрған сияқты.

## **Түсініктеме II “Аралас хулар”**

Қытайдың Эр Я сөздігінің мәліметі бойынша, Чжоу патшалығының дәуірінде (ж.с.б. 122-2478 жж.) 9 жун, 8 ди, 6 мань тайпалары Ганьсу аймағының көршілес жерлерінде, дәлірек айтқанда, қазіргі Цинхай, Шеньси, Пинлин, Сычуань аумағында мекендеген [14, т.V. 5 б.] қытай емес тайпалар. Осыларды ежелгі қытай шежірешілері

## Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

Жун – *бөрі, ит* деген мағына беретін атаумен атаған. Қытайлар аталмыш көшпелі тайпаларды тотемі бойынша атаған сияқты. Көк Түріктердің тотемі (киесі) бөрі болғаны туралы аңыздар: 1) Ашина туралы аңыз (ЧШ 50 бума 42-баян), 2) Енисей маңында мекендеген сак

(с ақа) тайпалары туралы аңыз (СШ 84 бума ), 3) Үйсіндердің шығу тегі

туралы аңыз (Шицзи, 123), Сюнну Шаньюйдің екі қызы туралы аңыз (БШ 103 бума) Қытай деректерінде сақталған. Бөрі – ит тектес жануар, ит ежелгі дәуірден бері адамның айнымас досы саналған. Ит иесін сатпайды. Мұндағы жундардың біразы Мань тайпалары, танғыт, тивет тектес болған. Осылардың барлығын біріктіріп “ЖУН” деп атаған [15, 137 б.]. Онымен қатар осы аймақта сақтар (со, ся), юэчжилер (нүкүз сақтар). Динлиндер араласа қоныстанғандықтан оларды кейін Сыма Цянь “аралас хулар” деп атаған сияқты.

### **Түсініктеме III**

#### **а) Сюнну, Ұлы Хань империясы құлағаннан кейін**

Б.ж.с V-VI ғасырда да солтүстік, солтүстік-батыс Қытайда “Бес жабайылардың 16 хандығы” деп аталған шағын хандықтар орнаған. Сарай тарихшылары бұл кезеңді «У ху ши лю го» дәуірі деп атайды. Осы дәуірде Ганьсу дәлізінде Гаочэлердің Батыс Лян (460-421жж.) билеушісі – қытайлар, Оңтүстік Лян (377-414жж.) билеушісі – түрік-сянбилер; солтүстік Лян (401-439жж.), билеушісі – сюнну (түріктер) динлиндер (дили, чили), Чень Хань (304-347жж.), Цинь (351-394жж.), кейінгі Лян (386-408жж.) хандықтары құрылған. Бұл хандықтар көп өмір сүре алмады, Сияньби, Солтүстік Вэй және Жужандардың шабуылына ұшарады. Сөйтіп Сияньбидің, Солтүстік Вэйдің, Жужандардың қоластына кірді. Солтүстік Ляндықтар әуелі Гаочанға (Турфанға), одан соң Алтай тауына барып мекендеп, темір өндірумен айналысты [15, 137 б.].

Қытайлардың жазба деректерінде Сюнну империясы дәуірінде динлин (ди, дили, одан чи ди (қызыл ди), Бейди (Солтүстік Ди), Гаочэ, Гегун, Синли, атауларымен атала келе, кейін “Бес жабайылардың 16 мемлекеті ” дәуірінде Гаочэ тайпалар одағы күшейіп билік тұтқасына ұмтылған. Осы дәуірден бастап Дили (динлин) тобының атауы көмескілене бастаған. Сөйтіп динлиндердің тобынан гаочэлықтар тарих сахнасына шықты. Гаочэлер ж.с. 400-жылынан бастап бір-біріне бағынбайтын 4 хандыққа, Динлиндіктер (дили, сили,

теле) 3 хандыққа бөлінген. Солардың ішінде Лян хандығын құрған гаочэлердің 2 тайпасы 489 жылдан 535 жылға дейін бірде Жужандардың соққысына, бірде солтүстік Вэйлердің соққысына түсіп отырды. Осы аралықта аталмыш 42 тайпа, 100-ден аса рулардың біразы Вэй патшалығына қашып барса, біразы Жужандарды паналады. Тұжырымдап айтсақ, Вэй патшалығы мен Жужандардың ойыншығына айналып, өзара ырылдасып, ынтымағынан айырылды, халқы қырылды, аштықтан өлім құшып, өзара шайқасып небір қатыгез сынақтан өтті. Күлтегін мәліметіндегі Жолуг-тегіннің сөзімен айтсақ «оңтүстікке де (ілгері), солтүстікке де аяқ жеткен жердің бәріне бардық. Барған жерден не жақсылық көрдік. Қаның судай ақты сүйегің таудай үйіліп жатты. Бек ұл ұрпағың құл болды, сілік (сұлу) қыз ұрпағың күн болды» [16, 56, 62 б.] деп кейінгі ұрпағы зар еңіреді. Халық та, билік те ел болуға ұмтылды. Өткен ғасырларда көрген азабы халықты саяси күреске дайындады. Соның нәтижесінде Бумын бастаған көсемдер шығып, Көк Түрік Қағанатын орнатты. Міне осы кезден бастап қытайдың сарай тарихының жазбаларында олардың шаруашылық ерекшелігімен «биік арбалы динлиндер» (гаочэ динлин) деп қалай болса солай атай салған атауды өзгертіп, «көк» туцзюе (көк түріктері)» деп түріктердің өздері ұлықтаған атауымен тарихи деректеріне жазатын болды.

Осылайша «түрік» атауы қағанат орнағаннан кейін берілген саяси атау. Ал, билеуші тайпасы ғасырлар бойы өз тәуелсіздігі үшін күрескен қыпшақтар (гаочэ динлиндер) еді.

#### **ә) Мекені**

Гаочэ (қыпшақтар), гегун, дилиндердің тұрғылықты мекені солтүстікте Байкал көлінің шығысы, оңтүстігі және батыс алқабын орай, Моңғол үстірті, Өтүкен, Саян-Алтай, Алтай тау жотасы, оңтүстікте Ганьсу өлкесі, батысы Тәңір тауының шығыс (гаочан, артқы алдыңғы хэси) алқабын мекендеді.

#### **б) Жужандар хандығы**

Жужандардың тегі мен тілі туралы нақты ғылыми тұжырымдар жасалған жоқ. Жужан тарихын зерттеуге Еуропа тарихының ғалымдары онша көңіл бөлмей келді. Н.Я. Бичурин жужандарға байланысты тарихи дерекерді алғаш рет аударып, батыс ғалымдарына таныстырды [10]. Моңғол ғалымдары Г. Сүхбаатар, И. Хандсүрэн жужандарды моңғол тілді, моңғол текті халық деген қорытынды жасаған [17; 18, 70-80 б.].

## Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

Жужандар б.з 330-шы жылдардан бастап тайпалық дәрежеге көтеріліп, 402 жылы ресми хандығын жариялайды. Алғашқы хан Шелуньден (Цюдуфе) бастап 552 жылға дейін Жужан мемлекетін 15 хан басқарды. Ол – Қытайдың Солтүстік Вэй патшалығымен иық тіресе күресіп, 200 жылға жуық билік құрған қуатты хандық. Оның қоластындағы Гаочэліктердің (қыпшақтардың) бір өзі бірнеше жылдың ішінде жужандардың билігін құлатып, елін, халқын тартып алулары мүмкін емес еді. Олар 535 -545 жылдар аралығында күш жинап, 550 жылға дейін алып қағанатты қалай және қайтіп құлатты, қандай стратегия, тактика қолданды деген сұрақ туады.

### **в) Бумын қағанның стратегиясы**

Жоғарыда сөз еткеніміздей, жужандардың езгісіндегі гаочэ (қыпшақтар) тайпалары өзінің елін құру, бір тудың астына жиналу үшін ынтымақ, бірлікке бас иіп, психологиялық дайындықта болған. Күлтегін мәтініндегі Жолуғ-тегін сөзімен айтсақ: «Көк Түріктердің иесі (билігі) биліксіз еді... Төрт тараптағылардың барлығы жау еді. Оларды бағындырып (түсіністікпен және қарсы келгенін соғыспен - Қ.С), бейбіт қылып, бастыны жүгіндіріп, тізеліні бүктіріп біріктірді» (КТ.І.1-2).

Осылайша, ішкі бірлігін нығайтып алғаннан кейін, Саян-Алтайдағы телелердің 50 000 отбасын осы ұлы мақсатқа тартты. Қытай деректеріндегі “Телелерді жаулап алды” (СШ.84) деген сөзге сенуге болмайды. Жүз елу жылдан астам уақыт бойы жужандардың қысымында болып зардап шеккен, жан-жағындағы жауынгер тайпаларға әлсін-әлі таланып келген динлиндер (оғыздар) - тәуелсіздігін алу үшін күресіп келген халық. Олар қалайша өзінің жақтасы гаочэлерге (қыпшақ) қарсы келмек? Гаочэлермен бірдей жужан езгісіндегі телелер өз еркімен Бумынға келіп қосылып, күш-қуатын біріктірген. Бұл күш те аздық ететіндігін Бумын қаған түсінген. Сондықтан өзіне тағы бір хандықты қосып алуды ойлаған. Ол Үйсін хандығы еді.

### **Үйсін хандығы:**

Сюнну (ғұн) империясының алғашқы кезінде ючжилер үйсін тайпасына шабуыл жасап, халқын тентіретіп жібереді. Сол кезде үйсін Нандоу мидің ұлы Ляжоу (Елжау би) аман қалады. Сүнну билігі бұл баланы асырап, азамат етіп өсіріп, тарап кеткен халқын жинап, Ляжоуды елінің басшысы етіп тағайындайды. Қазіргі заманғы біздің



ұстанымымызбен түсіндірсек, автономиялық құқық беріп, қол астына алып қамқорлық еткен.

Хандықтың басшысына “Хан” деген лауазым бермей, “Би” деген лауазым береді. Үйсін елінің басшысын “күнби” деп атаған. Оның себебі “сюнну” атауы ту баста көне қытай тілінде “шүн” деп белгіленген. Мағынасын “күн” деп түсіндіреді. Қазіргі заманғы ғалымдар сюнну (сүннү) деп жазып жүрген атаудың ежелгі мағынасы “күн”. Міне осыдан Күн (сүннү) империясының биі деген ұғымның аясында Күнби аталған. Мысалы: Нандоу ми (Нәнду би), Ляжоу ми (Елжау би), Сілы ми (Селет би), Ни ми, Бінжоу ми, Жуангуй ми, Шың ми, т.с.с. аталған.

Ляжоу ми (Елжау би) билігінің соңында Хань патшасы үйсіндерге бірнеше мәрте елші жіберіп, ақыр соңында қыз беріп, қыз алысып құдандалы болады. Хань патшалығының екіұшты дипломатиялық іс-шарасының нәтижесінде үйсіндер Ұлы Хань, кейінгі Хань, солтүстік Вэй патшалықтарымен дипломатиялық жақсы қатынаста болады. Осылайша үйсіндер қытайлардың қамқорлығына ие болып, қытай билігіне адалдығын дәлелдеп, өзін сыртқы жаулардан қорғау мақсатына қол жеткізеді. Соның арқасында Үйсін хандығының экономикасы нығайып, өз тәуелсіздігін сақтап қалды.

Осы аралықта Сяньби армиясы екі рет, Жужан хандығы бір рет шабуыл жасаған. Сол кезде олар Хань империясы мен Солтүстік Вэй империясының көмегімен елін қорғап қалған. Үйсіндермен көршілес басқа елдер оған (үйсіндерге) шабуыл жасаудан сақтанатын еді. Үйсіндердің көршілерінің ішіндегі бірден бір қас жауы Жужан хандығы болды. Қытайлармен жақсы дипломатиялық қатынас жүргізіп үлгерудің нәтижесінде үйсіндер Орталық Азиядағы түркі тектес хандықтармен салыстырғанда ең қуатты, бай мемлекетке айналған. Міне осы хандықты өзіне тартып, одақтасып Жужан хандығын құлату Бумын қағанның басты саясатына айналған сияқты.

### **Ұлы мұрат жолындағы құпия келісім**

Істеми қаған кім? Істеми-Ыстыби алғашқы Көк Түрік Қағанатын орнатуға атсалыса отырып неге батысқа ат басын бұрды? - деген сұраққа жауап іздейік.

Қыпшақтардың айналасындағы түркі тектес тайпалар бас қосып Жужандарға қарсы саясат жүргізіп жатқанын көршілес үйсіндіктер әбден жақсы біліп отырған.

Үйсін хандығы шығысы Баркөлден бастап Тәңір тауының (Тянь

#### Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.

Шань) солтүстігін толықтай иемденіп, батысы Жетісу, Талас, Қаратауға дейінгі аралықты алып жатты. Тәңіртауының солтүстігіндегі үйсіндер жазда Тәңіртауына көшіп барып жайлап, қыста Жоңғар құмына келіп мекендейді. Ал гаочэліктер (қыпшақтар) жазда Алтай жотасының сай-саласына көшіп келіп, қыста Жоңғар ойпатына келіп қыстайды. Үйсіндермен қыста ауылы аралас, қойы қоралас, құда-андалы, қоян-қолтық араласқан. Тілі бір, діні бір, салт-санасы бір, түркі тектес екі халықтың бір-бірінен айырмашылығы жоқ еді.

Осы туыстық-қандастықты ұлы мақсатына ұйыстыру үшін Бумын қаған үйсіндермен келісімге келіп, жужанға қарсы соғысқа пайдаланған. Бұл туралы қытай деректерінде ақпарат жоқ. Тек бір ғана дерек алғашқы Көк Түріктер қағанатын құрушы көсемдердің бірі Істеми Үйсін хандығының сол дәуірдегі Күнбиі болған [19, 105-116 б.].

Оның дәлелі:

1. Істеми қағанның қытайша «ми», түрікше «би» атауы жоғарыда сөз еткен үйсін күнбилерінің атауымен бірдей. Мысалы; Ляжоу ми (Елжау би), Нанду ми (Нанду би), Сілы ми (Селе би), т.с.с.
2. Бумын қаған 552 жылы дүние салғаннан кейін Орда басшысы Коло (Қара Еске) алты ай Ел басқарған. Одан соң Бумынның ұлы Мұқан тегін, Мұқан қаған деген атпен Түріктің Хан тағына ие болған.
3. Істеми хан түрік текті тайпалар мен ұсақ хандықтарды (Тәңіртауының үйсіндерінен бастап солтүстік батыста Еділге дейінгі аралықтағы), оңтүстік батыстағы отыз оғыздарды (кейін печенек, түрік, оғуыз аталған), қаңлылар, оңтүстіктегі эфталиттер, кушандар Әмудария бойындағы басқа да түрік тайпалары т.т.с.с. шағын хандықтар мен тайпалар одағын Көк Түрік Қағанатының қоластына біріктіру мақсатында батысқа жорыққа аттанған. Батыста Тардуш хан, Еуропа жазбаларында Стеми, Дизабул хан деген атпен белгілі болған қайраткер.
4. Батыстағы түріктерді Көк Түрік Қағанатының қоластына енгізіп ел құрғандықтан, кейін Батыс Түрік қағанаты қағандарының лауазымының алдына қытай деректеріндегі «ашина» (көк, аспан) анықтауыш атауды қосып қолданып тарих бетінен орын берген.

Міне осы Үйсін Күнбиі Істеми (Істе би) мен Бумын қаған арасында құпия келісім болған. Бұл келісім құпия болғандықтан қытайлықтарға (Солтүстік Вэй) жетпеген. Егер қытай патшаларының бірі хабардар болса үйсінмен олардың екі арасындағы бейбіт өмір сүру

шартын бұзғандық болар еді. Қытай қамқорлығынан айырылатын болар еді. Осылайша үйсіндер, қыпшақтар, динлиндердің біріккен күші Жужан хандығын құлатуға бірлесе ат салысқан.

Жаңадан орнаған хандық “Көк Түрік” деп аталған. Мұндағы «көк» сөзі «аспан түркі», жаратушы бір тәңірдің шапағатымен жаратылған хандық деп түсіндірілген. Сондықтан да II Түрік қағанаты; «Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің ортасында адам баласы жаратылған. Адам баласына билік етуді бабам Бумын қағанға, Істеми қағанға нәсіп еткен» (КТ. I; БК. I. 3) деп екі мәрте Күлтегін мен Білге қаған кешеніндегі ұстын тасқа ойып отырып жазып қалдырған.

Көк Түрік Қағанаты әлем аренасына шыққаннан кейін гаочэ, динлин деген атаулар қытай деректерінен көрінбей кетті. Оның орнына қыпшақ тайпалық одағы билік еткен Көк Түрік қағанаты деген саяси атау әлем аренасына шығып келді.

#### **ӘДЕБИЕТТЕР**

1. Еженхан Б. Түркі тарихына қатысты қытай деректері. Астана. 2006.
2. Boodberg P.A. Selected Works Berkeley; Los Angeles. 1979.
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М. 1964.
4. Haussig H.W. Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihrer historischen Aussag.// Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia. Budapest, 1979.
5. Beskwith Ch.J. The Tibetan empire in Central Asia. Budapest, 1979.
6. Абдрахманов Ә. Қазақстан этнотопонимикасы. Алматы. 1978.
7. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунические письма. СПб., 2003
8. Сартқожа Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. Алматы. 2003.
9. Таскин В.С. Материалы по истории Сюнну. М., 1988.
10. Бичурин И.Я. Собрание сведений обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. М-Л, 1950.
11. Ahmet Taşağıl. Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları . Ankara 2004.
12. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских тюрок. V-VIII вв. М-Л., 1946.
13. Го Ши Лян. Ежелгі қытай иероглифтерінің дыбысталуы. Бейжің. 1986.
14. Морохоси Т. 中日字典 Қытай-жапон толық (үлкен) сөздігі. Бейжің. 1966-1968.
15. Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск. 1981.
16. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. II. Алматы. 2013.

#### **Қ. Сартқожаұлы. Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі.**

17. Сүхбаатар Г. Монгол Нирун улс. УБ., 1992.
18. Хандсүрэн Ц. Жужаны түүхийн зарим асудал//Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. УБ., 1968. -173-197 тал.
19. Байқошқарұлы Б. Сартқожаұлы Қ. Үйсін хандығы. Алматы. 2016.
20. Ежелгі Үйсін елі (Қытай деректері мен зерттеулері). Үрімжі. 2005.
21. Еженхан Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. I-IV . Алматы. 2006.
22. Мырзахан Ж., Ақыштайұлы Ә., Қайыржанұлы К., Мұханұлы Қ., Әбілғазыұлы С. Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. Алматы. 2006.
23. Pullyblank Эд. В. Lexicon of Recons-tructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver. 1991.

#### **REFERENCES**

1. Ejenhan B. Túrki tarihyna qatysty qytaı derekteri. Astana. 2006.
2. Boodberg P.A. Selected Works Berkeley; Los Angeles. 1979.
3. Kliashtornyi S.G. Drevnetúrkskie rýnicheskie pomiatnik kak istochnik po istorii Srednei Azii. M. 1964.
4. Haussig H.W. Byzantinische Quellen uber Mittelasien in ihrer historischen Aussag.// Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia. Budapest, 1979.
5. Beskwith Ch.J. The Tibetan empirein Central Asia. Budapest, 1979.
6. Abdrahmanov Á. Qazaqstan etnotoponimikasy. Almaty. 1978.
7. Kliashtornyi S.G. Istoriia Tsentralnoi Azii i pamiatniki rýnicheskie pisma. SPb., 2003
8. Sartqoja Q. Baiyrǵy túrik jazýynyń genezisi. Almaty. 2003.
9. Taskin V.S. Materialy po istorii Síynný. M.,1988.
10. Bichýrin I.Ia. Sobranie svedeniı obitvshih v Srednei Azii v drevnie vremena. T .I-III. M-L, 1950.
11. Ahmet Taşaǵıl. Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları . Ankara 2004.
12. Bernshtam A.N. Sotsialno-ekonomicheskii stroi Orhono-Eniseiskih tíyrk. V-VIII vv. M-L., 1946.
13. Go Shi Lian. Ejelgi qytaı ieroglifteriniń dybystalýy. Beijiń. 1986.
14. Morohosi T. 中日字典 Qytaı-japon tolyq (úlken) sózdigi. Beijiń. 1966-1968.
15. Malıavkin A.G. Istoricheskaia geografiia Tsentralnoi Azii. Novosibirsk. 1981.
16. Sartqojauly Q. Orhon muralary. II. Almaty. 2013.
17. Súhbaatar G. Mongol Nırýn ýls. ÝB., 1992.
18. Handsúren Ts. Jýjany túúhın zarim asýdal//Erdem shinjilgeenu ógúúllúúđ. ÝB., 1968. -173-197 tal.
19. Baiqoshqaruly B. Sartqojauly Q. Úisin handyǵy. Almaty. 2016.
20. Ejelgi Úisin eli (Qytaı derekteri men zertteýleri). Úrimji. 2005.
21. Ejenhan B., Oshan J. Qazaqstan tarihy túraly qytaı derektemeleri. I-IV . Almaty. 2006.

22. Myrzahan J., Aqyshtauuly Á., Qayırganuly K., Muhanuly Q., Ábilgazyuly S. Qytai jylnamalaryndaǵy qazaq tarihynyń derekteri. Almaty. 2006.
23. Pullyblank Ed. B. Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver. 1991.

**Қысқартылған әдебиет атаулары**

ДТС - Древнетюркский словарь

МК - Словарь Махмуд Кашкари

ЮгВ - Edib Ahmed b.Mahmud Yükeki. Istanbul.1951.

Rach-Rechmed G.R. Zur Helkunde der Uiguren.II. SPAW.1932. c. 401-448.

**Özet**

M.S. V. yüzyıldan itibaren, Jujan Hanlığı'nın hakimiyeti altındaki Dinlinler (tele) ve Gaoçe (Кыпчак) Konfederasyonları Bumin Kağan liderliğinde 538-540 yıllarında bir birlik oluşturmuşlardır. Bumin Kağan, kurduğu bu birliğin Jujan Hanlığı'nı yıkamayacağını ve bu bakımdan başka bir Türk gücüne ihtiyaç olduğunu farketti. Böyle bir müttefik, Tien Shan Dağları'nın kuzey komşusu olan Üysin Hanlığı idi. Üysin Hanlığı ile ittifakın sonucu olarak, 200 yıllık Jujan Hanlığı'nın iktidarı devrildi.

Bu makalede, eski Türk ve Çin, Bizans ve Fars kaynaklarındaki tarihsel veriler analiz edilmiş ve Bumin Kağan ile Üysin Hanı İstemi arasında gizli bir anlaşma olduğu ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada, söz konusu üç hanlığı birleştiren Göktürkler'in dünya tarihinde ortaya çıkması da ele alınmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Dinlin (tele), Gaoçe (Кыпчак), Bumin Kağan, Jujan Hanlığı, Üysin Hanlığı, Göktürkler  
**(Sartkojauly K. Eski Кыпчакların ve Üysinlerin Gizli Sözleşmesi)**

**Аннотация**

Начиная с V века нашей эры конфедерации гаочэ (кыпчаки), динлины (теле), находящиеся под властью Жужанского ханства, в 538-540 гг. объединяются в Союз по инициативе Бумын кагана. Бумын каган осознавал мощь Жужанского ханства и невозможность одолеть его своими силами. В связи с этим, возникала необходимость привлечь еще одну тюркскую силу. Таким союзником являлось Уйсунское ханство, северный сосед со стороны Тянь-Шаньских гор. В результате союза с Уйсунским ханством 200-летнее правление Жужанского ханства было сокрушено.

Благодаря проведенному анализу исторических данных древнетюркских и китайских, византийских и персидских источников за тот период, автор обнаруживает, что между Бумын каганом и Уйсунский ханом Истеми было тайное соглашение. В статье говорится об исторической борьбе, объединившей три небольшие конфедерации, которая позволила Великой тюркской империи выступить на мировой арене и оставить след в мировой истории.

**Ключевые слова:** Динлины (теле), гаочэ (кыпчаки), Бумын каган, Жужанское ханство, Уйсунское ханство, Тюркский каганат.  
**(Сарткожаулы К. Тайное соглашение древних кыпчаков и уйсуней (Проблематичная статья))**

**Қ. Ералин<sup>1</sup>, Ғ. Ералина<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>п.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан  
(e-mail: kuandikbei@mail.ru)

<sup>2</sup>п.ғ.к., Халықаралық Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан  
(e-mail: gfziza erali@mail.ru)

**Аттылы жауынгер бейнесі - символдық образ**

**Аңдатпа**

Бүгінгі күнде Ұлы дала бейнелеу өнерінде жаңа технологиялар пайда болуда. Суретші З. Қожамқұлов шығармашылығы осындай бейнелеу өнерінің мүсімімен байланысты жаңа бір технологиясының өмірге келгенін дәлелдейді. З. Қожамқұлов – Қазақстанға белгілі суретші - кескіндемеші. Ол өнер шебері ретінде өнер сүйер қауымға, Орта Азия мен Қазақстандағы әріптестері арасында кеңінен белгілі. Ол өзінің шығармаларының даралығымен, қайталанбастығымен, жаңашылдығымен сипатталады. «Садақ тартқан аттылы жауынгер» шығармашылығын өнертанымдық талдау нәтижелері шебердің туындысындағы басты көркемдік өлшемі - идея деп анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада суретшінің қазіргі заманауи кеңістікті-көлемді формалы шығармасының ерекшелігі айқындалады. Шығарма заманауи қазақ бейнелеу өнеріне қосылған жаңа технология ретінде қабылданып, Қазақстан бейнелеу өнеріндегі жаңа бейнелеу бағыты болып табылады. Бұл өнердегі жаңа құбылыс Егемен еліміздің бейнелеу өнерінің әлемдік мәдениеттің даму үдерісімен қатар тоқтаусыз дамып келе жатқандығын дәлелдейді.

**Кілт сөздер:** Жаңа технологиялар, туынды идеясы, туынды композициясы, абстракция, монументтік мүсін, өнертанымдық талдау.

**K Eralin, G. Eralina**  
**Images of the Rider - Symbolic Image**

**Abstract**

Today new technologies appear in the fine arts of the great steppe. The artist Zulkharnai Kozhamkulov suggests that a new technology associated with such a sculpture of fine art. Zulkharnai Kozhamkulov, well-known Kazakhstan artist-painter. He is widely known as a master of art, among art lovers, among artists of Central Asia and Kazakhstan. He is characterized by individuality, originality, novelty of his works. The results of creative analysis of the works, "Sadaq tartkqan attyly jauynger" determine that the main criterion of art in the work of the master is the idea. A feature of modern spatial three-dimensional work of the artist Zulkhainar is that first, by creating a abstract - the spatial-symbolic images, we are

talking about human progress and man's high spirit. The work is considered as a new technology added to the modern Kazakh art. It is also a new direction of fine arts of Kazakhstan. Cars are made of parts, made of three-dimensional dimensions, attract the bow, the statue of the soldier behind has an emotional impact on the viewer. A new phenomenon in this art shows that sovereignty develops not only in the development of world culture, but also in General.

**Keywords:** New technologies, derivative idea, derivative composition, abstraction, monumental sculpture, art history analysis

Суретші Зұлқарнай Қожамқұловтың бүгінгі күнгі шығармашылық бағыты көлемді кеңістік-монументтік өнер туындысын жасау бағытында жалғасуда. Суретші жаңашылдығы – концептуалдық ой бағытындағы ізденісті қамтиды. Зұлқарнай Қожамқұловтың шығармашылық жұмыстарының сипаты, шығармашылық келбеті - қарапайым металдар мен автобөлшектер жиынтығын ізденістегі образдық формаға сай құрамдаумен анықталады. Бұл айтқанды суретшінің «Садақ тартқан аттылы жауынгер» композициясынан көруге болады. Туынды суретшінің соңғы кездегі зерттеуі мен ізденіс нәтижесі. Шығарма көрерменді ой толғанысына жетелейді. Туынды суретшінің - өзіндік даралығын айқындайтын қолтаңбасы [1, 28 б.].

Өнер шеберінің шығармашылық ізденіс бағыты - өмір шындығы арқылы көркем образ жасау үдерісінде, құбылыстар көрінісін беру арқылы белгілі бір идеялық ой айту. Оның шығармашылығы өнер аясындағы іс-әрекет нәтижесімен жоғары шеберлік биігінен көрінумен қатар, шығармашылық идеясын ашуға баса назар аударылған.

Суретші-мүсінші З. Қожамқұловтың «Садақ тартқан аттылы жауынгер» атты соңғы ізденіс жұмысын өнертанымдық тұрғыда талдау нәтижесі аталған бағытты айқын аңғартады. Осыған шығарманың сонылығын, тақырыптың заманауи өткірлігін, жаңашылдық бағытын, ерекше композициялық құрылымын қосатын болсақ, аталып отырған технология суретші қызметінің жаңа бір бағытта өріс алғанын айқын танытады. Ал күрделі өнертанымдық заманауи мәселе ретіндегі мәні онан да арта түседі. «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында Президентіміз Н.Назарбаев «Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды»... «Бес қаруын асынған сарбаз, айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды», - деп көрсеткен [2, 1 б.]

3. Қожамқұловтың бұл атап отырған символдық жобаны қамтитын туындысы - шығармашылық абстрактілік-пәндік мүсіндеуге бағытталған. Шығарма сонымен қатар дизайнерлік пішін құрау шешімімен орындалған жұмыс үдерісін аңғартады. Суретші-мүсінші Зұлқарнайдың туындысы бейнелеудегі абстракциялық бағытты қамтиды. Автомобильдер детальдарынан құрастырып жасалған, көлемді өлшемдермен алынған, садақ тартқан, арттылы жауынгер мүсінінің көрерменге деген эмоциялық әсері мол. Мүсін қараған адамды ойға жетелейді. Туындыдағы ат пен жауынгер тұлғасы бірнеше бөлшектер жиынтығынан құралғанымен суретшінің үйлестіру шеберлігімен тұтастай бірліктегі композиция ретінде қабылданады. Әдепкіде бір қарағанда мүсіншінің пішін құрау нәтижесін қабылдау қиындау болып көрінеді. Жақыннан қарағанда бір жерге бір-біріне қиюластыра жинап қойған машина детальдары болып қабылданады. Қашықтан қарағанда ат үстінде садақ тартып отырған адам мүсіні силуэттік көлеңкелік бейнедегі көрініспен айқындала түседі. Аттың басы, жал - құйрығы, садақ, жауынгер бейнелері реалистік көркемдік сипаты бар тартымды көріністі құрамдаған. Суретші автомобиль бөлшектерін өзара тиімді құрастыру, бірін-біріне біріктіріп үйлестіріп қою арқылы ат пен адам пішіндерін анықтай түскен. Қатар орналасқан бөлшектер пішіндері, сызықтар бағыттары бірін-бірі қайталамайды, олар молынан даралық сипатқа ие бола түскен. Әр түрлі бөлшек беттерінің тегістігі мен кедір-бұдырлығы жинақтала келе, тұтастай көрініс табады. Олар әр түрлі пішіндердің өне бойындағы алға қарай жылжыған динамикалық бағытын ұстанған ұмтылыстар мен ритм қатарын түзейді. Жарық сәулелерінің бөлшектер беттеріне түскендегі көріністері жарық-көлеңке деңгейлерінің толқынды ритмі мен алға ұмтылыс динамикасын құрамдаған.

Өнер нысанын көргенде Қабанбай, Бөгенбай, Қарасай сынды еліміздің даңқты батырлары көз алдымызға елестейді. Туынды қараған адамға батырлардың жиынтық образы іспетті қабылданады. Көлемді етіп жасалған темірдей мықты тұлпар мінген жауынгер бейнесін көріп, әлемдік бейнелеу өнеріне қазақстандық шебердің жаңа бір бейнелеу технологиясын қосқанын көреміз. Сонылығы бар мұндай туындыны көріп, өнердегі бір креативтік шығармашылықтың нәтижесін танып, жаңашылдық сипатын аңғаруға болады. Шығарма сипаты – монументтік мүсін өнеріне жақын. Материалы - металл. Суретші әрекеті - бөлшектерден композиция құрастыру. Идеясы – бабалардың рухын, батырлық дәстүрін болашаққа сапасы мықты материалдарды



қолдану арқылы жеткізу. Көлемінің ерекшелігі – мүсіннің өлшемін табиғаттағы ат пен адамның өлшемінен артық етіп алынуы арқылы шығарма идеясын асқақ етіп көрсету болған. Бөлшектердің орналасуы үлкен динамикалық ұмтылыстары бар бағыттардың мол тасқанын елестетеді. Бұл бөлшектер бағыттарының жиынтығы – сурет салу үдерісінде пішіннің көлемін қалыптастыруға мүмкіндік беретін, штрих сызықтарын еске түсіреді. Ал штрихтер форманы құрамдауға ықпал етеді. Шығарма идеясы - көрерменді тарих қойнауына жетелеу. Әлемдік өркениетке жылқыны қолға үйрету мәдениетінің келуін көрсету. Адамның атты мінуге үйренуі өркениет дамуының жаңа бір бетін ашты. Өмірге атқа міну мәдениетінің, үзеңгінің, жүгеннің, ертоқымның келуі адамзаттың дамуына әсері мол болғанын таныту. Шалбардың шығуы, оның аттылы адамға қолайлы киім болып қалыптасу тарихы ойға оралады. Ертегідегі Томирис ханымның, қазақ батырларының жауынгерлік бейнесі көз алдымызға елестейді. Осындай ой тасқындары мүсінді алғаш көрген адамның есіне түсетіні анық. Осы орайда Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «Мәдени кодының» айрықша элементі» [2, 1 б.] деген сөздері еске түседі.

Ерте ғасырда қазақтың елі мен жерін қорғаған - ат пен адам. Өнер шеберінің мүсіні - ат пен адамға көрсетілген құрмет. Қазақ тарихындағы батырларды еске түсіретін белгі. Адамның өркениетке әкелген нәтижелерінің өлшемдері. Алдағы ғасырлар талқысына төтеп беретін материалмен жасалған ескерткіш. Жылдамдық пен интернет ғасырында пайда болған заманауи жаңа бейнелеу технологиясы. Суреткердің дәстүрлі материалдарды қолдану шеңберінен шығып, жоғары деңгейге көтерілген жаңашылдық ізденіс әрекетінің нәтижесі. Шебердің бейнелеуден өзіндік дара жолын іздеу көрінісі. Бейнелеу технологиясының өмірге келуі. Адамзат өнерінің қағаз, бояу, кенеп, тас, сияқты материалдар шеңберінде тұрақтап қалмай инновациялық заманауи бейнелеу әдісін іздеп табуы. Бейнелеу саласындағы жаңашылдық. Жиырма бірінші ғасырдағы суретшілердің шығармашылық креативтілік ізденістегі жетістігі мен биіктігі. Автобөлшектердің жиынтығын жинау, үйлестіру, құрастыру тұтас көріністерін біріктіру арқылы форма шығару әрекеті. Заманауи сұраныс пен жаңашылдықты көруге деген қажеттіліктен туындаған сәтті шығармаға өнер адамдарының көзқарастары оң. Шығармаға

деген таңданыстар да бар. Шебердің қызметі туралы белгілі өнертанушылар Байтұрсын Өмірбеков, Эльмира Ахметова, Камила Ли бағалы пікірлер айтып, оң баға берген. Артықшылығы суретшінің ізденімпаздығы деп көрсеткен. Жұмыстың табиғаты жаңашылдыққа ұмтылыс деп бағаланған.

Инсталляцияның басқа өнер түрлерінен айырмашылығы материалдардың барлық түрлерін қолдану болып табылады. Инсталляцияда кәдімгі материалдар ағаш, металл, қағаз қолданылуы мүмкін. Инсталляция (ағылшынша орнату, араластыру деген мағынаны береді) - әр түрлі дайын материалдар мен қалыптардан (шашыраңқы нысандар, өнеркәсіптік және тұрмыстық заттар, мәтіндік және көрнекі ақпараттың фрагменттері) жасалған және көркем туынды немесе бұйым болып табылатын кеңістіктік композицияны білдіретін заманауи өнердің түрі. Әр түрлі ерекше комбинацияларда бейнелегенде, зат өзінің практикалық функциясынан босатылады, символдық функция алады. Қазіргі өнерде инсталляциямен қатар инвайронмент деген де технология бар [3, 71 б]. Мүсіндік бейнесін мәңгі есте қалдыруға арналған өлім мен өмір арпалысы бостандық үшін өмірге бас тіккен мәрт шешім. Жауына қыранша сорғалаған қимастық батыр ұлының қырағы қабағынан айқын аңғарылады. Ескерткіштің өн бойы ширыққан қуат, шалт қимылға толы. Ескерткіш – өткен күнге деген үлкен құрметтің белгісі. Мүсін классикалық мәнерге жасалған. Батырдың мінез-құлқын көрсете білген [4, 48 б]. Суретте жоңғарларға қарсы шайқасқан салт атты қазақ жауынгері бейнеленген. Өнертанушылар бұл шығарманы тікелей антикалық пластика жанры деп санайды. Олар бұл дербес туындыда салт атты бейнесі дұрыс таңдалғанын айтады. Бірақ халық жадында мәңгі қалатын оқиғалар болады, олар естен кетпейді. Жоңғарларға қарсы соғыс - дәл осындай оқиға болып табылады.

Шығармада салт аттылығының еркін адам екендігі және қуаты мен өмірі бейнеленген. Салт атты адам өзіне сенімділігімен, сонымен қатар мүсіннің қарапайымдылығымен, айқындығымен ерекшеленеді. Онда қарама-қайшы ештеңе жоқ. Әрбір бөлшек ерлікті білдіріп тұр, қарсылас алдындағы батырлық пен батылдықты көрсетеді. Мүсінші мүсіннің мінсіз мәнерлілігіне жету үшін антикалық пропорцияны бұрмалауға саналы түрде барды. Салт атты қарама-қарсы бірліктермен салынған, ішкі бөлшектері қарама-қарсы қойылған, бірақ соған қарамастан оның гармоникалық шешімін таба білген. Бұл көркем кескіндеменің ішкі қарама-қайшылықтары символдармен берілген, ал

монументалды кескін пластикасында ашық көрсетілген.

Шығарманың композициясы мен бейнесін түсіну, ең алдымен, көрінген қарама-қайшылықтардың мағынасын түсіну. Оларға ең алдымен, қозғалыс пен тыныштық жатады. Осы екі бастау салт атты бейнесінде біріктірілген, бастапқы фигура қарқынды динамикаға толы. Салт атты шабандоз өз бейнесі арқылы елге тыныштық сыйлайды. Қозғалыс пен тыныштықтың пластикалық бірлігі мүсіндік композицияның негізінде жатыр. Бұл комбинация – қарама-қарсылық басқа тұрғыдан да ашылады. Секіруге аяқтарын көтерген жылқы бірнеше сәтке созылық күйде көрсетілген [4, 48 б]. Позаның күйі мүсін жағдайына тән. Бірақ монументалды бейнеге айналдырылған бұл сәт қарама-қарсы мағынада да қабылданады: ат пен салт атты осы позицияда қимылсыз тұрып қалғандай, үлкен мүсіннің бейнесі көрерменге салт аттының мәңгілік өмірі туралы мәлімет береді. Секіруге дайын аттың жылдам қозғалуы ешқандай қарсылықсыз орнықтылық, тұрақтылық, беріктілік сипатымен бейнеленген. Мұнда бейне сәті мәңгілікке үйлескендей, бұл қарама-қайшылық көркем бейненің барлық сапасымен қамтылған пластикалық бірлік ретінде қабылданады.

Суретшінің «Садақ тартқан салт атты адам» шығармасын өнертанымдық талдау негізгі үш бағытты қамтиды. Олар структурализм, нарратология және холизм бағыттары осы аттардағы әдістердің қалыптасуына негіз болады. Бейнелеу шығармаларын өнертанымдық талдаудағы структурализм бағыты өзіндік ерекшелігі бар бағыт. Структуралық бағыт шығарманың көркемдік ерекшелік құрылымын талдау тәсілдерінің жиынтығынан құрамдалады. Олар, салт атты шығарма құрылымы - шығарма идеясын талдау тәсілдері мен шығарма композициясын талдау тәсілдері және шығарманы орындау техникасын талдау тәсілдері болып анықталады. Осы аталған әрбір көркемдік нысан бірнеше бөліктердің жиынтығынан тұрады. Олар белгілі бір тәртіппен орналасып, белгілі заттың немесе құбылыстың тұтастық құрылымын шығарады. Туындының орындау техникасына келсек – идеялық ойды ашу, шығарманың барлық аталған көркемдік өлшем бірліктерінің бір-бірімен байланысына ерекше мән беріледі. Бейнелеу өнері шығармаларының көркемдік ерекшеліктерінің дәстүрлі өлшемдері шығарманың идеялық мазмұны, композициясы, формасы, орындау техникасына жіктеледі. Осы көрсеткіштер жинақтала келе шығарманың көркемдік ерекшеліктерінің тұтастығын құрайды.

Өнертанудағы структурализм – мүсін өнері шығармаларының барлық түрлерін, жанрларын, техникаларын, өнер шеберінің орындаушылық шеберліктерін қамтиды. Мүсіннің көркемдік ерекшеліктері - материал, эргономика, фактура, форма, безендіру сияқты бірнеше көрсеткіштермен бірігіп, көркем шығарма тұтастығын білдіреді. Көркемдік тұтастық бірнеше өрнектер, түстер, сызықтар, дақтар т.б. болып көркемдік көрсеткіштер даралықтарын сипаттайды. Осыдан келіп мүсін шығармаларын талдаудағы шығармашылық және көркемдік ерекшеліктерді талдау тәсілдерінің жиынтығы - өнертанудың структурализм әдісі деп аталады. Структурализм әдісі мүсін шығармаларын талдауға қолданылады. Бірақ мүсіннің техникалары әр түрлі болуына байланысты талдаудың структуралық құрылымы мен талдау әдістері де әр түрлі болып келеді. «Садақ тартқан салт атты» шығармасын өнертанымдық талдау негізгі үш бағытты қамтиды соның бірі холизм бағыты. Холизм гректің «холон» деген сөзінен шыққан, «тұтас», «тұтастық» деген мағынаны білдіреді.

Туындыдағы тұтастық шығарманың көркемдік ерекшеліктерін талдауға байланысты айтылады. Тұтастық бейнеленетін формаға, оның түсіне, орындалу шеберлігіне, кеңістікті иллюзиялық көрсетуіне байланысты болады. Салт атты бірнеше бөлшектердің үйлесімді жиынтығынан құрамдалады. Ал осы жеке дара өлшемдердің өзін бірнеше бөліктерге бөліп қарауға болады. Тұтастық ұстанымы әсіресе мүсін жасау үдерісі кезеңінде кең көлемде қолданыс табады. Тұтастық бөлшектердің бір - бірімен үйлесімді орналасуы. Тұтастық - белгілі нысанның сыртқы және ішкі бөлшектерінің үйлесімді орналасуын жақтайды. Бұл сонымен қатар форма мен фонның да тұтастығын көрсетеді. Фон мен форма бірінсіз бірі болмайды. Жарық пен көлеңке де тұтастық заңдылығына құрылған. Жарық болмаса көлеңке де болмайды. Жарық түссе көлеңке пайда болады [5, 76 б].

Сондықтан да бұл туынды мықты тұтастыққа құрылғанын көруге болады. Бұл тұтастық әдісі немесе холондық әдіс деп аталады. Бейнелеу шығармаларын өнертанымдық талдаудағы негізгі үш бағыттың бірі - нарратология бағыты. Нарратология «баяндау», нарратор «баяндаушы» деген мағынаны береді. Нарратор қызметі өнертанушының өнер шығармасын қабылдау, талдау және оның мәнін көрерменге баяндап беру шеңберінде көрініс табады. Нарратология мүсін туралы баяндау немесе әңгімелеу. Бейнелеу өнерінде автор – мүсін шебері, мүсін туралы әңгімеші қызметін - нарратор атқарады. Мүсін туындысының көркемдік ерекшеліктерін талдау тәсілдерінің

қалыптасқан тәсілдер жүйесі нарратология әдісі деп аталады. Кейбір зерттеушілер нарратология өзінің қондырғысымен және бағдарымен байланысты структурализм мен рецептивтік эстетика арасындағы орынды иеленеді деп есептейді [6, 14 б]. Шын мәнінде нарратология әдісі көркемдік құрылымды талдау тәсілдерін біріктіретін құрылым.

Бейнелеу шығармаларын өнертанымдық талдаудағы структурализм, холизм және нарратология бағыттарының даму нәтижесі осы бағыттардағы әдістер мен тәсілдердің дамуына негіз болады. Структурализм әдісі бойынша - өнер шығармаларының көркемдік ерекшеліктері көркемдік өлшем бірліктерінің құрылымы ретінде қарастырылып талданады. Холизм әдісі бойынша - өнер шығармаларының көркемдік ерекшеліктерінің барлығын, тұтастай қарастырумен сипатталады. Нарратология әдісі бойынша өнертанушы өнер шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін баяндау тәсілдерін қолданумен анықталады. Өнертанудағы структурализм, холизм және нарратология әдістері өнер шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін талдау барысында өнертанушының қолданатын заманауи әдістерінің мазмұнын анықтайды.

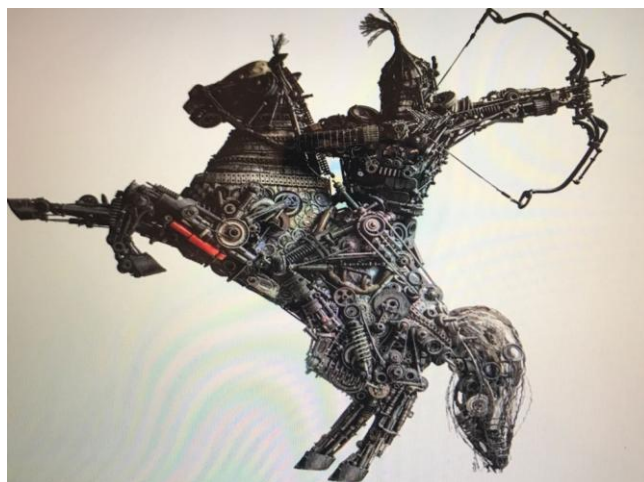
«Садақ тартқан аттылы адам» көркемдік ерекшелік құрылымы жеке-жеке емес, тұтастықта қарастырғанда ғана көркемдік мәні толық ашылады. Мүсін шығармасын нарратологиялық талдау – өнер шығармасының әрбір көркемдік ерекшеліктерін, оның идеясын, композициясын, орындау шеберлігін, жеке-жеке баяндау болып табылады. Баяндау екі бағытта жүзеге асады. Біріншісі – шығарманың көркемдік мәні туралы баяндау болса, екіншісі – өнер шеберінің шығармашылық қызметі, оның шеберлік деңгейі, ізденімпаздығы, жаңашылдығы, даралығы, қайталанбастығы алынады.

«Садақ тартқан аттылы адам» - заманауи бейнелеу өнерінің жаңа бағытын көрсететін шығарма. Бұл бір жағынан алып қарағанда мүсін туындысы болумен қатар, екінші қырынан алып қарағанда инсталляция туындысы. Садақ тартқан аттылы жауынгер бейнесі - бабалардың ерлік дәстүрін мадақтайтын шығарма. Садақ тартқан аттылы жауынгер бейнесі - заманауи концептуалдық бағытта орындалған жоба, символдық ой қозғайтын көркем еңбек. Суретшінің шығармашылық ой жемісі. Қазақ бейнелеу өнерінің заманауи бағытта дамып келе жатқанын көрсететін туынды. Мүсін туындысының заманауи көркемдік сапасы тұрғысынан алып қарағанда өлшемдері - оның идеясы мен композициясының белгілі бір ой айтуға құрылғандығы.

**Қ. Ералин, Ғ. Ералина. Аттылы жауынгер бейнесі - символдық образ.**

---

Қорыта айтқанда, Зұлқарнай Қожамқұловтың «Садақ тартқан аттылы жауынгер» шығармашылығын өнертанымдық талдау нәтижелері шебердің туындысындағы басты көркемдік ерекшелік өлшемі - идея деп анықтауға мүмкіндік береді. Суретші Зұлқарнайдың қазіргі заманауи кеңістікті-көлемді формалы шығармашылығының ерекшелігі: біріншіден - абстракциялық кеңістікті - символдық образдар жасау арқылы адамзаттық прогресс пен адами рухы жоғары қасиеттер туралы ой айту болып айқындалады. Шығарма заманауи қазақ бейнелеу өнеріне қосылған жаңа технология ретінде қабылданады. Бұл сонымен қатар Қазақстан бейнелеу өнеріндегі жаңа бағыт болып табылады. Осынау өнердегі жаңа құбылыс Егемен еліміздің бейнелеу өнерінің әлемдік мәдениет даму үдерісімен қатар тоқтаусыз дамып келе жатқандығын дәлелдейді. Рухы мықты өнер туындысы өміршең келеді, рухы мықты ел өскелең, өресі кең болады.



3. Қожамқұловтың «Садақ тартқан аттылы жауынгер» атты туындысы.

**ӘДЕБИЕТТЕР**

1. Оңтүстік Қазақстан суретшілері. Шымкент, ОҚО Суретшілер одағы. 2002. -134 б.
2. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. 21.11.2018
3. Бевело М. Изменение в искусстве. 2012. - 31б.
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолданбалы өнері. - Алматы: Қазақстан, 1986. – 240 б.
5. Ералин Қ. Этнодизайн. А.Ясауи атын. ХҚТУ. Түркістан. 2015. – 205 б.
6. Бевело М. Изменение в искусстве. 2012. - 31б.

**REFERENCES**

1. Ontústik Qazaqstan sýretshileri. Shymkent, OQO Sýretshiler odaǵy. 2002. -34 b.
2. Nazarbaev N. Uly dalanyń jeti qyry // Egemen Qazaqstan. 21.11.2018
3. Bevelo M. Izmenenie v iskýsstve. 2012. - 31b.
4. Qasımanov S. Qazaq halqynyń qoldanbaly óneri. - Almaty: Qazaqstan, 1986. - 240 b.
5. Eralın Q. Etnodızam. A.İasaýı atyn. HQTÝ. Túrkiстан. 2015.- 205b.
6. Bevelo M. Izmenenie v iskýsstve. 2012. - 31b.

**Özet**

Günümüzde Büyük Bozkır'ın görsel sanatlarında yeni yönelimler ve yeni imaj teknolojileri ortaya çıkmaktadır. Kazakistan'ın meşhur ressamı Zulhaynar Kojamkulov'un çalışmaları, anıtsal heykellerle ilişkilendirilen yeni metod özelliklerini tanımlar. Zulhaynar Kojamkulov Orta Asya ve Kazakistan sanatçıları ve sanat severler arasında bir sanat ustası olarak bilinir ve bireysellik, özgünlük, eserlerinin yeniliği ile karakterize edilir. "Sadak tartkan attılı jaunger", eseri ustanın sanatın ana kriterinin fikir olduğunu gösterir. Bu eser, modern Kazak sanatına eklenen yeni bir teknoloji olarak kabul edilir. Eserdeki savaşçının adı ve yüzü birkaç ayrıntı kümesinden oluşur, ancak sanatçıyı uyumlaştırma yeteneği ile birlikte bir kompozisyon olarak algılanır. Kompozisyonun fikri, ataların kahramanlıklarını gelecek nesillere ulaştırmaktır. Tüm bunlar, Büyük Bozkır'ın modern görsel sanatının gereklerine uygun gelişimin göstergelerinden biridir.

**Anahtar kelimeler:** Yeni teknolojiler, türev fikir, türev kompozisyon, soyutlama, anıtsal heykel

**(Eralın K., Eralina G., Binicinin İmajı - Sembolik Bir Görüntü)**

**Аннотация**

На сегодняшний день в изобразительном искусстве Великой степи появляются новые технологии. Творчество художника Зулхарнай Кожамкулова свидетельствует о том, что появилась новая технология, связанная со скульптурой в изобразительном искусстве Казахстане. Зулхарнай Кожамкулов - известный в Казахстане художник-живописец. Он широко известен как мастер искусства, среди любителей искусства, в сфере художников Средней Азии и Казахстана. Результаты творческого анализа скульптуры «Садак тартқан аттылы жауынгер» позволяют определить, что главным художественным критерием в произведении мастера является идея. Идея композиции – трансформация героического пути предков к будущим поколениям. Все это является одним из показателей развития современного визуального искусства в соответствии с требованиями современного изобразительного искусства Великой степи.

**Ключевые слова:** Новые технологии, идея произведения, композиция производная, абстракция, монументальная скульптура.

**(Eralın K., Eralina G. Образ легендарного воина с луком в изобразительном искусстве)**

**Е.Б. Ауелбеков<sup>1</sup>, Т.С. Бүркітбаев<sup>2</sup>, Г. Мамасалиева<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>п.ғ.к. Қожа Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

(e-mail: agon-2005@mail.ru)

<sup>2</sup>п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

<sup>2</sup>Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Шымкент, Қазақстан

**Ұлттық және түркілік дүниетанымды көркем графикада бейнелеу**

**Андатпа**

Мақалада бейнелеу өнерінің ішіндегі графика өнерінің мәні талданып, қазақ бейнелеу өнерінің түркі мәдениетіндегі алатын орны анықталады. Ұлттық салт-дәстүрлерді графика өнерінде бейнелеудің ерекшеліктері мен кейбір мазмұндық сипаты айқындалады. Ежелгі түркілердің дүниетанымдарындағы графикалық бейнелер мен символдардың мән-мағынасы қарастырылып, өзара ұқсастықтары талданады. Түркілік мәдениет пен өнердің кең саласы болып табылатын қазақ графика өнерінің мәдени-әлеуметтік және өнертанымдық мазмұнына сипаттамалар жасалады. Графика туындыларында ұлттық салт-дәстүрлерді бейнелеудің композициялық жағынан шешімдеріне, көркемдік ерекшеліктеріне түркілік дүниетанымдық тұрғысынан талдаулар жүргізіледі. Түркілік дүниетаным көріністерінің графикада штрихтау арқылы бейнелену ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ график-суретшісі Е.Оспанұлының шығармаларындағы ұлттық салт-дәстүрлерді көркем бейнелеу ерекшеліктері және оның шығармашылығының түркілік дүниетаныммен астасып жату белгілері талданып, сараланады. Қазіргі заманауи графика шығармаларында түркілік дәстүрлерді бейнелеу өзара интеграцияланған дүниетанымдық түсініктерді эстетикалық тұрғыдан сезінуге әсер ету мүмкіндіктері анықталып, қорытындылар жасалады.

**Кілт сөздер:** Бейнелеу өнері, графика өнері, түркі дүниесі мен мәдениеті, түркілік дүниетаным, ұлттық салт-дәстүр, ою-өрнектер, көркем графика.

**E.B. Auelbekov, T.S. Burkitbaev, G. Mamasaliyeva**  
**Image of the National and the Turkic World View in the Artistic**  
**Graphics**

**Abstract**

This article analyzes the meaning of graphic art in visual arts and determines the place of Kazakh art in Turkic culture. More clearly defined features of the image of national customs and traditions in the art of graphics and its some meaningful aspects. The meanings of graphic images and symbols in the



worldview of the ancient Turks are considered and their mutual similarities are analyzed. The socio-cultural and art history content of Kazakh graphic art as one of the influential spheres of Turkic culture and art is explained. Analyzes of compositional solutions, artistic features of the image of national customs and traditions based on the Turkic worldview are given. The features of the image etudes of the Turkic world outlook in the graphics on the technique of hatching are considered. The features of the artistic depiction of national customs and traditions are described in the works of the Kazakh graphic artist Eraly Ospanuly and the interrelation of his work with the Turkic worldview. The possibilities of impact are determined by aesthetically felt inter-integrated philosophical concepts when depicting the Turkic traditions in the work of modern graphics and some conclusions are made.

**Keywords:** Fine art, art of graphics, world and culture of the Turks, Turkic worldview, national customs and traditions, ornaments, artistic graphics

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасына [1, 1 б.] және соның жалғасы есебіндегі «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласына сәйкес халқымыздың өнерін, мәдени құндылықтарын насихаттап, жастарға рухани тәрбие беруді арттыра түсу үшін жас ұрпақты терең тамырымыздан нәр алдыра отырып, елімізде руханиятқа ерекше ден қою, халқымыздың сан ғасырлық мәдениеті мен өнерін жандандыру міндеттері қойылды. Елбасы өз мақаласында: «Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы». Бүгінгі қазақтың сайын даласынан әлемнің әр түкпіріне тараған түркі тектес тайпалар мен халықтар басқа елдер мен өңірлердің тарихи үдерістеріне елеулі үлес қосты», - деп түркілік мәдениеттің рухани жаңғырудағы маңыздылығын көрсетіп берді [2, 1 б.].

Түркі дүниесінде, Қазақстанда графика кеңінен тараған бейнелеу өнерінің алғашқы түрі болды, ал бейнелеу өнерінің жеке дербес түрі ретінде ол елімізде ХХ ғасырдың басында пайда болып дами бастады. Бейнелеу өнерінің даму тарихында ежелгі адамдардың көмір және үшкір таспен алғашқы суреттер салғандығы белгілі. Көмірмен салынған суретті үшкір таспен қашап, бояулармен бояған. Қазақ жеріндегі ежелгі бейнелердің тастың бетіндегі бізге жеткен кескіндері Қазақстан төңірегінде көптеп кезігеді. Көптеген түркі халықтарының, әсіресе қазақ халқының ежелден мал шаруашылығымен айналысуының нәтижесінде ер қанаты - жылқының, байлық белгісі – қойдың, батылдық пен қайсарлықтың белгісі - жолбарыстың т.б. бейнелері тастан қашалып, бейнелеу өнерінің,

соның ішінде графиканың мықты ескерткіштері ретінде бізге жетіп отыр.

Қазақ бейнелеу өнерінің, соның ішінде графиканың да дамуы қазақ өмірінің салт-дәстүрі, тұрмысы, әдет-ғұрпы мен шаруашылығына байланысты өрбіді. Қазақстан бейнелеу өнерінің тарихында ертедегі жартастардағы бейнелерде халықтық тұрмыс салт-дәстүрлер ерекше орын алады. Сол себепті қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнеріне керекті материалдар халықтың тұрмысы мен шаруашылығына, өмір-тіршілігіне тікелей байланысты болды. Қазақтың сан алуан ою-өрнектері де малға, өсімдіктерге немесе қоршаған ортадағы құбылыстарға қатысты болып келген. Әсіресе бұғы мен қошқар мүйіз, түйетабан ою-өрнектері халық өнеріне кіретін негізгі символдық белгілер болып табылады [3, 24 б.]. Түркі дүниесінде ерекше орны алатын сақ дәуірінің Қазақстан жеріндегі табылған ескерткіштері осындай символдар мен стильдерге бай. Сақ дәуірінің алғашқы кезеңінде аңдар бейнесі реалдық шындыққа жақын болып келді. Аңдар бейнесі, олардың мүйіздері, басқан іздері т.б. біртіндеп ою-өрнекті туындатушы, стильдеуші түрткіге айналды. Тау ешкісін, арқарды, бұғыны, жыртқыш аңдарды қозғалыссыз қалпында бейнелеу белгілері түркі мәдениетіндегі сақ өнерінің архаикалық кезеңіне тән құбылыс болып табылады. Ашоты түбіндегі Есік қорғанынан, Тарбағатай жеріндегі Шілікті өңірінен табылған алтын киімді адамдар – Андронов стилінің жарқын ескерткіштерінің бірегейлері. Алтын адамның бас киімінен бастап кеудесі, жағасы, белбеуі, киімдерінің көптеген бөлшектерінде жолбарыс, жылқы пырағы - қанатты тұлпар, құс қанаты көріністері оюланып, әшекейленіп, түгелдей алтыннан жасалынғандығы бүкіл әлемді таң қалдыруда. Осы киімдердегі нақыштар мен белгілер Қазақстанның қазіргі мемлекеттік символдарында да бейнеленген. Түрік қағанаты кезінде тас пен сүйекті өңдеу, оюды жасау, келтіру өнері дамудың жоғары дәрежесіне көтерілді. Сол кездегі тас ою өнері екі түрге бөлінді: біріншісінде тас бетіне сызық түрінде ою арқылы бейнелер салынса, екінші түрінде көлемді мүсін ретінде жасалынды. Сол замандағы көлемді ескерткіштер, яғни тастан жасалған адам мүсіндері ерекше дамыды. Бұл мүсіндер Орталық Қазақстанда және Жетісу өңірінде көптеп сақталған. Мүсіндер бойында киімдердің бөлшектері, қару-жарақтар, бас киімі, белдік, әйелдердің сырға, білезік т.б. безендірулері, сондай-ақ музыка аспаптары айқын сомдалған. Қорыта айтқанда, Қазақстан жерінде дамыған бейнелеу өнері көркем мәдениеттің бастауы ғана

болып қоймай, қазақ жеріндегі бейнелеу өнерінің, сол сияқты графика өнерінің де алғашқы қалыптасу кезеңіне жол ашты [4, 32 б.].

Графика өнері - бейнелеу өнерінің бір түрі. Қазақ графика өнерінің бастауы тас дәуірі мен ата-бабаларымыздың рухына табынуға барып тіреледі. Жартастарға салынған сызықтық суреттер Балқаш, Түркістан, Маңғыстау т.б. өлкелерінен табылған. Бейнелеу өнеріндегі графикалық құралдардың ең көп тараған түрі - ою-өрнектерді бейнелеу. Ә. Марғұланның, Қ. Ақышевтың т.б. ғалымдардың еңбектерінде қола дәуіріндегі бұйымдарда бейнеленген белгілер мен таңбалардың XVII-XIX ғ. қазақ халқының қолөнерінде кездесетін ою-өрнектерге өте ұқсас екендігі дәлелденген. Сол сияқты Ө. Жәнібеков аспан әлеміне байланысты ою-өрнектерді зерттеп, түркі дүниесіндегі сақ дәуірінен келе жатқан дөңгелек, төрт құлақ, қосу, шимай ою-өрнектің пайда болуына негіздеме беріп, шеңбердің - әлемдік кеңістікті, төрт құлақ - төрт құбыланы, шимайдың - тынымсыз қозғалысты білдіретіндігін т.б. анықтады (сурет-1).



Сурет-1. Түркі дүниесіндегі сақ дәуірінің кейбір ою-өрнектері.

Түркі халықтарының ішінде қазақ халқында шимай өрнегі өмірдің дамуын анықтап, оның ала түсті болуын қара қылды қақ жарған ақ әділеттің белгісімен және күн мен түннің тоқтаусыз алмасып отыруымен теңеді. Осыларға сәйкес кейбір белгілер мен символдарды қолданудың мағынасын беруге болады: шеңбер – ақыл, оның айналмалы болуы - ойлау; тіршілік - от ұшқыны; үш бұрыштың белгісі, катеттері - жер мен күн, сүйір бұрышы – жұлдыз; Абай үшкілі - қайрат, ақыл, жүрек; ғаламда: ауа, күн, су - тіршіліктің көзі; дүниені құраушы

тектер - от, жел, су, жер, аспан, яғни дененің қатты, сұйық, тас, плазма күйі т.б. [5, 48 б.].

Қазақта суды символдық белгі ретінде ирек сызықтармен бейнелеген, яғни сусыз тіршіліктің жоқ екендігін, дүниенің төрт бұрышын су қоршап тұрғандығын бейнелеп, қолданған үй бұйымдарының, киімдердің шетін иректен әшекейлеп отырған. Осылайша «су» өрнегі ұлттық сәндік өнерімізде кеңінен қолданылып, дүниені түсінудің бір элементі ретінде қабылданды. Қазақ халқының мал шаруашылығымен шұғылданып, көшпелі өмір салтын құруы барлық қазақ ою-өрнектерінің мазмұнында көрсетілген. Әйгілі «Қошқар мүйіз» оюының нақты қошқардың мүйізінің бейнесін анықтап, қазақ ой-тұжырымында байлық-берекенің, дәулет пен ырыстың белгісін білдіруі де осының дәлелі деп қабылдауға болады.

Көне түркі халықтарының ой-түсінігінде судың белгісі балық, көктің белгісі құс, жердің белгісі ағаш болса, өз тіршіліктерінде қолданатын бұйымдарда құс тұмсығы, жануарлар мүйіздері, тұяқтары, ит құйрығы, өсімдіктердің саналуан түрлері орнымен және кеңінен қолданылып отырған. Мәселен, **төртқұлақ** ою-өрнегі ортасы жіліншік өрнегі тектес болып келген, төрт тармағына мүйіз өрнегі қондырылған ең көне түркілік графикалық ою-өрнек түрінің біріне жатады. Бұл өрнек төрт құбыланы тең көрген, тіршілікті даламен гармонияда, тепе-теңдікте өмір сүруді жөн көрген ежелгі түркі дүниетанымын айғақтай түседі (сурет-2).



Сурет-2. Төртқұлақ ою-өрнегі

Т.Х. Ғабитов көшпелілердің тарихи санасы уақыт пен кеңістік категориялары арқылы аңғарылып, олар әлемнің төртбұрышты горизонтальды моделін жасағандығын жазады да: «Ол күннің айналымына байланысты, Күншығыс-Күнбатыс, Күнгей-Теріскейге бөлінді. Жыраулар поэзиясында жиі кездесетін «Сегіз қиыр шартарап»

дейтін тіркес осы модель көрінісі. Мұның бәрі уақыт категориясын айқындау үшін негізделген көзқарас еді. Көшпелілер Күн айналымынан қалмай отырды. Күн қайда болса, олар да сол маңда көрінді. Біз бұдан олардың уақытты бір шеңберге қамап, қоймен қоса айдап отырғанын көреміз. Міне, осы шеңбер – Күн айналымының шеңбері – көшпелілерді тынымсыз ізденісте болған отырықшы елдерден мәңгіге бөліп тастады. Түркілер шеңбер ішінде қалды да, басқа халықтарды шеңбер сыртына шығарып тастады. Өйткені, олар өздерін Уақыттан жоғары санады. Отырықшылар өздеріне Уақыт көрінісі ретінде қараса, көшпелілер өзін кеңістік қорғаушысымыз деп есептеді. Кеңістікті кеңінен кешкендей, Уақыттан да өте шыққысы келді. Бұл – Жер мен Көктің тепе-теңдігі және күн айналымына негізделген Мәңгілік идеясының көрінісі еді. Бұл біздің заманымызға дейін сол қалпында жеткен христиан, ислам, буддизм, зороастризм іспетті ерекше дүниетаным, жүйелі ой ағымы», - деп түркілер дүниетанымының ерекшелігін көрсетеді [6, 175 б.].

Графиканың көркемдік ерекшелігі ол бейненің ауқымды және мазмұнды шығуына, көркем құралының ерекшелігіне, сызықтар мен дақтардың түрлі болуында, жұмыстың алуан түрлі көрінуінде болып табылады. Графиканың көркемдік ерекшелігін анықтау барысында «Көркем» деген сөз көркемдік сөзімен астасып өнердің сапасы мен оны жасайтын шығармашылықты анықтайтын маңызды ұғым болып табылады. Өнерде әрдайым көркем, әсем, сәнді туынды, шығарма жазылуға, салынуға тиіс. Ал әсемдіктің өнерге тән ерекше түрін ажыратуға көркемдік ұғымы көмекке келеді, көркемдік неғұрлым жоғары болса, соғұрлым өнер шығармашылығының маңызы, сапасы, мәні арта түседі. Өнердегі көркемдік өмірді шынайы бейнелеуді талап ететіндіктен, шындықты бұрмалауды көркемдік көтермейді, сондықтан өнердегі көркемдік қоғамның дамып отырған талабына жауап беріп отыруы қажет. Яғни, өнерге тән жағымдылық пен шынайылық көркемдіктің негізі болып табылады. Көркемдік өнердің барлық жақтарын қамтиды, шығарманың тақырыбы мен идеясы, сюжеті мен композициясы, тілі мен әдісі – осының бәрі көркемдік заңына бағынады. Олар жеке алғанда ойға орамды, сезімге жайлы келіп, гармониялық бірлестікте шығармаға нәр береді, оны тартымды етеді, көркем дүниеге айналдырады. Сол сияқты графикалық шығарманың да мазмұны мен түрінің бірлестікте болуы көркемдік заңына бағынуы тиіс. Осылардың негізінде, көркемдік заңына бағынған көркемөнер шығармаларының мәдени-әлеуметтік мәнін де ұмытпағанымыз дұрыс.

Мәселен, түркі халықтарының сан ғасырлық интеграцияланған білімі мен өнері, мәдениеті мен дүниетанымы мәдени-әлеуметтік эстетикалық аспектілерге тікелей байланысты дамып отырады. Осы орайда, мәдени-әлеуметтік мәні бар мәселелерді көркемөнер шығармалары арқылы түсіндіруді Burcu Gulay Guney мен Nayati Şeker ұсынады. Олар өз еңбектерінде құндылықтарды оқытудың ғылымға үйретудегі қажеттілігін айқындай отырып, бейнелеу өнері шығармалары арқылы ғылыми білім берудегі эстетикалық аспектілердің маңыздылығын ашып көрсетеді [7]. Бұл жерде мәдени-әлеуметтік мәні бар өнер шығармалары ретінде ұлттық өнер құндылықтары болып табылатын графика шығармаларын қарастырсақ, осы туындылар негізінде қазақ халқының салт-дәстүрлерін біле отырып бүкіл түркі дүниесіндегі мәдениет, дәстүр, дүниетаным қойнауынан нәр алуға жол ашылады деп тұжырымдауға болады.

Көркемөнерде график-суретші өзінің графикалық шығармасының идеясын және философиялық маңыздылығын сыншы көрерменге жеткізуі тиіс. Сондықтан әрбір график-суретші табиғатындағы сезімдерін, байқампаздығын және шығармашылық ойларын, талғамын түйіндей білуі қажет. Суретші графиктердің кәсіби шеберлігін шыңдай отырып, идеялық қабілеттілігін дамытуды ұмытпауы заңдылық болып табылады. График-суретшінің шығармашылығында штрихтау ең басты бейнелеу құралы ретінде негізгі роль ойнайтындығы да белгілі. Н.П.Бесчастнов өз еңбегінде штрихтауды ең басты бейнелеу құралына жатқызып, жақсы графика портреттерін жасау үшін сол моделдің ішкі жан дүниесіне кіре отырып, оның жеке қасиеттерін сезіну керек қажеттілігін айтады. Тек сонда ғана бейнені жасаудағы графика элементі, техника тәсілі белсенді жұмыс жасайтындығын көрсетеді [8, 100 б.]. Штрихтың қоюлығы мен жиілігі, бағыты нәрсенің қандай материалдан істелгендігі мен оның бетінің өзіне тән ерекшелігін көрсететіндей болуы керек. Штрихтаудың түрлері көлеміне және орындалу әдісіне қарай екіге бөлінеді: нүкте және сызық. Штрих дақтарының көлемін, оларды сызу санын, пішінін өзгерту арқылы фактура көрсетіледі. Графикалық сурет салудың негізгі тәсілдерінің бірі - сызық жүргізу. Осы сызықтармен негізгі пропорциялар белгіленіп, суреттің жеке бөліктері салынады. Пішіннің түрі түсетін жарыққа қарай өзгертіндіктен, сызықтың түрі де өзгереді. Мұндай сызық штрих сызық немесе кеңістік сызық деп аталады.

Графикалық шығармашылықтың жоғарғы деңгейде орындалуы графикалық шығармадағы рухани мақсаттың идеялық формамен астасып, шебер бейнеленуіне байланысты болып келеді. Қазіргі қоғамымыздағы «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру барысында графика өнеріндегі ұлттық мәдениет пен өнерімізді көтеруге бағытталған сан алуан көркем шығармалар дүниеге келуде. Көркем графикалық шығармалар мен туындылардың мәні мен мазмұны жаңғыртылып, насихатталуда. Қазіргі түркі халықтарының мәдени интеграциясы жағдайында түркілік мәдениет, түркілік өнер, түркілік дүниетаным идеялары мен озық ой-пікірлері зерттеле түсуде. Осы орайда, түркі халықтарының арасындағы қазақ ұлттық салт-дәстүрін графикалық шығармалармен бейнелеудің озық нәтижелерін жүзеге асырып жүрген суретші-график Ералы Оспанұлы туындыларының орны бөлек. Оның қайталанбас графикалық шығармаларының өне бойында қазақтың ғана емес, бүкіл түркі дүниесі халықтарына тән дүниетанымдық ойлар мен көркем идеялар тоғысады. Ұлттық дәстүрлер мен салттарымызды, әдеп-ғұрыптарымызды ақ қағаз бетіне бейнелей отырып суретші халықтың менталитетін, дала психологиясына сәйкес наным-сенімдерін, ұлттық мәдениетімізге сай ой-түйсіктерімізді паш етеді. График-суретші Е.Оспанұлы өзінің «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» атты кітабына қатысты өз ойын мақсатым тек қазақ емес, қазақстандықтар түгел оқысын және мүмкін болса дүние жүзіндегі адамдар танысын, біле берсін дей келе, отырықшы елдер көп, ал көшпелі халықтар аз, сондықтан, біздің мәдениетіміз оларға өте қызық көрінетіндігін ашып көрсетеді [9, 3 б.]. Суретші Е. Оспанұлы өзінің графикалық шығармаларында ұлттық болмысқа тән әсіресе портреттік, сюжеттік графика бейнелерін шебер суреттейді. Суретші бұл портреттік, сюжеттік графика шығармаларын орындауда штрихтау графикасын кеңінен қолданады. Штрихтардың басқа сызықтардан айырмашылығы – мұның кеңістік сипаттары көбірек. Мәселен, сызықтар деп өзіндік дербес мәні бар ұзын сызықтарды айтсақ, ал штрих - қысқа сызық, әрі ол басқа штрихтармен бірлестікте ғана белгілі бір мәнге ие бола алады. Басқаша айтқанда, сызықтар пішіннің шекараларын белгілеп, олардың сұлбасын жасаса, ал штрихтар тобы пішінге көлем, өң мен рең береді. Сөйтіп, жеңіл, болар-болмас көрінетін сызықтардың көмегімен болашақ жалпы пішін, қимыл-қозғалыс, кеңістік беріледі. Мысалы, Е. Оспанұлы қазақтың «күрсақ той» деп аталатын ұмыт болып бара жатқан дәстүрін бейнелеуде әрбір бейненің мінез-құлқын, ой-өрісін беруді, қуанышпен

ортақтасуға туысқан, көрші әйелдерді шақырып жиын жасап, келінге баталарын беріп, тіл-көзден сақтауға, босанатын келіннің жағдайын жасауға алдын-ала қамдану дәстүрінің, болашақ ұрпақ тәрбиесін құрсақта жатқанда бастау қажеттілігі туралы тұжырымдардың дүниетанымдық мәнін көрсетуде графикалық штрихтау әдісін ұтымды қолдана білген (3-сурет).



Сурет-3. Е. Оспанұлы. Құрсақ той.

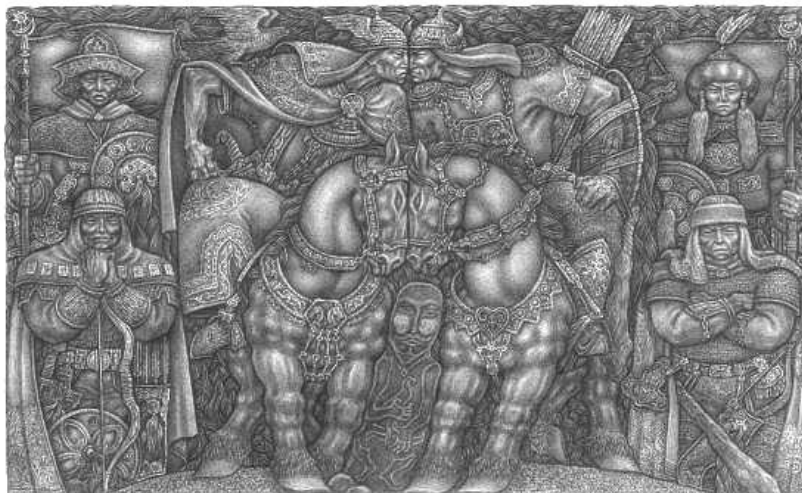
Белгілі педагог, профессор Л.К. Керімұлы өзінің еңбектерінде ежелгі түркілер, сақтар сияқты хұндар да ұлттық салт-дәстүрді ұрпақтан-ұрпаққа сақтау, ұстану мақсатында ауқымды тәрбиелік маңызы бар рәсімдерді ұйымдастырып отырғандығын жазады. Ғалым сол сияқты сақтар да ұл бала үш-бес жасқа толғанда «тоқым қағар» ғұрпын жасап, жеті жасқа толғанда ат жарысқа қатыстырғандығын айта келе, осындай жағдайлардың арқасында түркі халықтарының балалары ат құлағында ойнағандығын айқындап көрсетеді. Геродоттың жазғанындай, сақтар мен хұндар 5 жастан бастап 25 жас аралығында жасөспірімдерді үш басты қасиеттерге: салт атқа міну, садақ ату және сөзде тұруға үйреткен деп ежелгі түркі халықтарының тәрбиесінің мәнін түйіндейді [10, 39 б.].

Е.Оспанұлының эпикалық жанрдағы графикалық туындыларында да ежелгі түркілерге тән өр мінез, жаужүректілік пен қайсарлық негізіндегі дүниетанымдық көріністер ерекше нақыштағы сюжетте асқан шеберлікпен графикалық тәсілмен бейнеленген (4-сурет).

Қорыта келгенде, ұлттық нақыштар мен сюжеттерге бай, халықтық салт-дәстүрді бейнелеуге бағытталған графикалық



туындыларда ежелгі түркі мәдениетінің, салт-дәстүрінің нақыштарын бейнелеуде бейнелеу өнерінің кең тараған саласы – графика өнерінің алатын орны ерекше. Қазақ ұлттық салт-дәстүрлерді графикалық бейнелер арқылы сомдау көптеген суретшілер туындыларында, сол сияқты график-суретші Ералы Оспанұлы шығармашылығында анық байқалады. Бұл өз кезегінде суретші шығармаларындағы түркілік дүниетаным, наным-сенімдерді түсініп, пайымдауға мүмкіндіктер береді. Ерте заманнан бергі біздің қазіргі кезеңдерге жеткен түркі дүниесінің келер ұрпаққа берер мәдени, рухани, дүниетанымдық, тәрбиелік мұралары жетерлік. Ендігі жерде осы құндылықтарды одан әрі насихаттап, халқымыздың әсіресе жастардың кең көлемдегі рухани жаңғыру мүмкіндіктеріне ие болуға септігін тигізу міндеттері мен шараларын арттыру қажет.



4-сурет. Е. Оспанұлы. Графикалық эпикалық композиция.

#### **ӘДЕБИЕТТЕР**

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. Астана. 12 сәуір, 2017.
2. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы Даланың жеті қыры» // Егемен Қазақстан. Астана, 21 қараша, 2018.
3. Ералин Қ., Айменов Ж. Кеңістік көріністерін бейнелеу. - Түркістан. ХҚТУ баспаханасы. -2006. -76 б.
4. Құдабаева Қ.І. Сәндік-қолданбалы өнерді оқыту теориясы мен технологиясы. -Қарағанды. Санат-полиграфия. ҚарМУ. -2005. -110 б.
5. Жәнібеков Ө. Уақыт керуен. –Алматы: Жазушы, 1992.-120 б.

6. Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы. –Алматы: Паритет, 2011. -280 б.
7. Burcu Gulay Guney1 & Hayati Şeker. Discovering Socio-cultural Aspects of Science Through Artworks. Sci & Educ (2017) 26:867–887. Published online: 4 October 2017. Springer Science+Business Media B.V. 2017.
8. Бесчастнов Н.П. Портретная графика: учебное пособие для студ. вузов/Н.П.Бесчастнов.-М.: Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС, 2007. -367 с.
9. Оспанұлы Е. Қазақ халқының салт-дәстүрлері: балалық шақ, үйлену, түрлі салт-дәстүрлер. Астана. 2015.
- 10.Пірәлиев С.Ж., Керімов Л.К. Таным және студент. –Алматы: Санат, 2007. - 208 б.

#### REFERENCES

1. Nazarbaev N.A. «Bolashakka bagdar. Rukhani zhangyru» // Egemen Kazakhstan. Astana. 12 sauir. 2017.
2. Nazarbaev N.A. «Uly Dalanyn zheti kyru» // Egemen Kazakhstan. Astana, 21 karasha. 2018.
3. Eralin K., Aimenov Zh. Kenistik korinisterin beineleu. Turkistan. HKTU baspakhanasy.-2006. -76 b.
4. Kudabaeva K.I. Sandik-koldanbaly onerdi okytu teoriasy men tekhnologiasy. – Karagandy. Sanat-poligrafia. KarMU. - 2005. -110 b.
5. Zhanibekov O. Uakyt keruen. Almaty. Zhazushy. 1992.-120 b.
6. Gabitov T.H. Kazak filosofiasy. Almaty. Raritet. 2011. -280 b.
7. Burcu Gulay Guney1 & Hayati Şeker. Discovering Socio-cultural Aspects of Science Through Artworks. Sci & Educ (2017) 26:867–887. Published online: 4 October 2017. Springer Science+Business Media B.V. 2017.
8. Beschastnov N.P. Portretnaia grafika. Uchebnoe posobie dlia stud. vuzov/ N.P.Beschastnov. –M. Gumanitar.izd.sentr VLADOS. 2007. -367 s.
9. Eraly Ospanuly. Kazak khalkynyn salt-dasturlery. Balalyk shak. Uilenu. Turli saln-dasturler. Astana. 2015.
- 10.Praliev S.Zh. Kerimov L.K. Tanyim zhane student. Almaty. Sanat. 2007. -208 b.

#### Özet

Bu makalede, grafik sanatının görsel sanatlardaki anlamı analiz edilerek Kazak görsel sanatının Türk kültüründeki yeri belirlenmektedir. Grafik sanatlarda belirli özellikler ve bazı milli geleneklerin içeriği gösterilmektedir. Eski Türk dünya anlayışında grafik imgeler ile sembollerin özü çalışılmış ve benzerlikleri analiz edilmiştir. Türk kültürünün ve sanatının etkili alanlarından biri olarak Kazak grafik sanatının sosyo-kültürel ve sanat tarihi içeriği açıklanmaktadır. Türk dünya anlayışına dayanan kompozisyon çözümlerinin analizleri, ulusal gelenek ve anlayışın sanatsal özellikleri ve tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Türk dünyasının görüntü tütütlerinin, tarama tekniğiyle ilgili grafiklerdeki özellikleri göz önünde bulundurulmaktadır. Milli gelenek ve göreneklerin sanatsal tasvirinin özellikleri

Kazak grafik sanatçısı Eraly Ospanulı'nın eserlerinde Türk dünya görüşü anlatılmaktadır. Etki olanakları, modern grafik çalışmalarında Türk gelenekleri tasvir edildiğinde estetik olarak hissedilen bütünleşik felsefi kavramlarla belirlenerek bazı sonuçlar çıkarmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Güzel sanatlar, grafik sanatı, Türk dünyası ve kültürü, gelenek ve görenekler, süs eşyaları, sanat grafikleri, çubuk grafikler

**(Auelbekov E.B., Burkitbaev T.S., Mamasaliyeva G., Kazak Görsel Sanatının Türk Dünyası Sanatındaki Yansıması)**

#### **Аннотация**

В данной статье анализируются значения искусства графики в изобразительном искусстве, и определяется место казахского изобразительного искусства в тюркской культуре. Более четко определяются особенности изображения национальных обычаев и традиций в искусстве графики и ее некоторые содержательные аспекты. Рассматриваются значения графических образов и символов в мировоззрении древних тюрков и анализируются их взаимные сходства. Объясняется социально-культурное и искусствоведческое содержание казахского искусства графики как одной из влиятельных сфер тюркской культуры и искусства. Даются анализы композиционным решениям, художественным особенностям изображения национальных обычаев и традиций на основе тюркского мировоззрения. Рассматриваются особенности изображения этюдов тюркского миропознания в графике по технике штриховки. Охарактеризуются черты художественного изображения национальных обычаев и традиций в произведениях казахского художника-графика Ералы Оспанулы и взаимосвязь его творчества с тюркским мировоззрением. Определяются возможности воздействия эстетически чувствовать взаимоинтегрированные мировоззренческие понятия при изображении тюркских традиций в произведении современной графики и делаются некоторые выводы.

**Ключевые слова:** Изобразительное искусство, искусство графика, мир и культура тюрков, тюркское мировоззрение, национальные обычаи и традиции, орнаменты, художественная графика, штриховка.

**(Е.Б. Ауелбеков, Т.С. Бүркітбаев, Г. Мамасалиева. Изображение национального и тюркского мировоззрения в художественной графике)**

**F. Elekberli**

Doç. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bakü, Azərbaycan  
(e-mail: faikalekperov@mail.ru)

**Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık ve İnsanlık Felsefesi**

**Özet**

Makalede geçtiğimiz yüzyılda Türk-İslam dünyasındaki insanların bilinçlerini değiştirmek, yani onları Batı'ya yöneltmek için en çok kullanılan Batı felsefesi öğretilerinden Marksizmden (sosyal-demokrasi) ve liberal-demokrasiden (pragmatizm vb.) bahsedilmiştir. Her iki Batı öğretisi de Türk-İslam dünyasındaki insanların bilinçlerinin Türklük, İslamlık ve İnsanlık felsefesinden uzaklaştırılmasında önemli rol oynamıştır ki bu süreç halen devam etmektedir. Kanaatimizce, Türk-İslam dünyasının toplumsal bilincinde ona yakın olan millî-dini mefkurelerle (Türkçülük, İslamcılık, İnsanlık) Batı mefkureleri (komünizm, demokrasi, liberalizm, tolerans, çok kültürlülük vb.) arasında düşünce zemininde mücadelenin devam ettiği bir dönemde toplumların millî kimliklerini koruması ve aynı zamanda Batı uygarlığına entegre olması meselesi çok tartışmalıdır.

**Anahtar kelimeler:** Türk-İslam Dünyası, Türklük, İslamlık, İnsanlık, Batı düşüncesi, çok kültürlülük, liberal-demokratizm, marksizm-komünizm

**F. Elekberli**

**The Main Alternative to Western Philosophy: Turkishness, Islamism and Philosophy of Humanity**

**Abstract**

In the last century The Turkish-Islamic world for changing the minds of the people most commonly and widely used direct the West European philosophy teachings of Marxism (social-democracy, communism), and liberal democracy (pragmatism, existentialism and others.). Both of the Western trend changed the minds of the people in Turkish-Islamic world and played a crucial role in his philosophy to a large extent and this process is still ongoing. In our opinion, the Turkish people close to him in the public consciousness, the national-religious ideas (Turkishness, Islamism, humanity) and the West "international" ideas (communism, democracy, liberalism) At a time when the struggle between society and the protection of national identity at the same time the issue of the integration of the Western civilization very controversial.

**Keywords:** Turkish-Islamic World, Turkishness, Islam, humanity, Western thinking, multiculturalism, the Liberal democracy, Marxism-communism

### Giriş

Günümüzde dünyadaki hükümlan Batı kültürünün ya da Batı medeniyetinin, bir gerileme dönemini yaşaması, bilim adamları ve politik ideologlar tarafından da anlaşılması şüphesizdir. Elbette, Batı medeniyetinin durgunluğu ile ana gücünü bütünlükle kaybettiği ve dünya yönetiminden el çektiği anlamına gelmez. Aksine, batılı düşünürler, batılı ideologlar, Batı medeniyetinin devamı için farklı yolları deniyorlar. Aynı zamanda, batılı ideologlar, böyle bir durgunluk döneminde Batı kültürüne alternatif olabilecek diğer kültürleri de kontrol altında tutmağa çalışıyorlar. Çünkü Batılı ideologlar, Batı kültürünün etkisinin ötesine geçen diğer kültürlerden birinin dünyaya hükmettiği zaman ciddi değişikliklerin olacağını farkındalar. Yeni medeniyetler savaşında, Batı kültürüyle çatışan herhangi bir kültürün ortaya çıkmasıyla dünyadaki politik, ekonomik, askeri ve sosyal statü kökten değişecektir. Böylece, herhangi kültürel-felsefi-dini bilinçte yeni bir kültürün (öze dönüşü geleceğe yöneltmekle) ortaya çıkmasıyla Batı kültürünün yenilmesi de mümkün olacaktır. Bunu yapmak için, sadece millet, din ve insan kavramlarını yeniden değerlendirmemiz ve bununla da Batı kültürünün egemenliğinden kurtulmamız gerekir.

Kanımızca Batı kültürüne ve bir bütün olarak Batı medeniyetine hâkim olan yeni güç merkezi coğrafi olarak Türk dünyasıdır. Görüşümüze göre, Türk halklarının ve entelektüellerinin dünyada yeni bir güç merkezi olma yolunda netleşmeleri gereken ana konular şunlardır:

1. Türk ve İslam felsefesi
2. Türk ve Batı felsefesi
3. Türklük ve İnsanlık felsefesi

Bu makalede üç konuyu ayrı ayrı ele alma düşüncemiz yoktur. Çünkü her biri, temel araştırma ve analiz gerektiriyor. Bu nedenle, bu üç konuyu genel olarak analiz etmeye çalıştık. Bu anlamda, ana mesele Türklüğün İslam kültürü, Batı kültürü, İnsanlık felsefesi ile hangi anlamda uzlaşıp uzlaşmadığını ortaya koymaktır. Belki de burada tuhaf görünebilecek en önemli konulardan biri, Türk kültürünün İslam kültürünün, Batı kültürünün benzer ve ayırt edici özelliklerini araştırmak veya incelemek yerine, "İnsanlık felsefesi" ile nasıl ve hangi anlamda uzlaşması karşı olmasıdır. Bize göre, yeni bir kültür olarak ortaya çıkmanın yolu, Türkçülüğün biçimini ve özünü "İnsanlık felsefesi" ile daha ayrıntılı bir şekilde uzlaştırmaktır. Türk aydınlarının son yüzyıllardaki en ciddi yanılgısı Türk felsefesinin İnsanlık felsefesi üzerinden değil de Batı kültürü, Yunan medeniyeti, İslam medeniyeti ve diğer kültürlerle mukayese, ya da analiz edilmesi olmuştur. Kuşkusuz, son asırlarda Türklüğün "İnsanlık

## F. Elekberli. Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık

felsefesi” üzerinden ortaya çıkmasına daha çok “engel” olan İslam felsefesi ve Batı felsefesi olmuştur.

Bugün de Türk halklarının ve entelektüellerinin çoğu, Türkçülüğün geleceğini İslam diniyle birlikte görüyorlarsa, o zaman bu birliğin (Türk-İslam mefkuresinin) sadece parlak sayfaları üzerinde kalmadan, aynı zamanda onun yeni bir biçimde gelişme yollarını ortaya koymalıdır. Çünkü bu bir gerçektir ki, Türklük ve İslamlığın belirli bir süre içinde “yükseliş dönemi” olması ile birlikte, son yüzyıllarda hızlı bir “durgunluk” yaşadıkları ve hala yaşamaya devam ettikleri de sır değildir. Tüm bunlara rağmen, eğer Türkçülüğün geleceği İslam felsefesi ile açıkça birleşmişse, o zaman Batı kültürünün durgunluk içinde olduğu bir dönemde önemli bir yol haritası çıkarmalıyız ki, bu birlikten yeni bir kültür güneşi doğup bütün dünyayı aydınlatabilsin.

Bu nedenle, Türk aydınları, ilk önce İslam dünyasının meselelerini, İslam halklarının çağrılarını cevaplandırmak yerine, Türk dünyasının sorunlarını aydınlatmalıdırlar. Hatta, yalnız müslüman Türklerin çağrılarını cevap vermekle kalmamalı, aynı zamanda Türk soylu gayri-müslüman halkları (Gagavuz, Macarlar, Yakut, Tuva vb.) da dinlemek zorundadırlar. Bir başka ifadeyle, İslam ile Türklüğün birliği öyle bir şekilde ileri sürülmeli ki, müslüman olmayan Türk halkları bu birliği din ayrımcılığı olarak kabul etmesinler. Bunun için çok önemli olan, Türklüğü yalnız İslamlık içinde görüp asimile edilmesine yol vermemek, dini inançla milli kültür arasındaki kırmızı çizgiyi görmeyi başarmaktır. Yani İslam dünyasında ana güç olarak kabul edilen Türk halkları politikalarını öyle uygulamalıdırlar ki, yalnızca Müslüman Türklerin değil, aynı zamanda Müslüman olmayan Türklerin de bütünlüğünden yol alarak dünyada yeni bir medeniyet gücü olarak ortaya çıkmayı başarsınlar.

Her durumda, Araplar, Persler, Pakistanlılar, müslüman Hintliler, Endonezyalılar ve diğer Müslüman milletlerden farklı olarak yalnız Türk dünyası İslam dünyasını değil, dünyanın da yeni güç merkezi olabilmek iktidarındadır. Müslüman milletleri ara sıra inceleyen Batılı kurumlar ve batılı alimler de bunu iyi biliyorlar. Batılı ideologlar hem tarihten, hem de günümüzdeki durumdan netice çıkararak Türk halklarının yalnızca İslam dünyasında değil, aynı zamanda dünyada öncü, süper güç olarak ortaya çıkmasına izin vermek istemiyorlar. Batı dünyası yaklaşık 150-200 yıl önce Türk-İslam dünyasına ait Osmanlı İmparatorluğu'nu, Safevileri, Kaçarları zayıflattı ve dünyaya hükümlürlük etmeye başladı. Sadece maddi anlamda değil aynı zamanda manevi anlamda da batılı ideologlar Doğu'nun coğrafi bölgesindeki Türk-İslam devletlerine, halklarına ve düşünce sistemine

büyük darbe vurdular. Bu amaçla, Batı ideologları Doğu-Doğuculuğu (Türk-Müslüman Doğusunu), Türk-Türkçülüğü (Batı'nın çıkarlarına cevap vermeyen Türk halklarını), İslam-İslamcılığı (tüm Müslümanları, özellikle Müslüman Türkleri) Batı kültürünün çıkarları doğrultusunda ortaya koymaya ve yeniden yapılandırmaya başladılar ve hala da buna devam ediyorlar.

Avrupalı düşünürlerin çoğu, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa uygarlığının dışında kalanları kendilerince Doğu ve "Doğuculuk" olarak tanıtmaya başlamıştır [1, s. 86]. *Onların nazarında "Doğu"* kültürleri, felsefeleri ve demokrasileri Batı'ya göre çok düşüktü. Buradaki ana ilgi konusu, neden "Doğu"nun "Batı"ya karşı seçilmesi ve üstelik aşağılayıcı bir seviyede sunulmasıydı. Filistinli bilgin Edvard Said, "Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşf Kolu" adlı kitabında bu meseleleri yorumlayarak, Batı dışında kalanların "Doğu" adlandırılması ve "Doğuculuk" adı altında bilimsel birimlerin yaratılması bir tesadüf olmamıştır şekilde görüş ortaya koyar. Ona göre, bu anlamda "Doğu" ve "Doğuculuk", İngilizler, Fransızlar ve Almanlar için coğrafi bir ayırım değil, bir dizi alıntıdır. Bütün Batılı aydınlar "Doğu" hakkında konuşurken, yazarken öncelikle "Batı"yı, Batı çıkarlarını düşünüyorlar [2, s. 16-30]. Türk yazar Cemil Meriç, Said'in bu kitabının Batı Avrupa'yı, Batı'yı tanımak ve Doğu'nun gerçek özünü anlamak için iyi bir örnek olduğunu düşünüyor [1, s. 92].

Batılı düşünürlerin "Batı"nın üstünlüğü ışığında, "Doğu" nun küçük düşürülmesi fikri öncelikle Avrupalıların, düşüncesinde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, "Batı" ve "Doğu" hakkında doğru olmayan fikirleri bir bilim olarak ortaya koymaktan çekilmezler. Temel amaçları, Avrupa halklarında büyüklük hissi yaratmak için Batı kültürüne dayalı modern ve bilimsel bilinç oluşturmaktır. En önemli araçlardan biri, batılı insanların büyük ve görkemli bir geçmişe sahip olduklarını ortaya koymak, aynı zamanda Batı tarihinin özellikle kültür tarihinin, din tarihinin insanlığın tarihi olmasına ikna etmektir.

Bu bağlamda, asıl amaç, dünyanın ideolojik tarihini içeren yeni bir Avrupa tarihi yaratmaktır. Bu, yalnız Avrupa halklarının tarih kitaplarının faktoloji biçimde yazılmasıyla ilgili değildir; örneğin, İtalya'nın, Fransa'nın, Büyük Britanya'nın tarihleri nereden başlamış, hangi savaşlar olmuş, hangi devletler olmuş vs. Buradaki asıl amaç, tüm alanlarda modern bir Avrupa miti oluşturmak, kültürel Avrupa idealini, demokratik Batı medeniyetini oluşturmaktır. Batılı düşünürler bunu yapabildi. "Batı medeniyeti" ni oluştururken de "Doğu" düşünürlerini ve fikirlerini yaygın olarak kullandılar. Fakat bunu yaparken de, kendilerince "Doğu" adı verdikleri

## F. Elekberli. Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık

halkların düşünürlerini ya kasıtlı olarak hatırlamadılar ya da ona ihtiyaç duymadılar ve bütün teorik ve teknolojik keşifleri kendi adlarına, Batı adına ortaya koydular. Bir yandan Batılı düşünürler "Batı" dışında tuttıkları "Doğu medeniyeti"ni - Doğu kültürü, Doğu felsefesi, Doğu tarihini daima aşağıladılar, diğer yandan ondan çeşitli şekilde faydalandılar. Bu açıdan, pek çok ilimleri Doğu olarak adlandırdıkları Çin, Türk, Arap, Fars ve Hintli düşünürlerden benimseyen Avrupalı aydınlar, tüm bunlara rağmen her şeyi kendi adlarına çıkarmayı da gözardı etmediler.

Genel olarak, şüphe etmiyoruz ki, dünyanın Batı ve Doğu diye iki coğrafyaya, iki medeniyete bölünmesi Avrupa aydınlarının düşüncelerinin neticesidir. Aslında, dünyada gerçek olarak Batı uygarlığı ve Doğu uygarlığı diye bir şey olmamıştır ve bugün de yoktur. Avrupa aydınlarının "Batı" ve "Doğu" teorisi Batının meraklarıyla ilgili oluşturulan ideolojik bir teoridir. Dünyada belki büyük arealda ilk kez felsefe, kültür ve tarih denilen ne varsa hepsinin ideolojileştirilmesinin yazarları Avrupalı bilim adamları, batılı ideologlar olmuşlardır [3, s. 159]. Avrupalı aydınlar için, dünyada orijinal ve objektif olan kültür, tarih ve felsefe ne varsa, yalnızca Batı düşüncesi ile aynı düşüncede olanlardır. Yani Batı kültürü ile uzlaşmayan ne varsa, onlara göre hiçbir önem taşımaz. Şüphesiz, çağdaş Batılı aydınların tüm alanlarda "Batı"yı idealleştirmeleri ve buna karşılık Doğuyu, özellikle Türk-İslam Doğusunu aşağılamaları kabul edilecek bir durum değildir. Sadece, bu bir gerçektir ki, "Batı"nın "Doğu" üzerinde üstünlüğünü korumasında ve devam etmesinde Avrupa entelektüellerinin ortaya koydukları ideolojik mefkürelere (demokrasi, liberalizm, sivil toplum vb.) hala da önemli rol oynamaktadır.

Batı'dan Müslüman Doğu'ya gelen ideolojiler ise daha çok insanlık, din ve ulusal kimlik anlayışı üzerine kuruludur. Bu anlamda, Müslüman Türkler'in ve onların devletlerinin Doğu'nun gerilemesi yerine Batı'nın gelişmesi ve dünya hükümrânlığı döneminde Türk halklarının dünyada, o cümleden Türk-İslam dünyasında yeni bir güç olma sorununun çözümü iki ana noktaya oturmuştur: 1) Türk-İslam dünyasını Batı'nın ürünü olan "demokrasi", "hoşgörü", "liberalizm", "komünizm", "sivil toplum" gibi "dünyevi" fikirlere teşvik etmek; 2) İslam dünyasına ait halklar arasında süper güç olmak isteyen devletleri veya halkları karşı karşıya getirmek, milliyetçilik ve dinsel mezhepçilik duygularını kullanmak.

Yakın zamana kadar, Türkiye, Azerbaycan da dahil olmak üzere, Türk-İslam dünyası, Batı'nın demokratik "sivil toplumu" ile bütünleşmeye devam etmişti. Daha doğrusu, İslamcılık ve Türkçülüğü birbirine karşı koyan Batı yanlısı ideolojileri taklit ediyorlardı. Aslında, 19. yüzyıldan bu



yana, Batı idologları Türk İslam dünyasının insanların düşüncelerini değiştirmek için sosyal-demokrasi (komünizm) ve liberal-demokrasi kavramları adı altında Batı felsefesini uygulamaya çalışmışlardı.

İlginçtir ki, bu iki "uluslararası" fikirden biri olan komünizmin ideolojisi dünyada darbe, yani şiddet gücüyle yönetime gelmeyi esas tuttuğu halde, diğeri demokrasi yada liberal-demokrasi ise "gönüllülük"le, yani seçimlerle bunu hayata geçirmişler. Ancak burada "şiddet" ve "gönüllülük" terimleri nispidir. Çünkü bazen diktatörlükten azatlık, gönüllülükten ise diktatörlük ortaya çıkar. Her ikisinin de Türk Müslüman insanının şuurunda derin izleri vardır [4, s. 217-218]. Cemalettin Afgani, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed Hadi, Ziya Gökalp ve diğerleri, yaklaşık 100-150 yıl önce, Batı komünizmini, Batı demokrasisini Batı'dan Doğu'ya gelen "zehirli fikir" ve "zehirli rüzgar" olarak görüyorlardı. Kanımızca, Batı'nın Doğu, Türk ve İslam üzerine kurnazlık oyununu ilk kavrayan da Cemalettin Afgani olmuştur. O, ulusal kimliği, dini kimliği ve insan kimliği Batı'nın Oryantalizm, Milliyetçilik ve İslamcılık konusundaki kurnazlık oyununa bir cevap olarak yeniden değerlendirmenin önemli olduğunu düşünmüştü. C.Afgani'nin çalışmalarında din, millet ve insanlık meseleleri birbiriyle çelişmede değil, aksine bütünleşmiş bir şekilde idi. İslam halkları arasında dini birliği esas saymakla birlikte Afgani önce onların kendilerini tanımalarının, köklerine bağlı kalmalarının, dillerine sarılmalarının gerektiğine inanıyordu [5, s. 19]. Bu bakımdan C. Afgani'nin dil, din, millet, milliyet ve insanlık düşünceleri hakkındaki görüşleri "Ulusal birlik felsefesinin ve dil birliğinin asıl özü" makalesinde yer bulmaktadır. "Milletin ötesinde mutluluk yoktur, dilsiz de millet olamaz. Dil, ulusun tüm sanat ve mesleklerinin iletişimine ve kullanımına duyulan ihtiyacı karşılamıyorsa, ona dil denemez" [5, s. 186]. Türkçülüğün ideologlarından olan Ziya Gökalp Afganinin düşüncelerinin Türk-İslam dünyası üzerindeki etkileri ile ilgili şöyle yazırdı ki, Türkiyede Mehmet Emin Bey'e, Kuzey Türkistanda Fakhraddin oğlu Ziyaaddin'e ve başkalarına Türklüğü aşıl原因an o, olmuştur [6, s. 28].

Afgani'den sonra Batı'nın sinsî oyunlarını derinden idrak eden büyük filozofumuz Ali Bey Hüseyinzade, Marksizmi ya da diğer Batı fikirlerini, Türk-Müslüman dünyasının kurtuluşu gibi görenler için, "...zann ediyorlar ki, İslamda medeniyete, terakki ve gelişmeye hizmet edecek bir şey yoktur. Avrupa'dan gelen tüm rüzgarlar, hatta zehirli rüzgarlar bile şifa vericidir. Bunlar tüm bu maddiyunluğun (materializmin), dahriyunluğun (ateizmin), iştirakiyunluğun (sosyalizmin) mahiyetlerine kendileri aşına

olmadan bu mezhepi-felsefiyelerin yayınına çalışıyorlar” [7, s. 34]. Bu anlamda Hüseyinzade, Bolşeviklerin radikal devrimci fikirlerini reddeder ve Marksizm-Leninizmi zararlı bir eğitim olarak adlandırır. Günümüz milli-dini birlik fikrini - “yeşil devrim” olarak değerlendirir [7, s. 185].

Bununla birlikte entelektüellerimiz, “uluslararası” Batı fikirlerinin ulusal fikirler üzerindeki etkisini azaltmak için İslamcılık ve Türkçülükteki modernliğin ruhunu ortaya koyarak, İslamcılığa ve Türkçülüğe modernliği de eklediler. Bu modernite, ilk bakışta, Batı kültürü ile bağlantılıydı, ancak asıl amaç, Türkçülük ve İslamcılığın çağdaş ruhunu ortaya koymaktı. Bu açıdan bakıldığında, “Avrupalılaştırma” ve “Batı kültürü” anlayışları, Türkçülük ve İslamcılığa sahip aydınlarımız tarafından Türkçülüğün ve İslamcılığın ruhu ile uzlaştırmakla, dolayısıyla bazı küreselleşme fikirlerini etkisizleştirmeyi hedeflemekte idi [7, s. 255]. Çünkü 20. yüzyılın başlarında şimdi olduğu gibi, Batılılaşma, liberalizm ve sosyal demokrasi fikirleri yaygındı. Ulusal ideologlarımız, bu fikirlerin bir tür “zararsızlaştırılması” için İslamiyet ve Türkçülüğün çağdaşlık ruhunu öne çekmeye çalıştılar [8, s. 25-30].

O dönemde milli, dini ve insani kimlik konusunda daha başarılı bir yol izleyen aydınlarımız Ziya Gökalp ve Muhammed Emin Resulzade olmuştur. Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak biçiminde ulusal, dinsel ve insan kimliği gibi bir portre çizmeye çalıştıysa, M.E.Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı arkaplanında devlet ideolojisi olarak daha da öne çıkardı [9, 40]. En önemlisi, Resulzade, şimdiki ve gelecek nesillerin bilincinde, üç boyalı Azerbaycan bayrağında olduğu gibi, Türklüğü, İslamcılık ve Çağdaşlık üzerinden öne çıkarmakla yeni bir yol göstermeyi başardı [10, s. 45; 62; 106].

Ancak her durumda Batı'nın ihraç ettiği “zehirli rüzgarlar” Türk-Müslüman düşünceleri esasen etkiledi. Onlar umut ediyordu ki, Müslüman Türkler Avrupa'nın gelişmelerini ve teknolojisini benimsemekle yetinecek, yani ruhen Batılılaşmayacak, Müslüman ve Türk kimliklerini koruyacaklar. Ancak bugün biz o umutların büyük ölçüde gerçekleşmediğini görüyoruz. O zamandan bu yana 100-150 yıldan fazla süre geçmiş olmasına rağmen, yine de İslamlığın ve Türklüğün birbirine zararlı mı, yoksa yararlı mı olduğu meselesinde tartışmalar devam etmektedir. Kuşkusuz, bu tür tartışmaların devam etmesi Batı için çok faydalıdır. İslamlığın ve Türkçülüğün bütünleştirici değil de, çelişkili taraflarının ortaya çıkarılması Müslüman Türklerin İslam dünyasında, o cümleden de dünyada süper bir güç olma potansiyelini zayıflatıyor.

Aynı zamanda, Batı, iki yüzyıl boyunca, milliyetçilik ve dini mezhepçilik ideolojisinden ustalıkla yararlanmakla birlikte İslam dünyasının başsız veya belirsiz bir durumda olmasını hala elinde bir koz olarak tutmaktadır. Çünkü İslam dünyasında, özellikle onun esas gücü olan Türk halklarının herhangi bir formda süper güç gibi ortaya çıkışı Batı için bir tehlike kaynağıdır. Kuşkusuz, bu "tehdit" dünyayı yok edecek nükleer yeteneklere sahip herhangi bir Müslüman devletin ortaya çıkması ile ilgili değil. Asıl "tehlike", bir buçuk yüzyıldan fazladır, böylece Batı için dünyaya alternatif olmayan yeni bir güç merkezinin buradan kaynaklanmasına yol vermemektir. Aslında süper güç olmak yolunda Batı, Çin ve Rusya'dan daha çok, sadece İslam devletlerinden birinin ya da bir kaçının birlikte yeni bir güç merkezine çevrilmesinden endişe ediyorlar. Bu nedenle, İslam dünyasının kilit noktalarından biri olan Orta Doğu, Batının aşırı emekleri sayesinde bir asırdan daha fazla bir süredir dini ve ulusal savaş merkezleri durumundadır, üstelik savaş noktaları durmadan artmaktadır.

Böylelikle, yaklaşık iki yüzyıldır, Batı değerlerinin etkisi altında olan Türk-İslam dünyasında sosyo-politik süreçler olumsuz şekildedir. Böyle ki, Batıdan etkilendiğimiz dini mezhepçilik ve milliyetçilik neticesinde "Batılılaşma" geleneğinin içine düştük. Sofra kültürümüzden ahlaki değerlerimize kadar "batılılaşmamız" ona neden olmuş ki bir çokları din, kültür, felsefe denildiğine yalnız Batıyı, Batı kültürünü anlamaktadır. Bu şekilde düşünenler Türklerin Batı'ya entegre olduktan sonra kurtulduğunu sanıyorlar. Eğer Türk halkları "batılılaşma" sürecinin ilk döneminde görünüşe göre, daha sonra maneviyat yönünden de batılılaştı. Batıdan gelen modernleşme, postmodernleşme ise ulusal-din ahlakımıza daha çok zarar verdi. Batı düşüncesini Türkiye'de veya Kafkasya'da, Türkistanda doktrin olarak algılayan pek çok Türk aydını da, milli tarihimizin ve milli kültürümüzün "Batılılaşma" sonrası ortaya çıktığını iddia ediyor [11, s. 27-28].

Batı'nın gelişimine dek Türklerin dünyada esas güç olmasını dikkate alırsanız, Batılı güçler Persleri ve Arapları da yanlarına almakla Türkleri zayıflatmak için en üst düzeyde mücadele verirler. Bugün Rusya, AB ve ABD "Arap sorununu", "İran sorununu", "Kürt sorununu", "Ermeni sorununu" daha çok Türk dünyasına karşı kullanırlar. Tüm bunların nedeni, ABD, Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın, Ortadoğu'da dahil olmak üzere, İslam dünyasındaki Türklerin, aynı zamanda Türkiye'nin kaybedilen konumunu geri alabilen en güçlü devlet olduğunu düşünmeleridir. Bunu önlemek için, Türkiye "Kürt sorunu" ve "Ermeni sorunu" ile karşı karşıya kaldı ve hatta bu kardeş ülke, İslam dünyasında yeni bir savaş noktası olarak seçilmişti.

## F. Elekberli. Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık

Türk-İslam dünyasının geleceğinin, Türklük, İslamlık ve İnsanlık felsefesine doğru yöneltilmesine bağlı olduğuna inanıyoruz. Eğer Türklük ve İslamlık, İnsanlık felsefesini de içine almakla yaklaşık 2-3 yüzyıl önceki bütünlüğüne tekrar kavuşursa, dünyada yeni bir medeniyet gücü gibi ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte, bu gerçekleşmezse, yani son iki yüzyılda olduğu İslamcılık ile Türklüğün birbirine mesafeli tutumu devam edecekse, aynı zamanda bu bütünlüğün dini yönü öne çekilerek diğer Türk halklarına zararı ortaya koyulacaksa, o zaman Batı medeniyeti veya başka bir medeniyet dünyaya hakim olacaktır. Kanımızca dünyada yeni bir güç olmanın ilk yolu, Türklük ile İslam arasındaki bağları güçlendirmek ve yeni bir ruhla yeniden ortaya çıkmaktır.

Unutmayalım ki, bir zamanlar İslam-Türk medeniyetini haçlı seferleri ile yenemeyen Batı, son asırlarda mezhepçilik ve milliyetçi oyunları ile yalnız topraklarımızı değil, bilincimizi de asimile etti. Böylelikle, 17-18. yüzyıllara kadar dünyaya meydan okuyan Müslüman Türkler artık yerlerini Batı'ya vermek zorunda kaldılar. Osmanlı İmparatorluğunun 20. yüzyılın başlarında çöküşü sırasında bile, Türkler, tamamen tahrip edilmemek için "Batı değerlerine" başvurmak zorunda kaldılar. Batılı âlimler aynı zamanda Müslüman Türkleri "Batılılaşma" ideolojisi (Marksizm, Sosyal Demokrasi, Liberal Demokrasi vb.) ile sövmeye çalıştılar. Bir başka deyişle, onlar Türk halklarını "muhafazakar İslam'dan" kopararak "ilerici" Hıristiyan "Batı'ya" doğru sürüklediler.

Bugün "Batı" için önemli olan bir yandan Türklerin "Batılılaşma" sürecinin devam ettirmesi, diğer yandan hiç bir zaman onların "Batı" bölgesine bırakılmamasıdır. Buna en iyi örnek, Türkiye'nin Avrupa Birliği ilişkileridir. Batılı âlimler açıkça yazmasalar da, Türklerin onların çıkarlarını tam olarak karşılamadığı bir zamanda Avrupa Birliği'ne girmelerine izin vermeyecekleridir. Ancak bu, Batılıların "batılılaşma" yolunda olan Türkleri hiç de kendilerinden tamamıyla uzaklaştırması anlamında değildir. Batılı bilginler Fukuyama'lara, toynbi'lere göre, Müslüman Türklerin Avrupa'ya girme arzusunu kökten yitirmelerine de gerek yok, bu bir çeşit "tatlı" faktör olmalıdır. Fukuyama şöyle yazıyor: "Modern İslam dünyasında 20. yüzyılın başındaki tek liberal demokrasi ülkesi Türkiye'nin laik bir toplum gibi esasen İslami mirastan imtina etmesi tesadüfüdür" [12, s. 280]. Aynı zamanda, o, Atatürk'ü Türkiye'de batılı rasyonalizmi hayata geçirdiği için de övüyor [12, 302]. Arnold Toynbee'ye göre, düne kadar dünyaya meydan okuyan Türklerin Batıya yüz tutması, özellikle de bunun Mustafa Kemal Atatürk tarafından hayata geçirilmesi "Batılılar" için mühüm olmuştur [13, s. 62].

İlk bakışta, bu fikirlerin Türk milleti üzerinde olumlu bir etkisi var, fakat işin özünde, Batı ve Batı'yı her zaman ideal olmaları için yönlendirmek, onları önceki İslam-Türk medeniyetinden ayırmak istiyorlar. Toynbee bunu daha net ifade ediyor. A. Toynbee, Orta Çağ Hristiyan Avrupası'na en büyük tehdidin Türkiye merkezli İslam medeniyeti olduğunu gizlemiyor. Toynbee'ye göre, Orta Çağ'daki Batılılar, Türk olma tehlikesi altındaydı [13, s. 26]. Nitekim, Orta Çağ'da Viyana kapılarına kadar giden ve zirveye çıkan Osmanlı Türkleri, 16. yüzyılda İslam'ı Avrupada yaymıştır. Bu anlamda, Türklerin, yirminci yüzyılın başlarında "Batılılaşmaması"ndan Avrupalılar çok memnun kalmışlar.

Ancak Batılılar, "konuşulmaz Türklere" ulaşmak için çok fazla mesafe katetseler bile, yine de Türklerden "memnuniyetsiz"ler. Bu "memnuniyetsizliğin" sonucudur ki, Batı aydınları bir yandan Türkiye'yi Avrupa'ya ve Batı'ya çekmek için ellerinden geleni yaptıkları halde, diğer yandan Türklerin Avrupa'ya ya da Batı'ya katılmaya yaramadıklarını da bildiriyorlar. İlk bakışta bu fikir çelişkili görülmektedir, ancak gerçekte Batı'nın mantığına uymaktadır. Dolayısıyla Batı, geçtiğimiz yüzyıl boyunca Türklerin "Batılılaşması"ndan memnun olmasına rağmen, İslam ve Türklük gibi ulusal-dini gelenekleri tamamen terk etmemiş olmalarından da rahatsızdılar. Bu açıdan bakıldığında, "Batılılar" bir yandan Türklerin Türklük ve İslamı değerlerden adım adım koparmaya diğer yandan da Batı'yı her zaman erişilebilir olmayan bir ideal olarak göstermeye çalışırlar. Buradan bile bir sonuç çıkmaktadır ki, Batılılar Türklerin ne kendi yollarını seçmelerinde, ne de "Batı" ideallerine ulaşmalarında meraklı değillerdir.

Bugün Batılıları rahatsız eden esas mesele, Batının durgunluğunun nasıl ortadan kaldırılmasıdır. Böyle bir zamanda alternatif medeniyetin oluşmasına yol vermemektir. Bu anlamda Türklerin Batılı ideologlar için uygun olmayan bir şekilde gelişimi kabul olunmazdır. Çünkü Batılılar tarafından zaman zaman "barbar" olarak adlandırılan Türklerin tüm durumlarda güçlenmesi yolverilmezdir. Kısacası, Anayasadan aile hayatına kadar bir hayli "Batılı" olan Türkler, tüm bunlara rağmen Batılı devletlerin gözlerine giremediler. Toynbee'nin, Türklerin bir çok halde milli-dini geleneklerini reddetmelerine ve Batı'nın yolunu takip etmelerine rağmen, nihai amaçlarına ulaşamayacaklarını ifade etmekte kastı odur ki, Türkler artık dünyada yaratıcı bir toplum değildir. Yani Türkler dünyada kendi başlarına yeni bir ideya üretmedikleri halde ne kendileri olacak, ne de Batının etkisinden kurtulabileceklerdi [13, s. 168-170].

"Batılılaşma" yolundaki Türklerin sonuçlarının, Türk düşünürlerin yanı sıra Batılı âlimler için de ilgi çekici olduğu bir nokta ile aynı fikirdeyiz.

## F. Elekberli. Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık

Gerçekten de, Batı dünyası bir zamanlar Rusya'daki Marksizm'in zaferini bekliyordu ve daha sonra bunun sonucunu gördü. Aynı şey Türkiye'de biraz farklı oluyor. Her ne kadar Batı Rusya'dan beklediğine ulaşmasa da, en azından Marksizmin ne yapacağını gördüler. Şimdi Batı dünyası, "Batı liberal demokrasi" ve "Batı kültürü" çerçevesinde vaktiyle Avrupa'yı titreten Müslüman Türklerin durumuna çok ilgi duyuyor.

Görüşümüze göre, Batıların Türklere karşı bu tür davranışları esasız değildir. Batılılar Rusları ne kadar sevmeseler de, ama Hristiyan olmalarından dolayı dünya egemenliğini onlarla paylaşmaktan çok rahatsız da değiller. Bunu, 20. yüzyılda meydana gelen olaylar ve bugünkü hadiseler de açıkça göstermektedir. Belki de bu kelimeler Budist Çinlilere de atfedilebilir. Fakat Türklere, özellikle Müslüman Türklere gelince, durum değişiyor. Batılılar dünyayı Türklere paylaşmak istemiyorlar. İşte iki önemli faktör: İslam ve Türkler.

Bu gerçeklerin her ikisi de Hristiyan-Batı dünyası için kabul edilemez. Onlar için İslam dünyası farklı bir medeniyettir ve Türkler bu medeniyetin öncüleridir. Bu iki faktör birbirini tamamladığı için Batılılar onları birarada görmek istemiyorlar. Ama bu sadece istemekle biten bir iş değil. Batılılar aynı zamanda tehlike kaynağı gibi gördükleri İslam-Türk ideolojisini birbirinden ayırmaya çalışıyorlar.

Batılı bilginlerin çoğuna göre, dünya tamamen Batılılaşırsa küresel sorunlar çözülebilir, ancak bugün Batılılaşma sürecinin önündeki en büyük engellerden biri Müslüman Türklere. Başka bir deyişle, İslam dini entelektüel bir ruh ise Türklük de insanlığın gücü olarak "Batı medeniyetine" bir alternatiftir. Bu açıdan bakıldığında, bir zamanlar Avrupa'yı birkaç kez fetheden Türkler, İslami-Türk medeniyetinin öncülüğünde Batı için önemli bir tehlikedir. Batı, son iki yüzyılda sıradışı bıraktığı İslam-Türk medeniyetini tamamen yenerek liderliğini sonsuza dek sürdürmeyi hedefliyor.

19-20. yüzyıllarda, Türklerin Batıya yönelimi ciddi şekilde gündeme geldi. Sonuç olarak, şu anda Azerbaycan'da ve Türkiye'de demokratik bir devlet kurma konusunda yazmaktan ve ifade etmekten gurur duyuyoruz. Başka bir deyişle, "Batılılaşma" İslamlık ve Türklük gibi temel idealimiz haline gelmişti. Bazı aydınlarımız bile (Mirza Fatali Akhundzade, Muhammad Aga Shahtakhtli, Cealil Mammadguluzade ve diğerleri) İslam'ı bir şekilde terk etti ve daha fazla Türklük ve Batılılaşma senteziyle ortaya çıktı. Bu fikrin savunucuları için esas gaye odur ki Türklerin son asırlarda yenilgisinin ana nedeni İslam dinidir. Böyle düşünenlerce, İslam dini "Batılılaşma" yolunda olan Türkler için esas engeldir. Aslında, burada

şaşırtıcı olan hiçbir şey yoktur, çünkü bu fikrin ilk kaynağı Batılı aydınlardır. İslam dininin Batı için zayıflaması ve arka planda ya da tam tersi süreçte Türkçülüğün güçlenmesi oldukça karşılaştırılabilir. Basitçe, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi, Batı'nın İslam'ı kaldırması için ilk aşamada çok önemlidir. Zira eğer Türkler İslam'dan uzaklaşırsa, Batı Türklüğü ikinci aşamada parçalayacaktır.

Kısacası Batılı düşünürler, Türkleri ilk etapta "muhafazakar İslam"dan ayırmaya çalışıyorlar. Şimdiye kadar, çeşitli teoriler uygulamaya konu ve bu teoriler hala devam ediyor. Toynbee, Fukuyama, Habermas, Hantington ve diğer Batılı aydınlar, Türklerle İslam arasındaki ayrılık filizlerini ekmek için ellerinden geleni yapıyorlar. Ayrıca yaptıkları propagandanın bazı sonuçlarının olduğunu kabul etmeliyiz. Her halükarda, Batı'nın 17-18. yüzyıllardan bu yana politikası, 20. yüzyılın başlarında sonuç verdi. Düne kadar milli ve dinsel kimliklerini tam olarak anlayan Türkler, "Batı milliyetçiliği" ile karşılaştı. Başka bir deyişle, Türklüğü ve Müslümanlığı düne dek kıyaslayamayan ve tartışamayan "Batı Milliyetçiliği" nin gelmesinden sonra, Türklük ve İslamlıkla ilgili farklılıklar aramaya başladık. "Batı milliyetçiliği"nin etkisi arttıkça, ulusal ve dini bütünlüğün ihlali daha da yoğunlaştı.

Türk dünyasında liberal-demokrasi, sosyal-demokrasi, demokrasi ideolojisini yaymakta da esas amaç Türklük ve İslamlık arasındaki bağları koparmaktı. Bazı Marksist ve liberal ideologlar bunu hayata geçirmek için her türlü oyunlara, hilelere başvurdular. *Onlar "Batı milliyetçiliği"ni Türklerin üstlenmesini bazen olağanüstü hal, en ilginç olay, bazen de "gerçekte, milliyetçilik müslümanların içine düştükleri bir oyun. Müslümanların büyük bir çoğunluğu için milliyetçiliğin sonucu, Batı dünyasının proletar kalabalığı içinde erimek olacaktır", gibi yorumladılar* [12, s. 178-179]. Bu anlamda, birçok Avrupalı aydın, Batı medeniyetinin yükselişinin, kapitalizm-sanayileşme-teknoloji ve demokrasi-liberalizme yol açtığını, bunun da yanlış olduğunu yazdı. Bize göre, bu konuda gerçeğe yaklaşan İngiliz bilim adamı A.C. Toynbee'nin yeni bir Batı toplumunun kurulmasında milliyetçiliğin demokrasiden önce geldiğini yazmasıydı [14, s. 22]. Dolayısıyla Batı medeniyetinin temeli milliyetçilik ve dini ırkçılığın temeli idi. Çünkü Toynbee'ye göre ırkçılık Avrupa'da da dini açıdan ortaya çıkmıştı [14, s. 102].

Bu, sanayileşmenin getirdiği materyalizmden sonra bile Batı milliyetçiliğini (ulusal) ve Batı ırkçılığını perdelese de, ancak asıl mahiyetini saklı tutamıyor. Bu açıdan bakıldığında, Batı medeniyeti "Batı sanayileşmesi", "Batı demokrasisi" ve "Batı kültürü" olarak anlaşılmaktadır,

ancak gerçekte bir görüntüdür. Batı, sanayileşme, demokrasi ve kültür açısından diğerlerinden farklı olduğunu iddia etse de kökleri milliyetçiliği ve dini ırkçılığı da içeriyor. Bunu başka bir Batılı bilim adamı, "medeniyetler çatışması" kavramının yazarı Hantington'ın fikirleri de kanıtıyor. O, uygarlığın yüksek sosyo kültürel ortak değer, insanın medeni anlayışının yüksek zirvesi gibi değerlendirmekle birlikte, bir gün dünyada medeniyetlerin, uygarlıkların çatışmasının kaçınılmaz olacağından bahsetmiştir [14, s. 31].

Aslında, bugün dünyadaki en ciddi sorun kültürle ilgilidir. Bugün, bir diyalog kültüründen bahsetmek, aslında, diyalog eksikliğidir. Batılı âlimler ne yazdıklarını iyi bildikleri halde, bir gerçek var, bence dünyada medeniyetler arasında bir uçurumun ortaya çıkmasındaki ana günahkâr "Batı medeniyeti" dir. Batı medeniyetinin temelinde milliyetçilik, dini ırkçılık ve buna bağlı materyalizmdir. Bununla birlikte, çoğu Batılı âlimler bunun farkında olsalar da olmasalar da, bu bir gerçek ki günü günden İslam, Konfüçyanizm, Japon medeniyeti, Hinduizm, Ortodoks ve Slav uygarlıkları ve Latin Amerikancılığı gibi birçok kültürler arası gerilimler artıyor. Avrupalılara göre, onların arasında yalnızca "Batı medeniyeti" kültürel, demokratik, özgür değerlere maliktir. Örneğin Huntington, Batı medeniyetinin medeni ve demokratik bir medeniyet olduğuna ve onların yerinde kalanların dinsel olduğuna inanmaktadır [15, s. 37]. Bu anlamda, "Batı ırkçılığına" esaslanan Hantington, dünyayı iki kutba böler: "Bütün daha yüksek değerler Batı'ya aittir ve diğerlerinin temel aldığı kökler esas olarak aile, kan, inanç vs. [15, s. 37].

Ancak tüm bunlara rağmen, Huntington "Batı medeniyetinin" de "medeniyetler çatışması" sırasında yok edilebileceği sonucuna varmıştır [16, s. 91]. Bu ne anlama geliyor? "Batı medeniyeti" tüm "dini medeniyetlere" her yönüyle üstün geldiği halde ne için yok edilme tehlikesi var? Bu, "Batı medeniyetinin" görüldüğü gibi olmadığı anlamına gelir. Yani Batı medeniyetinin birçok sorunu var ve o kadar ciddi ki, üstesinden gelmek imkansız. Bu sorunların başında milliyetçilik, dinsel ırkçılık ve materyalizm gelmektedir. Bununla birlikte, diğer uygarlıklarda bu tür sorunlar görünmektedir, ancak "Batı uygarlığı"nda olduğu kadar tehlikeli değildir. Bu nedenle, Batı başardıkça, kendisini bu sorunlarını diğer medeniyetlere, özellikle de İslam dünyasına aktarmaya çalışıyor.

Düşünüyoruz ki, "Batılılaşma" meselesinde Türkler baştan çok yanlış yaptılar. Bir taraftan ifrat "Batılılaşma" islamlığa, diğer yandan ise müslüman olmayan Türklere münasebette zararlar verdi. Bunu iyi idrak eden Erol Güngör, "Kültürel Değişim ve Milliyetçilik" adlı eserinde, tüm



yabancı fikirlere direnmek için, Türk milliyetçiliğinin ulusal bir karakter haline getirilmesinin gerekli olduğunu yazdı. Ona göre, ulusal ve dini kimlik, ulusal karakterin bütünlüğü olmalıdır [17, s. 125-127]. Hilmi Ziya Ülken, “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi” adlı kitabında bu meseleleri geniş çapta yaydı ve Türk düşüncesinin Batı düşüncesinin içinde erimesinin tehlikesini gösterdi [18, s. 728-730].

### **Sonuç**

Böyle bir durumda hem "Batı medeniyeti" ve "Batı demokrasisi"nin asıl mahiyetini anlamak, hem de yeni bir yolun izinde olmak çok da kolay değildir. Özellikle de, Batılı entelektüellerinin Batı medeniyeti, Batı demokrasisi ve Batı milliyetçiliği konusundaki görüşleri bilincimizi çokça meşgul ediyor. Kuşkusuz, bunun olumlu yanı ile birlikte, dezavantajları daha çoktur. Bize göre, yeni medeniyete girmek isteyen ulusun aydınları olarak, bir yandan sadece "Batı aydınlarının düşüncelerini takip etmemeliyiz, diğer yandan da özgün fikirlerimizi ortaya koymalıyız. Sürekli yeni fikirler ve tezler koyarak bir anlamda kendimizi geliştirmeliyiz. Aksi takdirde, Batı'nın ve onun entelektüellerinin arkasına girerek, onları taklit ederek, doktora tezleri yazarak hiçbir şey elde edemeyiz. Bu anlamda “Batı medeniyeti” ve “Batı Demokrasisi”ne girdiğimiz dönem yeniden gözden geçirilmelidir. Aynı zamanda, seviyesine bakılmaksızın, tüm Türk aydınlarının Batılılaşma, Batı medeniyeti ve Batı Demokrasisi hakkındaki görüşlerini yeniden incelenmelidir. "Batı medeniyeti" ve "Batı Demokrasisi"nin sona yaklaştığı bir zamanda yerimizde oturmaya ve yine de Batı’ya dayanma fikrine katlanmak zorunda değiliz.

Maalesef, Türk ülkelerimiz içindeki ve dışındaki Türk karşıtı güçler, Orta Çağ’da Türklerin dünyanın adalet temsilcisi olma isteğini mezhepçilik olarak yorumladılar ve Türk devletlerinin adalet ve insanlığa zemin hazırlayan emellerine göz yumdular. Dolayısıyla Türklerin adalet mücadelesi ve insanlık mücadelesi, Batı taraftan mezhepçilik gibi kabul edildi. Bugün de bizlere yanlış bilgiler verilmektedir. Bunun yerine, Batılı devletler, bir başka deyişle Batı ideolojileri, insanlık için mücadele edenler sırasında yalnız kendilerini ve kendilerine yakın olanları görürler.

Türk halkının İslama dek yaşamı (ahlak, felsefe, din, politika vb.), İslami dönemin başlangıcı ile onun arka planında kalması da, Batı medeniyetine ifrat yaklaşımı da yanlıştır. Bu, o demektir ki, bir Müslüman Türkün her şeyi İslam’da, İslam kültüründe aktarması gibi, başka bir Türk’ün ise Batı demokrasisinde aktarması doğru değildir. Asil bir Türk Türklüğünü terk ettiği zaman İslamlaşma ve Batılılaşma meselesinde ifrata varmayacaktır. Bu durumda, kendini Doğu-İslam dünyasında gören Türkü

## **F. Elekberli. Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık**

suçlayamadığımız gibi, Batı-Hristiyan dünyasında bulunan Türkleri de suçlayamayız. Sadece, biz İslamlığa ve Batılılaşmaya aşırı derecede yaklaşan Türklerin kendilerini de unutmamaya devet etmeliyiz. Yani, Türk halkının yaşamında önemli bir rol oynayan ve bu rolü oynamaya devam eden din, millet ve insanlık, öncelikle bir Türk dini-felsefî bakış açısı çerçevesinde olmalıdır.

### **KAYNAKLAR**

1. Meriç Cemil. Kültürden irfana. İstanbul, İletişim yayınları, 2013
2. Said E. “Oryantalizm: Sömürgeçiliğin keşf qolu”. İstanbul, Pınar yayınları, 1982
3. Rüstəmov Y. Tarix lokal sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti kimi. Bakı, Səda, 2007
4. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı, Elm və Təhsil, 2014
5. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, Azərneşr, 1997
6. Göyalp Ziya. Türkcülüyün əsasları. Bakı: «Maarif», 1991
7. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007
8. Gökalp Ziya. Türkleşmək, islamlaşmaq, muasirleşmək. İstanbul, Akvaryum, 2005
9. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I cild, Bakı, “OL” npkt, 2014
10. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. V cild, - Bakı, “Təhsil”, 2014
11. Güngör Erol. Sosial meseleler ve aydınlar. İstanbul. Ötüken yayınları. 2003
12. Fukuyama Frankis. Tarihin sonu ve son insan. İstanbul, Profil yayınları, 2014
13. Toynbee Arnold J. Uygarlık yarğılanıyor. İstanbul, Örgün yayınları, 2011
14. Тойнби А.Дж. Постижение истории. Сборник, Перевод с англ. Е.Д.Жаркова, М.: Рольф, 2001
15. Çağlar Gazi. Uygarlıklar Arası Savaş Miti. Dünyanın Geri Kalan Bölümüne Karşı Batı. Samuel Hantington'un «Kültürler Mücadelesi» Tezine Yanıt. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003
16. ХАНТИНГТОН С. Кто мы?: Вызовы Американской национальной идентичности. Пер. с англ. А. Башкирова. М., АСТ: АСТ Москва, 2008
17. Güngör Erol. Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik. İstanbul. Ötüken. 2007
18. Ülken Hilmi Z. Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul. Ülken yayınları. 2013

**Аңдатпа**

Мақалада түркі-ислам әлемі халқының санасын өзгерту үшін қолданылған батыстық философиялық ілімдер - марксизм (әлеуметтік-демократия) және либералдық-демократия (прагматизм және т.б.) ілімдері туралы сөз болады. Бұл бағыттың түркі-ислам әлемінің халқын ислам философиясынан, түркілік және адамзат идеяларынан айтарлықтай алшақтата түсетіні ашып көрсетілген. Автордың пікірінше, батыс философиясы (коммунизм, демократия, либерализм, толеранттылық, мультикультуризм және т.б.) мен түркі-ислам әлемінің қоғамдық сана-сезіміне жақын ұлттық философия (түркілік, исламизм, адамзат) арасындағы тайталас кезінде қоғамның ұлттық сипатын сақтау мәселесі, сонымен бірге оны Батыс өркениетімен біріктіру мәселесі де өте қайшылықты мәселе болып отыр.

**Кілт сөздер:** Түркілік, ислам, адамзат, Түркі-Ислам әлемі, Батыс философиясы, либералды-демократизм.

**(Әлекберлі Ф. Батыс философиясына қарсы негізгі альтернатив идеологиялар: түркі, ислам және адамзат философиясы)**

**Аннотация**

В статье анализируются западно-философские учения марксизма (социал-демократизм, коммунизм) и либерал-демократизма, которые призваны изменить сознание людей тюрко-исламского мира с целью привития им ценностей Западной культуры. Показывается, что эта направленность приводит людей тюрко-исламского мира к значительному отдалению от философии Ислама, от идей Тюркства и Человечности. Автор показывает, что в то время, когда идет борьба между национально-религиозными идеями (Тюркство, Мусульманство и Человечность), близким к сознанию тюрко-исламского мира и учениями (коммунизм, демократия, либерализм) Западной философии, вопросы сохранения национальных особенностей общества и одновременно его интеграции к Западной цивилизации, являются весьма спорными.

**Ключевые слова:** Мусульманство, человечность, тюрко-исламский мир, тюркское мировоззрение, Западная философия, либерал-демократизм.

**(Алекберли Ф., Основная альтернатива западной философии: тюркство, мусульманство и философия человечности )**

**Беседа с член-корреспондентом Национальной академии наук КР,  
доктором филологических наук, профессором, директором  
института Лингвистики КГУ имени И.Арабаева Мусаевым  
Сыртбай Джолдошевичем**

**Подготовил: К. Семиз**



**-Сыртбай Джолдошевич, если Вы не возражаете, позвольте начать нашу беседу с традиционных вопросов: когда и где Вы родились? Где Вы получили среднее, а затем и высшее образование? Думаю, нашим читателям будет небезынтересно узнать и о Вашей семье, близких Вам людях и о местах, где прошло Ваше детство.**

-Я родился 1 августа 1953 года в небольшом селе Көл-Төр Тонского района Иссык-Кульской области. Наше село, как известно, славится своими летними пастбищами как Каракаман и Карасаз, красота которых неопишима и живописна, я бы сказал, сказочно красива, особенно в летнее время. Это место, где сливаются горные реки Каракаман, Карасаз, Балгарт и Жылусу, образуя большой приток реки Нарын. В народе говорят, что именно в упомянутых мной местах происходили легендарные события, описанные в малом эпосе “Эр Табылды”.

Детство мое прошло в селе Көл-Төр, в 4-5 километрах вверх от которого находится прозрачное озеро, напоминающее наполненную чистой водой чашу. А чуть ниже села есть легендарное озеро Айдын көл, где Айчурек, приняв облик лебедя, украдал Акшумкар – белого кречета Семетея.

Как я уже сказал, наше маленькое село находится в горной местности, вдали от трассы. Поэтому, начиная с пятого класса, нам пришлось учиться в школе, которая находилась в соседнем селе Коңурөлөң, преодолевая путь вниз по реке 3,5 километра в один конец, да столько же обратно пешком, или, если повезет, на ишаках или телеге. Особенно было трудно в дождливую и морозную погоду ходить пешком 7 километров. Бывало в непогоду ноги промокали, пока доходили до школы, а зимой еще хуже: замерзали, еле волоча ноги приходили домой. Но как ни странно, в то время мы не знали усталости, после школы допоздна с друзьями играли в разные игры.

Не могу сказать, что школу окончил на «хорошо» и «отлично», и как можно представить себе хорошую успеваемость, если, как я уже сказал, каждый день ходишь по 7 километров. После окончания 8 класса в аттестате были одни тройки, лишь по физкультуре и пению были пятерки. А 10 класс окончил с заметными улучшениями: были тройки, четверки и, если не ошибаюсь, даже пятерки по трем или четырем предметам.

Что касается семьи, то отец всю жизнь был табунщиком, а мать помогала ему. Еще подростком я научился объезжать строптивых коней, участвовал в скачках. Старики удивлялись: «...хорош наездник, и впрямь мастак». Так прошло мое детство, за ним промелькнуло отрочество, и в 1971 году я получил, как принято говорить, свой аттестат зрелости.

С детства любил слушать истории былых времен, погружался в таинственный, чарующий мир прошлого. Может именно мое это увлечение во многом определило дальнейшую профессию филолога. С другой стороны, в то время многие руководители по своим базовым образованиям были либо филологами, либо историками. Помимо этих обстоятельств, при выборе профессии на меня повлияло и наставление отца, который всегда говорил, что имея профессию учителя, человек не может зазнаться и с голоду не умрет. В общем, сейчас трудно однозначно назвать главный мотив того, что я стал именно филологом, но как бы там ни было, в 1971 году я все-таки поступил на факультет

кыргызской филологии, и началась новая глава летописи моей жизни – счастливые, неповторимые студенческие годы...

Еще с третьего курса я начал проявлять живой интерес к языку, в частности, меня интересовали теоретические вопросы языкознания, философии языка, вместе с тем я начал серьезно заниматься изучением фундаментальных трудов по лексикологии и синтаксису. Успел ознакомиться и с научными трудами, монографиями по исследованию вопросов кыргызского языка. Честно говоря, большинство из этих трудов были мне не по зубам, многие сугубо теоретические вопросы были недоступны моему пониманию. Но, несмотря на это, меня не переставала интересовать природа и сущность языка и с третьего курса я взялся за дипломную работу на тему «Синтаксический строй кыргызских народных загадок» под руководством Акеша Иманова. Ровно три года я работал над этой дипломной работой, объем которой составлял 125 страниц. Во время защиты моей первой «научной» работы возникали жаркие споры между моими учителями, в итоге моя дипломная работа была оценена на «отлично». Окончив университет с красным дипломом, почувствовал себя важным, степенным человеком. Хотелось поскорее поехать в родной Көл-Төр и показаться (похвастаться) односельчанам, родственникам, друзьям. До сих пор помню, как экзаменационная комиссия во главе председателя Богачы Омуралиева приняла решение рекомендовать мою кандидатуру на вакантную должность младшего научного сотрудника в институте Языка и литературы при Академии наук Кыргызской ССР. Так и прошли мои незабываемые студенческие годы, начался мой трудовой путь в академии.

**-Агай, расскажите, пожалуйста, какие были первые впечатления молодого кадра с амбициозными планами на будущее от работы в академии. Как начиналась Ваша трудовая деятельность в академии в качестве научного сотрудника?**

-Впечатления были самые позитивные, поскольку само слово «Академия» в моем сознании ассоциировалось чем-то недостижимым, высоким и мне в то время почему-то казалось, что в академии работают особенные, образованные люди, у которых седые волосы и бороды. И от одной мысли о том, что я стану таким же, как эти ученые, у меня поднималось настроение, чувствовал себя состоявшимся человеком.

Как я уже сказал, в то время академия мне казалась нечто недостижимым, таинственным учреждением, в котором не всем было

суждено работать. Так вот меня приняли на работу в институт Языка и литературы, а именно в сектор тюркологии на должность стажера-исследователя. Должность директора в то время занимал Аскар Турсунов, а руководил сектором тюркологии Сарыбай Молдобаевич Кудайбергенов. Я давно знал Сарыбая Молдобаевича, он был другом Токтосуна Керимбаевича Ахматова, мужа сестры моей супруги Замиры Батмы Кебековой. Они дружили семьями.

Приступил к работе в начале августа, когда большинство работников были в отпуске. Вместе с молодыми сотрудниками института, среди которых был, и мой друг Сулайман Кайыпов, меня отправили на сенокос в Тюпский район Иссык-Кульской области. По прибытию обратно в институт я узнал о том, что меня отправляют на 2 года в институт Языкознания Академии наук СССР в Москву в качестве стажера-исследователя. Моей радости не было предела. Это была большая удача, если не сказать счастье, поскольку учиться в столице СССР – Москве – не было дано каждому. И по воле судьбы 14 октября 1976 года я полетел в Москву на стажировку в упомянутый выше институт. В институте Языкознания при Академии наук СССР я провел в общей сложности 5 лет. Так начинался новый, так сказать, академический этап моей жизни.

**-Пять лет, проведенные в большом академическом кругу в Москве, были, наверное, особым этапом, сыгравшем впоследствии огромную роль в Вашем профессиональном становлении как ученого-языковеда.**

-Да, бесспорно. Во-первых, упомянутые уже мной мои учителя Сарыбай Кудайбергенов, Аскар Турсунов и Токтосун Керимбаевич сами проходили этот путь. Точнее, 50-60 годы они учились в Москве, там же защитили свои кандидатские диссертации. А мой учитель Сарыбай Кудайбергенов защищал свою кандидатскую под руководством Н.А.Баскакова, которому он написал письмо, где просил дать мне согласие быть научным руководителем.

Мое первое знакомство в институте Языкознания Академии наук СССР было с Г.Ц.Пюрбеевым, который был сотрудником сектора “Тюркских и монгольских языков”, а работал он по вопросам синтаксиса монгольского языка. Я с удивлением узнал, что в секторе, в котором предстояла моя стажировка, работают такие известные на весь союз, я бы сказал на весь мир, тюркологи-языковеды, как Э.Р.Тенишев, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, Н.З.Гаджиева, К.М.Мусаев,

Л.С.Левитская, Е.А.Поцелуевский, А.А.Юлдашев, Ф.Д.Ашнин и ряд других известных ученых.

Мне дали комнату в общежитии и, устроившись, встретился с Николаем Александровичем Баскаковым и я передал ему письмо от Сарыбая Молдобаевича. Прочитав письмо, Николай Александрович сказал много теплых слов в адрес моего учителя и сразу же, не задумываясь, предложил мне работать под руководством своего сына, который, по его словам, недавно защитил докторскую диссертацию на тему “Словосочетания в турецком языке”. Сын Николая Александровича показался мне человеком аристократической внешности: молодой, высокого роста, с благородными чертами лица. А работал он на втором этаже в отделе социолингвистики того же института. Николай Александрович представил меня сыну, подчеркнув, что я буду его первым аспирантом. Вот так сын великого тюрколога Н.А.Баскакова Александр Николаевич Баскаков стал моим научным руководителем. Кстати, Н.А.Баскакова великим назвал тюрколог из Западного Берлина Герхард Дёрфер, которого я встретил в нашем секторе. О Н.А.Баскакове дословно он сказал следующее: “Мировая тюркология держится на советской тюркологии, а советская тюркология, не побоюсь сказать, держится на великом тюркологе Н.А.Баскакове”.

Первые три месяца незаметно прошли в суете повседневных забот, по вторникам и четвергам приходил в сектор на собрание. Остальные дни недели ходил в диссертационный зал библиотеки имени В.И.Ленина. Читал диссертации, исключительно посвященные изучению вопросов синтаксиса. Мысль о том, как все-таки завершить диссертацию и вернуться в родной Кыргызстан, не выходил из головы. Потому что к тому времени я был уже женат. Жена осталась у своей старшей сестры, а дочке было 1,5 года, ее мы оставили у моих родителей. Все эти жизненные обстоятельства не оставляли мне выбора, кроме как быстрее завершить диссертацию и уехать домой.

Однажды я встретил Г.Ц.Пюрбеева и он передал мне, что Кенесбай Мусаевич просил меня зайти к нему в кабинет в удобное для меня время. Признаться, до того момента я не знал Кенесбая Мусаевича. Г.Ц.Пюрбеев информировал меня о том, что он по национальности казах, что работает в нашем секторе и является не только крупным ученым, но и секретарем партбюро нашего института.

Я сразу же направился к нему в кабинет, который находился на втором этаже. Шел и терялся в догадках, почему и по какому вопросу



он вызвал меня, если мы не знакомы? Может он хочет встретиться со мной как с представителем кыргызского народа, ведь по словам Г.Ц.Пюрбеева, он казах... Когда зашел к нему в кабинет, я вспомнил, что я раньше видел его пару раз в нашем институте. Он встал, подошел ко мне и, протягивая руку, сказал по казахски: “Кел, калай, баорум?” (“Проходи, брат. Как дела?”). Потом он начал спрашивать меня: кто я? откуда? когда приехал?.. И какие именно вопросы меня интересуют в области языкознания. Помню, между нами завязалась очень интересная беседа. Потом как-то неожиданно сказал: “Что, если я буду вашим научным руководителем, будем вместе работать над вашей исследовательской работой”. Я был в замешательстве, но все-же ответил, что я уже работаю с А.Н.Баскаковым. И что мне будет крайне неудобно перед ним, если я продолжу свою работу под руководством другого ученого. На что он ответил, что все эти моменты с А.Н.Баскаковым он уладит сам. Но мне все равно было как-то не по себе перед моим первым научным руководителем. Окончательную точку этой щепетильной ситуации поставил Баскаков старший, в присутствии Кенесбая Мусаевича он сказал: “Ну что же получается, младшего Мусаева забрал старший Мусаев” и громко засмеялся, погладив свои седые волосы, как он это делал часто. Потом посмотрев на меня внимательно, сказал: “Ничего, он хочет с Вами работать, он увидел в Вас что-то, работайте с ним, не переживайте, я сам скажу Александру Николаевичу”. Казалось бы, такая неприметная жизненная ситуация, но именно в этом поступке Н.А.Баскакова я увидел глубину его человечности и широту души.

Между тем, все шло своим чередом. Консультировался с Баскаковым и Мусаевым по вопросам моей исследовательской работы. Были моменты, когда я высказывал свое личное мнение по тому или иному вопросу и вступал в дискуссию с ними. Через два года я все-таки завершил свою диссертацию, как мне казалось в то время. Но мой друг Абдыганы Эркебаев, который проходил стажировку в литературном институте имени М.Горького, посоветовал мне остаться в Москве и поступить в аспирантуру. Я благодарен своему другу, который однажды сказал мне: “-Эй, Сыртбай, пусть тебя не интересует эта кандидатская диссертация, лучше думай, как больше получить знание, шанс получить образование в Москве – это редкая удача, которая далеко не всем улыбается. Мало ли кандидатов не образованных, не соответствующих своей ученой степени. Давай вместе поступать в аспирантуру и вместе защитим кандидатскую

диссертацию в Москве”. Я последовал дельному совету моего друга и мы, наконец, поступили в аспирантуру и еще три года жили в Москве со своими семьями.

Хотя при поступлении в аспирантуру были определенные нюансы, связанные с тем, что мне не было предоставлено целевое место в аспирантуре, следовательно, мне пришлось поступать на общих основаниях. Вступительные экзамены сдал удачно: по двум предметам получил 5 и по одному предмету 4, что давало мне право учиться в секторе “Тюркских и монгольских языков”. Но не тут-то было, Э.Р. Тенишев, который в то время руководил этим сектором “переиграл” ситуацию (хотел вместо меня зачислить сына своего туркменской коллеги –директора института языкознания). Я сразу же зашел к Г.В.Степанову – крупному ученому, специалисту по испанскому языку, участнику Великой Отечественной войны, академику и объяснил ситуацию. Внимательно выслушав меня, он сразу же вызвал к себе заведующего отделом аспирантуры Е.К.Молчанову и попросил подготовить проект приказа о моем зачислении в аспирантуру со следующего дня. В итоге я был зачислен в аспирантуру досрочно, т.е. приказ о зачислении меня в аспирантуру вышел раньше на 24 дня, чем общий приказ о зачислении других аспирантов. С помощью таких хороших людей я был зачислен на общих основаниях в отдел аспирантуры института Языкознания при Академии наук СССР.

**- Сыртбай Джолдошевич, позвольте уточнить, чуть ранее Вы сказали, что все-таки завершили свою диссертацию, так какой смысл поступать в аспирантуру и еще три года учиться?**

-Да. Я так сказал, не отрицаю. Но проблема заключалась в моей установке, вернее, в цели, которую я поставил перед собой. Первая диссертация, не буду скрывать, была написана для того, чтобы как можно скорее стать кандидатом и с дипломом в кармане уехать в Кыргызстан. Думал, что продолжу свою научную карьеру на Родине. Более того, в той диссертации была описана лишь грамматическая характеристика причастий. Честно признаться, моя первая диссертация мало чем отличалась от других таких же “тривиальных” диссертаций, которые не блистали оригинальностью. К тому времени уже были написаны диссертации по изучению функциональных форм глагола во многих тюркских языках. Поэтому неудивительно, что моя не состоявшаяся диссертация была посвящена “избитой” теме. А мне хотелось исследовать более масштабную, малоизученную проблему и

это желание усиливалось еще и чтением фундаментальных научных трудов по языкознанию. Я думаю, что в определенной мере осуществил эту заветную мечту, это я понял во время защиты моей диссертации, которая была завершена и представлена к защите в 1981 году после обсуждения в секторе “Тюркских и монгольских языков”. Моя диссертационная работа “Структурно-функциональные типы и семантика причастных конструкций в кыргызском языке” была написана на актуальную тему и проблемы, которые не потеряли актуальность и в настоящее время. Во всяком случае, в области кыргызского языкознания.

С 70-х годов XX века в советском языкознании обретают актуальный характер такие теоретические вопросы, как семантика, синтаксическая семантика, синтаксическое моделирование, синтаксическая деривация, трансформация и целый спектр других не менее малоизученных проблем. Эти перечисленные проблемы вызывали у меня большой интерес, поскольку они так или иначе касались теоретических вопросов, рассмотренных в моей диссертации, которую, как я уже сказал, завершил раньше времени, за что мне был предоставлен оплачиваемый месячный отпуск. Помимо этого руководством института было отправлено письмо руководству института Языка и литературы Академии наук Кыргызской ССР о включении в тематический план института публикацию моей диссертации в виде монографии. Что касается непосредственно защиты диссертации, то с этим пришлось немного подождать. Поскольку к тому времени срок работы диссертационного совета был завершен. Чтобы не зря тратить время мне пришлось уехать в Кыргызстан. С 1 января 1982 года меня приняли на работу в сектор “Тюркологии” института Языка и литературы Академии наук Кыргызской ССР младшим научным сотрудником. Таким образом, с ноября 1976 года по декабрь 1982 года, целых 5 лет, я проходил не только стажировку, но и успел окончить аспирантуру в Москве.

**- Сыртбай Джолдошевич, давайте вернемся, к Вашей диссертации. Когда и где состоялась защита и как она прошла? Нам известны некоторые факты о вашей защите, где Вы не побоялись даже вступить в полемику с председателем диссертационного совета с Борисом Александровичем Серебренниковым. И даже кто-то из присутствующих сказал:**

**“молодой Мусаев нас топором рубит”. Расскажите, пожалуйста, обо всем по порядку.**

-Да, были такие острые моменты, которые в итоге решились в мою пользу. Прежде я хочу сказать о проблеме причастий и причастных конструкций, которые представляли собой сложную, неоднозначную проблему в области исследования нормативных грамматик тюркских языков. В частности, относительно синтаксической функции причастных оборотов учеными-языковедами высказывались взаимоисключающие, полярные мнения, в которых по-разному объяснялась семантика-функциональная природа причастий, которым были характерны признаки именных частей речи и глагола. К данному вопросу обращались даже крупные ученые-тюркологи, некоторыми из которых структурно-функциональные особенности причастных конструкций толковались ошибочно. Следовательно, применялись несоответствующие к природе этих конструкций термины как “квази предложения”, “якобы предложения”, “недоразвитое предложение”, “зависимые трансформы”, “одночленное сложноподчиненное предложение”, “развернутые члены предложения”, “обороты” и ряд других названий. Данная проблема не осталась вне поле зрения и таких крупных специалистов в области лингвистической тюркологии, как Б.А.Серебренникова, Н.З.Гаджиевой, Н. А. Баскакова, которые считали, что причастные конструкции не следует рассматривать в качестве придаточного компонента в составе сложноподчиненных предложений. По их ошибочному, на мой взгляд, мнению, они лишь выполняют функции составных, развернутых членов предложения. Но материалы кыргызского языка доказывали обратное. Исходя из этого, основная цель моей диссертационной работы заключалась в попытке доказать, что причастные конструкции могут быть придаточными компонентами в составе сложноподчиненных предложений.

Защита состоялась 24 мая 1983 года. Диссертационный совет специализировался по тюркским, монгольским и кавказским языкам. Председателем диссертационного совета в то время был крупный ученый, финно-угровед, тюрколог Б.А.Серебренников, который во время одной большой научной конференции относительно причастных конструкций в тюркских языках высказал следующее мнение: “...Я уверяю всех вас, что причастные конструкции не могут быть компонентами сложноподчиненного предложения”. Этой мысли Б.А.Серебренникова противоречила выдвинутая мною концепция. И

Н.А.Баскаков поддерживал мнения Б.А.Серебренникова. Поэтому я заранее знал, что они будут против моей концепции, на худой конец постараются навязать мне свои видения проблемы. К тому же подобный прецедент уже был во время обсуждения моей диссертации. Более того, об этом писал и официальный оппонент в своей рецензии. Я принял стратегию “хорошая защита – это нападение”, согласно которой я старался высказать контраргумент концепциям названных мною ученых. Например, обращаясь к Б.А.Серебренникову, я сказал следующее: “Уважаемый Борис Александрович, в одной из своих работ Вы пишете о том, что причастные конструкции в тюркских языках, я уверяю всех вас, не могут быть компонентами сложноподчиненного предложения, они выполняют функции только как развернутые члены простого предложения. Об этом говорит и уважаемый мной Николай Александрович. Как мне представляется, уважаемые члены совета, нас могут уверять только конкретные языковые факты, согласитесь, как в других языках я не знаю, а вот факты кыргызского языка доказывают совсем обратное. Я не могу пренебрегать фактами кыргызского языка и не могу согласиться с Вами. Вот посмотрите на материале кыргызского языка”. После этих слов я сделал на доске полный синтаксический разбор предложения на кыргызском языке. Затем со словами “Спасибо за внимание”, я завершил свое выступление. После моих слов наступила тишина. Все аспиранты-кыргызы, которые пришли поболеть за меня, смотрели то на меня, то на председателя совета. Прокашлявшись, первым нарушил тишину мой научный руководитель Кенесбай Мусаевич. А Борис Александрович (председатель совета), поглаживая свою лысину задал вопрос: “А как рассматривают это кыргызские ученые, ведь как ведущая организация значится кафедра кыргызского языкознания”. На что я ответил: “Никак, потому что этим вопросом из кыргызских лингвистов никто специально не занимался, лишь К.К.Сартбаев вскользь коснулся этого вопроса и, на мой взгляд, он тоже этот вопрос рассматривает через призму неличности причастия и однобоко, хотя отдельными моментами его рассуждения можно соглашаться”.

Были еще вопросы со стороны членов совета, на которые я ответил сразу, без подготовки. После чего последовали слова Бориса Александровича Серебренникова, которых, как это неудивительно, я помню дословно: “Уважаемые члены совета, как видно, диссертант отлично владеет материалом, у него хорошая подготовка, он знает свой язык, хорошо анализирует, я думаю, нет необходимости задавать ему

вопросы, тем более, он прошел у нас аспирантуру, стажировку, активно посещал наши лекции. Давайте дадим слово официальным оппонентам”.

Первым оппонентом был Александр Николаевич Баскаков, вторым – Кузнецов, на замечания которых я ответил. И как-то так получилось, что я вступил в полемику с Баскаковым старшим, а сзади его сын говорит: “Этот молодой Мусаев рубит нас топором”. По сей день я отчетливо помню эту забавную, на мой сегодняшний взгляд, ситуацию, хотя, во время защиты мне было не до шуток.

Всеми членами совета была отмечена оригинальность диссертации, более того были высказаны мнения о том, что моя исследовательская работа является первым трудом по синтаксическому моделированию и синтаксической семантике в области лингвистической тюркологии. Я каждый раз с чувством благодарности вспоминаю этих ученых, благодаря которым я формировался, развивался не только как ученый-языковед, но и как личность.

**-Да. Не могу не согласиться. Действительно, вышла необычайно острая ситуация во время защиты Вашей диссертации. Наверное, не в каждой защите встречается такая полемическая активность, особенно в наше время.**

- Возможно. Времена были другие. Требования к науке были высокие, соответственно, диссертанты чувствовали и осознавали эту высокую ответственность, возложенную на них. Не сравнить с реалиями сегодняшнего дня.

В памяти всплывает еще один случай, связанный с защитой диссертации. А именно с авторефератом, отзыв на который написал крупный специалист по синтаксису среди тюркологов в СССР, исследователь татарского языка да и многих тюркских языков Мирфатых Закиевич Закиев (Недавно я встретил его во время конференции, которая проходила в университете Мармара в Стамбуле. Долго беседовали и вместе вспоминали прошлое. Несмотря на 90-летний возраст, он сохранил отличную форму, чувствует себя прекрасно, ходит быстро, как в молодости). Так вот, как я уже сказал, он написал отзыв на автореферат моей диссертации и отправил через почту в адрес института Языкознания. В то время рассылка автореферата была обязательной по соответствующим учреждениям тюркоязычных республик. Но, несмотря на это, было непросто получить отзыв, тем более от такого крупного ученого как Мирфатых Закиевич. Оказывается ему понравилась сама постановка вопроса в

моей диссертации. Следовательно, он был доволен полученными мной результатами в ходе исследования. Хотя Мирфатых Закиевич славился своей принципиальностью и бескомпромиссным отношением к халтуре в науке. Я лично видел, как он перед моей защитой жестко критиковал одну докторскую диссертацию. Я даже помню как он говорил, что “ничего нового в той докторской диссертации, кроме новой терминологической упаковки всем известных старых понятий”. Его такая жесткая критика наводил на нас ужас. Никак не мог предположить, что именно М.З.Закиев напишет на мой автореферат положительный отзыв, который для меня имел тогда исключительное значение. Позже, точнее в 1988 году, мы с ним встретились уже во Фрунзе, когда он приехал на Всесоюзную конференцию тюркологов. Первым делом он поинтересовался моей кандидатской диссертацией. А к тому времени я успел уже издать свою монографию “Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызском языке”, один экземпляр которой я с большим удовольствием подарил ему. Эти, казалось бы, мелкие детали оставили в моей памяти незабываемые впечатления, поскольку именно поддержка, понимание, адресные замечания и советы таких маститых ученых помогли мне стать лингвистом, по-настоящему полюбить свою профессию, свой родной язык. Могу с уверенностью сказать, что на сегодняшний день для меня нет интересней, в то же время важной проблемы, чем вопросы, касающиеся родного кыргызского языка. Как это пафосно не звучит, моя судьба связана с языком моего народа, а судьба народа зависит от его языка, без его языка нет и самого народа.

**-Сыртбай Джолдошевич, по Вашим словам, Вы особой гордостью вспоминаете годы, проведенные в Москве, в институте Языкознания Академии наук СССР. Чувствуется еще, как Вы благодарны судьбе за то, что у Вас была уникальная возможность получить образование и воспитание, как Вы сами сказали, от великих ученых-тюркологов...**

-Как я могу не быть благодарным. Если эти ученые приняли в ученики меня, тогда совсем молодого, многого непонимающего, наивного парня из провинции. Я благодарен им еще за то, что они высоко оценили мое первое научное исследование, которое впоследствии стало как-бы “отправной точкой” моей научной карьеры, потому как высокая оценка, данная моей диссертации, упомянутыми мной учеными, пробудили во мне уверенность, веру в себя, а главное живой интерес неустанно изучать, исследовать уникальное явление,

как “язык”. Раз уж мы завели речь о моих учителях, то хочу рассказать еще об одном случае, которую тоже, как и предыдущие случаи, я вспоминаю особой гордостью. Если не ошибаюсь, где-то в начале мая 1972 года, когда я еще учился на первом курсе, в Алматы состоялась 7 региональная научная конференция, посвященная С.Е.Малову. Куда я поехал вместе с К.К.Юдахиним, его женой, профессором Т.К.Ахматовым и профессором Ж.Мукамбаевым. Мы поехали на “Москвиче” Юдахина, за рулем которого был я. Нас встретила целая делегация казахских ученых во главе А.Т.Кайдарова, которого я тогда еще не знал. Но я понял, что это был знак уважения, оказанный К.К.Юдахину. На следующий день в гостинице “Казахстан” состоялось открытие конференции. Было очень много участников, которые общались между собой на языке, похожем на мой родной кыргызский. Я тогда еще не мог понять, что они могут общаться между собой на понятном им языке, по той простой причине, что все они были представителями разных национальностей.

После официальной части был организован банкет. Стол был поставлен в форме буквы П. На самом почетном месте сидел широкоплечий, тучный, с прямым носом человек, слева от которого сидел К.К.Юдахин, а справа человек русской национальности. Кыргызская делегация занимала место где-то в середине стола. Вдруг меня вызвал К.К.Юдахин. Я подошел с внешней стороны П образного стола. К.К.Юдахин указал жестом на свободный стул, стоящий рядом с ним. Я, конечно, замешкался и не мог решиться сесть рядом с такими знаменитыми людьми. Но К.К.Юдахин настоял на своем и сказал на кыргызском: “Отур, отур”. Я сел рядом с ним. К.К.Юдахин обратился тому широкоплечому человеку, указывая на меня: -Николай Александрович, он – мой студент. Очень сообразительный, умный парень, если, дай бог жив буду, думаю, его оставить в аспирантуре. Буду его научным руководителем, а если не судьба, ну тогда, он пойдет к тебе в ученики, Николай Александрович” –сказал К.К.Юдахин, еще больше смущая меня. Тем более я в то время не знал, кто такой Николай Александрович. На тот момент, помню, К.К.Юдахину было за 80. Потом я отведал хлеба с их стола, как полагается у кыргызов, и в мыслях молился всевышнему о том, чтобы я стал таким же ученым, как они и чтобы в будущем я работал с такими светилами науки.

Потом только я узнал, что на самом главном месте сидел Смет Кенесбаев, сидевший справа русский был А.Н.Кононов, дальше него



сидел ученый из Ленинграда С.Н.Иванов, который перевел “Кутадгу билиг” (“Благодатное знание”) и А.М.Щербак и другие крупные ученые. А слева, как я уже говорил, сидел тот самый Николай Александрович, которому К.К.Юдахин говорил обо мне. Он оказался Баскаковым.

Бог, видно, услышал молитвы того студента-первокурсника. Спустя годы я стал вместе работать с теми светилами науки. Довелось даже работать над своей диссертацией под руководством крупных ученых-тюркологов, советы и наставления которых остались в моей памяти на всю жизнь. Как я могу не вспоминать добрым словом мои лучшие годы, моих наставников, благодаря которым я состоялся как специалист по кыргызскому языку. Я горжусь тем, что я – языковед, в то же время чувствую высокую ответственность за свою профессию перед своим народом.

Многое пришлось пережить на этом пути. В основном, думаю, большинство целей были мною достигнуты. Было много побед, нежели поражений.

С 1982 года по 1991 год работал младшим, старшим и главным научным сотрудником, заведующим сектором, отделом в институте Языка и литературы при Академии наук Кыргызской ССР. С 1991 года совмещаю педагогическую деятельность с административно-руководящей работой университета. Помимо этого занимался подготовкой научных кадров, организацией науки. С 1992 года заведовал кафедрой кыргызского языкознания Кыргызского национального университета.

С 1998 года по 2000 год занимал должность декана факультета журналистики. С 1998 года по настоящее время являюсь членом Национальной комиссии по государственному языку при Президенте КР. С 2000 года по 2002 год работал проректором по учебной и научной работе Иссык-Кульского государственного университета имени К.Тыныстанова и в 2000 году защитил докторскую диссертацию на тему “Коммуникативная структура текста”. С 2003 года по 2004 год занимал должность ректора Бишкекского гуманитарного университета имени Х.Карасаева, в 2005 году был назначен Президентом Национальной телерадио корпорации Кыргызской Республики, где я проработал до 2006 года. В течении трех лет, т.е. с 2000 года по 2003 год, работал заместителем председателя специализированного Совета по защите докторских (кандидатских) диссертаций по 4 шифрам, а с

2003 года по 2006 год был назначен членом Президиума Высшей аттестационной комиссии КР.

С 2006 года по 2013 год был председателем специализированного Совета по защите докторских (кандидатских) диссертаций по 4 шифрам. И, как вам известно, с 2006 года по настоящее время занимаю должность директора института Лингвистики Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева. С 2018 года являюсь членом Комитета по присуждению государственных наград в области Науки и техники КР. С 2017 года являюсь членом Президиума Национальной академии наук КР. В 2015 году был назначен председателем Терминологической комиссии при Правительстве КР.

Вместе с общественными и государственными делами я продолжал активную педагогическую и научную деятельность. В частности, читаю лекции студентам 1, 3, 4-х курсов филологических факультетов по таким теоретическим курсам как “Введение в языкознание”, “Синтаксис современного кыргызского языка” и “Общее языкознание”. А также читаю лекции аспирантам по курсу “Теория языка”.

**-Агай, судя по Вашим словам, Вас больше интересуют вопросы, связанные с грамматикой, в частности вопросы синтаксиса, семантики, лингвистики текста. Поясните, пожалуйста, почему именно эти направления?**

- Вы правы, меня действительно больше интересуют перечисленные вами направления. Прежде ответить на ваш вопрос, я хочу все-таки начать с того, что язык является, прежде всего, философской категорией. Не зря в Библии говорится: “В начале было Слово, Слово было у Бога, Слово был Бог”. Давайте на секунду представим себе, что если бы не было языка. Тогда не было бы самой человеческой цивилизации, коллективного сознания, следовательно, разумной жизни. Если вдуматься, все эти духовные ценности появились благодаря именно языку. Что касается общественной функции языка, связи языка с мышлением, сознанием, то все это реализуется через синтаксические сочетания и конструкции, которые, в свою очередь, образуют предложения, совокупность которых образуют метатексты, а уже из метатекстов, как известно, организуются целые тексты. Хочу отметить, в данной ситуации я использую слова “текст” и “метатекст” сугубо в терминологическом смысле. Именно поэтому ученые-языковеды отмечают, что если мы общаемся, то это общение

осуществляется посредством текстов. Пусть не обижаются мои коллеги – фонетисты и морфологи, но логика, мысль, мышление, все эти категории реализуются исключительно через синтаксис, а именно через синтаксические конструкции и сочетания. Стало быть язык является отражением, образом реальной действительности. Этот образ формируется посредством сознания, мышления, мыслительных действий, которые, в свою очередь, материализуются через синтаксические конструкции, соответственно, через тексты. Значит, язык следует рассматривать как материализованную форму сознания, мыслительных действий и мышления вообще, а эта материализованная форма в потоке речи обретает текстовую структуру. В свою очередь, через текстовые образования отражается объективная реальность, что позволяет рассматривать текст как единство функции, реальности, семантики и структуры. Эти, с одной стороны, абстрактные, с другой стороны, реальные и конкретные категории вызывают большой интерес. Интересующие меня перечисленные вопросы можно отнести к разряду масштабных научно-теоретических, методологических проблем в области лингвистики текста, которые впервые рассматривались мною на материале кыргызского языка в лингвистическом аспекте. И эти мои исследования положили начало развитию лингвистики текста в кыргызском языкознании. А в данный момент все мои усилия направлены на создание научной школы по лингвистической теории кыргызского текста. Суть нашей концепции в области текстологии заключается в том, что мы рассматриваем синтаксическую структуру со структурного, семантического, поэтического, функционального аспектов, тем самым мы выходим за пределы формальной лингвистики. Мировая лингвистика развивается и мы просто обязаны внедрять новые методы, технологии и аспекты в научный оборот кыргызского языкознания, в области которого немало нерешенных вопросов. Один из которых, на мой взгляд, связан с ныне действующим кыргызским алфавитом, следовательно и орфографией. В частности, это касается ошибочной тенденции, которая выражается в том, что многие представители интеллигенции, даже некоторые ученые-языковеды считают, что наш кыргызский литературный язык появился лишь 7 ноября 1924 года, а наша орфография безупречна. В данном направлении я работаю в течении 30 лет. Я изучаю конкретно процесс зарождения, истоки кыргызского литературного языка, тенденции его развития, а также его норму и кодификацию.

Прошло в общей сложности 45 лет, как я начал заниматься наукой. В масштабе человеческой жизни это довольно долгий срок. Если бог даст, буду в добром здравии, я намерен продолжать свою начную деятельность. Мне сейчас 65 лет. Слава богу, годы моей сознательной жизни ушли не зря. Достиг определенных успехов в своей педагогической деятельности, в общественных делах, в научно-исследовательской работе, заслужил уважение и признание народа и на личную жизнь, слава богу, не жалуясь.

До сегодняшнего дня общее количество моих научных, научно-публицистических статей составляет более 500 статей. Помимо этого подготовил материалы для национальной энциклопедии и отраслевых энциклопедий, написал более 30 книг, среди них 20 научных монографий, 3 учебника по кыргызскому языку для учащихся средних школ (для 5-х, 6-х и 10-х классов), 2 учебника для студентов филологических факультетов (“Введение в языкознание”, “Общее языкознание”), 5 сборников научно-публицистических статей.

Время моих выступлений по радио и телевидению на разные темы общественной жизни, культуры и политики в течении многих лет составляет более 120 часов. Мои беседы с журналистами на упомянутые выше темы продолжаются и в настоящее время...

Помимо этих работ я со своими учениками работаю над составлением “Словаря древнекыргызских слов” и в качестве члена-корреспондента Национальной академии наук КР участвую в разработке “Академической грамматики кыргызского языка”.

Довольно продуктивно продвигается работа в сфере подготовки научных кадров. До сегодняшнего дня под моим руководством защитили свои кандидатские диссертации более 20 молодых ученых и 7 ученых защитили докторскую диссертацию. Многие ученики и в настоящее время работают над своими кандидатскими и докторскими диссертациями.

**- Сыртбай Джолдошевич, как это не звучит банально, учеными не рождаются, а им становятся, благодаря стараниям и неустанному труду. В этом процессе особая роль принадлежит наставнику. Как Вы неоднократно отметили, в Вашей научной биографии были личности, ученые, которые воспитали в Вас трудолюбие, пробудили в Вас интерес к языкознанию. Расскажите кратко о них и о Вашем научном консультанте.**

-Как я уже говорил ранее, первым ученым, пробудившем во мне интерес к науке был К.К.Юдахин, который познакомил меня с

Н.А. Баскаковым. Если в 1972 году в Алмате не состоялась бы упомянутая мною выше конференция, если бы я не поехал туда в качестве водителя, я не увидел бы крупных ученых-тюркологов того времени. Возможно, во мне не проснулась бы желанная стать в будущем таким же ученым, как те ученые, которых я встретил во время конференции в Алмате. Я не исключаю и то, что могли бы меня не принять в аспирантуру в Москве, если бы мой учитель Сарыбай Кудайбергенов не отправил на стажировку, передав через меня письмо Н.А.Баскакову. Разумеется, я тоже проявлял старание, усидчивость, терпение в достижении заветной цели. Многие ученые в свое время проявили мне заботу, опекали как способного ученика, я всем им благодарен. Но все-же в моей научной биографии и в летописи моей личной жизни особое место принадлежит одному сотруднику сектора “Тюркских и монгольских языков” института языкознания Академии наук СССР, моему научному руководителю, наставнику с большой буквы Мусаеву Кенесбаю Мусаевичу, величие которого как ученого и человека оставило в моей памяти яркие неизгладимые впечатления и он стал для меня примером не только высокой академической культуры, но и эталоном человечности, доброты и душевности. Он проявлял отцовскую заботу не только по отношению ко мне, но и моей семье. Когда мы гуляли вместе с семьями, Кенесбай Мусаевич моей жене Замире обращался «айланайын, келиним» («моя милая невеста»), а мою дочь всегда сажал себе на плечи (ей было пять лет) и говорил: “Сегодня семья Мусаевых на прогулке”. И в этом отношении мне повезло, я был счастливым аспирантом. А жена Кенесбая Мусаевича Наталья Моисеевна, царство ей небесное, была человеком редкой доброты, если мы не звонили ей домой, через пару дней она сама приходила в общежитие, либо отправляла проведать нас своих сыновей – Эржигита и Эржана. Если кто-то из нас заболевает, Наталья Моисеевна сама приносила нам лекарство. Я всегда думал о том, что я тоже буду проявлять такую же чуткость и заботу к своим ученикам, как это делают Кенесбай Мусаевич и Наталья Моисеевна. Слава богу появились и мои ученики и мы с Замирой стараемся относиться к ним так же, как к нам в свое время относились Кенесбай Мусаевич и Наталья Моисеевна. Я могу с гордостью сказать, что я передаю своим аспирантам, ученикам как талисман ту теплоту человеческих отношений, ту отцовскую заботу, которую в свое время проявлял по отношению ко мне мой наставник Кенесбай Мусаевич, благодаря

мудрым советам которого я стал кандидатом наук и благодаря которому я понял, что значит служить науке.

После Кенесбая Мусаевича моим наставником стала академик Бубуйна Омурзаковна Орузбаева, которая в 1990 году была утверждена моим научным консультантом по докторской диссертации “Коммуникативная структура текста”. Данная тема была утверждена благодаря и стараниям государственного деятеля, академика Абдыганы Эркебаева, который в то время занимал должность директора института. Я горжусь тем, что я стал первым ученым, защитившим докторскую диссертацию под руководством академика Б.О.Орузбаевой, имя которой известно не только в академических кругах Кыргызстана, но и в мировой тюркологии. Б.Ө.Орузбаева всегда придерживалась принципиальных позиций, особенно, когда дело касалось чистоты науки, честности человеческих отношений. Она могла быть прямолинейной и даже беспощадной, когда нарушались академические принципы и старалась всегда противостоять негативным проявлениям в науке и халтуре.

Без всякого преувеличения, наставническая деятельность – благородная и святая миссия, которая не каждому под силу. Счастье, победа наставника – это успехи ученика. Поэтому я думаю, что если я достиг каких-то результатов, побед, то эти успехи, в первую очередь, принадлежат моим наставникам...

**-Сыртбай Джолдошевич, трудно не соглашаться с Вашим мнением о наставнической миссии. Теперь, если можно, расскажите о своих учениках, которые развивают Ваши идеи, научные концепции, которые продолжают Ваше дело.**

-Как я уже отметил выше, наставничество, в истинном смысле этого слова, миссия благородная, почетная. Есть ученые, которые, несмотря на наличие у них ученых степеней и званий, не могут работать с учениками. Попросту не могут заниматься подготовкой квалифицированных научных кадров. На мой взгляд, наставник, у которого нет учеников, все равно что, как сухое дерево, не дающее плода.

Готовить квалифицированных кадров требует немалых усилий. Надо четко определять проблему и тему потенциальных исследований, на каждом этапе работы необходимо направлять, консультировать молодых ученых. Все эти мероприятия требуют пристального внимания, знаний и серьезного отношения. Помимо всего прочего, наставник не должен злоупотреблять своим положением, должен

учитывать разные жизненные обстоятельства, которые могут возникнуть в жизни ученика. В своей практике я стараюсь придерживаться всех этих базовых принципов подготовки научных кадров.

Спектр направлений, по которым работают мои ученики, довольно широкий. В частности, они занимаются исследованием вопросов, которые касаются таких направлений лингвистики, как синтаксическая семантика, синтаксическая деривация, лингвопоэтика, лингвистическая теория перевода, структура текста, семантика текста, стилистика текста, прагматика текста, эстетика языка, лексическая семантика, язык древних памятников, культура речи, терминология и целый ряд других не менее актуальных направлений. Наблюдая за поступками своих учеников, я убеждаюсь в том, что они стараются каждый день оставаться человеком, при этом понимая, что самое трудное для человека – быть каждый день человеком. И я ими горжусь!..

**Хронологический список научных, научно-публицистических, учебно-методических трудов доктора филологических наук, профессора С.Ж.Мусаева**

**1977 г.**

1. Айтыш табышмактары // “Ленинчил жаш”. 30.08.1977 г.

**1979 г.**

2. Кыргыз тилиндеги жайылма мүчөлөр // “Эл агартуу”. №10, 1979 г.

**1982 г.**

3. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке // I Республиканская научная конференция молодых ученых. Тезисы докладов секции “Гуманитарные науки”. – Ф., 1982 г.
4. Кыргыз тилиндеги атоочтук конструкциялардын структуралык типтери // “Эл агартуу” №7, 1982 г.

**1983 г.**

5. Орхон-Енисей эстеликтериндеги атоочтуктар жана алар аркылуу уюшулган конструкциялар // “Тюркологические исследования”. – Ф., 1983 г.
6. Кемтик сүйлөмдөр // “Мугалимдер газетасы”. 11.03.1983 г.
7. Способы расширения внутренней структуры причастных конструкций в киргизском языке Известия АН Кирг. ССР. – Фрунзе, №3, 1983 г.

#### **Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.**

8. Семантический аспект синтаксических конструкций. // II научное чтение, посвященное памяти академиков И.А.Батманову, К.К.Юдахину, Б. Юнусалиеву. – Ф., 1983 г.
9. Тил илимин изилдеген эмгек. // «Ленинчил жаш». 20 октября, 1983 г.
10. Структурно-функциональные типы и семантика причастных конструкций в киргизском языке. // Автореферат. – М., 1983 г.
11. О развитии вариантности и семантики слов в киргизском языке // Общественные науки в СССР. Сер.6. Языкознание. №3.– М., 1983 г.

#### **1984 г.**

12. Парадигматические отношения в синтаксисе. “Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию”. – Ф., 1984 г.
13. Тилдеги эллипсис кубулушу // «Мугалимдер газетасы». 17.09.1984 г.
14. Об односоставном и неполном предложении в киргизском языке. – Общественные науки в СССР. Серия “Языкознание”. – М., 1984, №6.

#### **1985 г.**

15. Основные способы связи компонентов сложноподчиненного предложения в киргизском языке. // «Тюркологические исследования». – Ф., 1985 г.
16. Аралдык пландагы изилдөө. // «Ленинчил жаш». 05.03.1985 г.
17. Омонастикалык объектилер жана атоолор // «Кыргызстан маданияты». – Ф., 21 марта 1985 г.
18. Семантико-синтаксическая валентность глагола // 111-чтения, посвященные памяти академиков. – Ош, 1985 г.
19. Деривационные отношения в синтаксисе // Материалы республиканской научной конференции молодых ученых. – Ф., 1985 г.
20. О мерах синтаксической сложности // Современный литературный процесс и творчество Ч.Айтматова. – Ф., 1985 г. (в соавторстве).

#### **1986 г.**

21. Татаал сүйлөмдүн грамматикалык табияты // «Эл агартуу». №12, 1986 г.
22. К вопросу о сложном предложении в киргизском языке // «Тюркологические исследования». – Ф., 1986 г.

#### **1987 г.**

23. Трансформационные отношения в синтаксисе // Известия АН Кирг. ССР. Серия «Общественные науки». – №1, 1987г.
24. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке // АН Кирг.ССР, Ин-т яз и лит-ры. – Фрунзе: Илим, 1987. (10 пл.).
25. Семантика причастных конструкций – это семантика их непосредственно составляющих компонентов (вопросы теории и методологии) // “Исследования по киргизскому и казахскому языкознанию” – Ф., 1987 г.



**1988 г.**

26. Структурное ядро синтаксических конструкций. – Түркология-88. Материалы Всесоюзной тюркологической конференции. – Ф., 1988.  
27. Причастные конструкции в кыргызском языке и их функционально-семантические параллели в русском. – РЯиЛКШ. – 1988, №5.

**1989 г.**

28. Кыргызча–орусча, орусча–кыргызча сүйлөшмө. – Мектеп, 1989 г. (15 пл.).  
29. Татыктуу эмгек сиңирген // “Советтик Кыргызстан”. 17 декабрь 1989 г.

**1990 г.**

30. Озук окумуштуу // «Советтик Кыргызстан». январь 1990 г.  
31. Кыргыз алфавити жана орфографиясы ондоого муктажбы? // Кыргызстан маданияты”. 10 ноябрь 1990 г.  
32. Алымча-кошумчаларды айталы // “Советтик Кыргызстан”. 30-ноябрь 1990 г.  
33. Мамлекеттик тил коомунун Уставы жана программасы. // Бишкек шамы. – 24-декабрь 1990 г.

**1991 г.**

34. Закондун маңызы эмнеде // “Бишкек шамы”. – 26-июнь 1991 г.  
35. Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. – Бишкек, 1991 г. (в соавторстве). (16 пл.).  
36. Коммуникативная структура текста // КРнын ИА корресп.-мүчөсү К.К.Сартбаевдин 80 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистери. – Бишкек, 1991.

**1992 г.**

37. Татаал сүйлөмдүн грамматикалык табияты // КР УИА. – Бишкек, 1992.  
38. Латын графикасы жана кыргыз алфавити // “Кыргыз туусу”. 12.11.1992  
39. Латын графикасын калыбына келтирүүнүн себеби эмнеде? // “Мугалимдер газети”. 24 апрель 1992 г.

**1993 г.**

40. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-классы үчүн окуу китеби. – Бишкек: Мектеп, 1993. (9 пл.). (в соавторстве).  
41. Структурное ядро синтаксических конструкций // Научная конференция, посвященная 60-летию образования Кырг.госунивер. Часть 1. – Бишкек, 1993  
42. Абстракттуу зат атоочтордун текстти уюштуруучу функциясы // Научная конференция, посвященная 60-летию образования Кырг. госуниверситета. Часть 1. – Бишкек, 1993.  
43. Кеп маданиятынын маселелери. – Бишкек, 1993. (11 пл.).

#### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

44. Алфавит жана орфография // газ. Үркөр, № 3, октябрь, 1993.
45. Алфавит жана орфография // газ. Үркөр, № 4, октябрь, 1993.
46. Алфавит жана орфография // газ. Үркөр, № 5, октябрь, 1993.
47. Алфавит жана орфография // газ. Үркөр, № 6, октябрь, 1993.
48. Алфавит жана орфография // газ. Үркөр, №7, ноябрь, 1993.

#### 1994 г.

49. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин VI-классы үчүн окуу китеби. – Бишкек: Мектеп, 1994. (11 пл.). (в соавторстве).
50. Кыргыз тилинин алфавити жана латын графикасы // Dil dergisi language journal Turkologi. – Анкара - №2, 1994.
51. «Манас» эпосундагы «хан» титулу // Dil dergisi language journal Türkoloji. - Ankara. – 1994.

#### 1995 г.

52. “Манас” эпосунда кыргыздардын башка элдер менен болгон этникалык карым-катышы // “Заман Кыргызстан”. – 30 июня 1995 г.
53. “Манас” эпосу кыргыздардын казак менен баскан этикалык байланышы жөнүндө // “Манас – улуу рух. 1000 жылдыгына карата”. – Бишкек, 1995.
54. «Манас» кыргыздардын башка элдер менен болгон этникалык катышы жөнүндө//«Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы: («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого карата өткөрүлгөн эл аралык симпозиумдун тезистер). 27-28-авг. 1995-жыл. Бишкек шаары. – Бишкек, 1995.
55. Кеңири колдонулган сөздөрдүн жана айтылыштардын кыргызча-жапончо сөздүгү. – Бишкек, 1995. (4 пл). (в соавторстве).
56. Атоочтуктар жана алардын субстантивацияланышы. // Вестник КГНУ. Серия “Филологические науки”. в.2, часть 1. – Б., 1995.

#### 1996 г.

57. Мамлекеттик тилби же үй тилиби? // Кыргыз туусу. 19-марта 1996 (в соавторстве).
58. Япончо - кыргызча сүйлөшмө. – Бишкек, 1996 (в соавторстве).
59. Мамлекеттик тилдин маңызы эмнеде // “Эне тил”. 30-мая 1996 г.
60. Татаал сүйлөм маселесине карата // Вестник КГНУ. Серия: Филологические науки. В.2. – Б., 1996
61. Кылым карыткан кыргыз тилинин жоголушуна түзүлгөн шарт же демократия сабактары // “Республика”. 1-7-октября 1996 г.
62. Жаңы китеп // “Кут билим”. 14-сентября 1996 г.
63. Биригүү – билим аркылуу // “Заман Кыргызстан”. 11-октября 1996г.
64. Жансыз топтом // Respublika. 21-октября 1996 г.
65. Эне тилибиздин камын ким көрөт // “Эркин Тоо”. 23-октября 1996 г.
66. Эне тилибиздин камын ким көрөт // “Эркин Тоо”. 29-октября 1996 г.

67. Улут трагедиясы же жарым бет арыз жазганга арзыбого калган мамлекеттик тил жөнүндө//“Кыргызстан маданияты”. 21 ноябрь 1996 г.
68. Жизнь, отданная слову // “Слово Кыргызстана” 31-октября 1996 г. (в соавторстве).
69. А.Байтурсунов, Э.Арабаев жана реформаланган араб алфавити // “Заман Кыргызстан”, 13-декабрь 1996 г.
70. А.Байтурсунов, Э.Арабаев жана реформаланган араб алфавити // ”Заман Кыргызстан”, 20-декабрь 1996 г.

**1997 г.**

71. А.Байтурсунов, Э.Арабаев жана реформаланган араб алфавити“. // Заман Кыргызстан “, 10-января 1997 г.
72. Мындайга кыргыз гана жөндөмдүү. // “Республика” 11-марта 1997 г.
73. Мындайга кыргыз гана жөндөмдүү. // “Республика” 17-марта 1997 г.
74. Латын графикасы жана кыргыз алфавити // “Эл агартуу”. 1997, №13. (в соавторстве)
75. Атоочтук түрмөктөр жана алардын синтаксистик функциясы // Вестник КГНУ. Серия: Филологические науки. В.2. – Б., 1997 г.
76. Текстти анализдөөнүн филологиялык принциби // Вестник КГНУ. Серия: Филологические науки. В.2. – Б., 1997 г.
77. Экинчи эне тил «оорусунун» кабылданып келиши // “Республика”, 14-января 1997 г.
78. Экинчи эне тил «оорусунун» кабылданып келиши // “Республика” 15-января 1997 г.

**1998 г.**

79. Абзац, анын синтактика-грамматикалык структурасы // Түрк элдеринин тили жана адабиятынын актуалдуу маселелери. Ч.Айтматовдун 70 жылдык маарекесине арналган эларалык илим.-практ. конф. материалдары. (10-11-дек. 1998). – Бишкек, 1998.
80. Өз ара байланыш принциби – текстти иликтөөнүн илимий-методологиялык негизи. // Вестник КГНУ. Серия филол.наук. Вып.2. Ч.2. – Бишкек, 1998.
81. Текст – вербалдык коммуникативдик бирдик // Вестник КГНУ. Серия филол.наук. Вып.2. Ч.2. – Бишкек, 1998.
82. Жалпы тил илими: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн окуу китеби // КМУУ. – Бишкек, 1998. – 1-бөлүк, Тил илиминин тарыхы. (15 пл.).
83. Араб алфавитинин кыргызча реформаланыш маселесине карата // Эл агартуу. №1-2. – 1998.

**1999 г.**

84. Кеп маданияты жана норма // Кырг. мамл. ун-ти. – Бишкек: Раритет Инфо, 1999. (15 пл.).

#### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

85. Латын графикасына өтсөк эмне утабыз? // Эркинтоо. – 3-марта 1999 г.
86. Эне тилге мамлекеттик камкордук. Президентке ачык кат // Обо. – ноябрь, 1999 г.
87. “Азыркы кыргыз тилинин” программасы // Талас, 1999 г.
88. “Түрк филологиясына киришүү” курсунун программасы//Талас, 1999 г.

#### 2000 г.

89. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-классы үчүн окуу китеби. – 2-бас., оңдолуп, толук. - Бишкек: Мектеп, 2000. (9 пл.). (в соавторстве).
90. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин VI-классы үчүн окуу китеби.- 2-бас., оңдолуп, толук. - Бишкек: Мектеп, 2000. (11 пл.). (в соавторстве).
91. Текстти система-структуралык анализге алуунун илимий-методологиялык негизи // Вест. Иссык-Кульского университета. №4 – Каракол, 2000.
92. Тексттин прагматикалык аспектиси // Кыргыз тили жана адабияты. №1. – Каракол, 2000.
93. Текст: структура, прагматика // КР ИУА, Тил илими ин-ту. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. (21 пл.).
94. Тексттин коммуникативдик структурасы: Фил. илим. докт. окумуштуу даражаны алуу үчүн жазылган дисс. авторефераты. Адистиги 10.02.01. – Кыргыз тили // КР билим берүү ж-а маданият мин-ги. КР ИУА, Тил илими ин-ту. – Бишкек, 2000.
95. Ар бир таңдан жакшылык күтөм // Ысыккөл кабарлары. – 29-сентябрь 2000.

#### 2001 г.

96. Тил илимине киришүү: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн окуу китеби. – Бишкек: Раритет Инфо, 2001. (15 пл.). (в соавторстве).
97. Тексттик лингвистика // Вестн. Иссыккульского унив-та. – Каракол, 2001. – №5.
98. Системалык принцип жана текстке лингвистикалык анализ // Кыргыз тил жана адабияты. №2. – 2001.
99. Текст түзүүдөгү прагматикалык карама-каршылыктар // Материалы науч.-практ. конф., посвящ. 60-летию образ. Иссыккульск. гос. ун-та им. К.Тыныстанова. 1-макала – Каракол, 2001.
100. Кыргыз тили: Орто мектеп окуучулары жана жогорку окуу жайларына тапшыруучулар үчүн тест тапшырмалары (Жыйнак 4.) // Билим жана маданият министрлигинин тест жүргүзүү боюнча улуттук борбору. - Бишкек, 2001. (в соавторстве).
101. Адабий тил өлчөмүнүн варианттуулугу // Тил жана котормо. №3. –

Шинжин, 2001. (в соавторстве).

102. Тагдыры татаал инсан // Ысыккөл кабарлары. – 21-декабря 2001 г.
103. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. – Бишкек: Технология, 2001. (10 пл). (в соавторстве).
104. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. - 2-бас., оңдолуп, толук. - Бишкек: Технология, 2002. (14 пл). (в соавторстве).

**2002 г.**

105. Тексттик айтымдардын байланышуу типтери // Кыргыз тили жана адабияты. №4. – 2002.
106. Поэтикалык тилдеги перифраза проблемасы // Кыргыз тили жана адабияты. №4. – 2002. (в соавторстве).
107. Адабий тил. Норма // Окумуштуу–тилчи жана педагог С.Давлетов менен Ж.Осмонованын 70 жылдыгына арналган респ. илим.-практ. конф. материалдары: (“Кыргыз тили жана адабияты” журналына тиркеме). – Каракол, 2002. (в соавторстве).
108. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. – 2-бас., оңдолуп, толук. – Бишкек: Технология, 2002. (в соавторстве).
109. Тарых жана инсан: Залкар Юсуп Абдрахманов, Касым Тыныстанов, Кусейин Карасаевдердин 100 жылдыгына арналат // К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик ун-ти. – Каракол, 2002. (4 пл.).
110. К проблеме урало-алтайской гипотезы // Кыргыз тили жана адабияты. №3. – 2003. (в соавторстве).
111. Поэтикалык тексттеги прагматикалык карама-каршылыктар (II макала) // Кыргыз тили жана адабияты. №3 – 2002.
112. Мамлекеттик тил: проблемалар жана көйгөйлөр // К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик ун-ти. – Каракол, 2002. (8 пл.).
113. Илимий-популярдык тексттеги прагматикалык карама-каршылыктар (II макала) // Кыргыз тили жана адабияты. №3 – 2002.
114. 130 бала бекер окушат // Ысыккөл кабарлары. – 25-июня 2002 г.
115. Президенттик күчтүү бийлик керек // Ысыккөл кабарлары. – 15-ноября 2002 г.
116. Мамлекеттүүлүк – улуттук улуу идея // Ысыккөл кабарлары. – 26-ноября 2002 г.

**2003 г.**

117. Демократиянын, акыл-эстүүлүктүн, акыйкаттыктын салтанаты // Вестник БГУ. №1, 2003.
118. Сделать “Вестник” боевитым и популярным органом // БГУ Вестник БГУ. №1, 2003.
119. Мээримдигиң мекери // “Эркин Тоо” 13-мая 2003 г.

#### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

120. Келечекке кеңири кадам шилтеген окуу жайы // “Эркин Тоо” 4-июль, 2003.
121. БГУ-территория профессионалов // “Эркин Тоо” 8-июля 2003 г.
122. Кылымдар кыйырын кезип өткөн Кыргыз тарыхынын энциклопедиясы // “Эркин Тоо” 26-сентября 2003 г.
123. Кылымдар кыйырын кезип өткөн Кыргыз тарых энциклопедиясы // “Эркин Тоо” 30-сентября 2003 г.
124. Тексттин коммуникациялык структурасы жана метатекст // Б.М.Юнусалиев жана кыргыз филологиясы. – Бишкек, 2003.
125. Энчилүү эне тилибиздин элдешкис күйөрманымын. – Бишкек. 26-сентября 2003 г.
126. Осознание текста как явление национальной культуры // “Кыргыз тили жана адабияты” – Каракол. 2003, №5.
127. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. Жаңы редакциясы жөнүндө эрежеде эмне айып. // “Кут билим”. 2003, 24.10.
128. Юсуп Абдрахманов – тагдырын мамлекеттүүлүккө байлаган залкар // “Эркин тоо”. 14-ноября 2003 г.
129. Юсуп Абдрахманов – тагдырын мамлекеттүүлүккө байлаган залкар // “Эркин тоо”. 18-ноября 2003 г.
130. Юсуп Абдрахманов – тагдырын мамлекеттүүлүккө байлаган залкар // “Эркин тоо”. 21-ноября 2003 г.
131. Мамлекеттүүлүк – улуттук улуу идея // Кырг. Респ. Билим жана маданият министрлиги. Бишкек. гуманит. ун-ти. – Бишкек, 2003. (5 пл.).
132. Кыргыз интеллигенциясы мажирөөлүк кылууда // “Агым” 26.12.2003.
133. Мамлекеттүүлүк жылында өлкөбүз өр тартты // “Кут билим”. 26.16.2003.

#### 2004 ж.

134. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери // Бишкек, 2004. (7 пл.).
135. Не останавливаться на достигнутом // Эркин Тоо, 2004, 6.04.
136. Биздин эн негизги сынчыбыз эл // “Кыргыз туусу”. 07.12.2004.
137. Фонетика // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004 (в соавторстве).
138. Лексикология // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004 (в соавторстве).
139. Морфология // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004 (в соавторстве).
140. Синтаксис // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004.
141. Стилистика // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004.
142. Тексттин лингвистикасы // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004 (в соавторстве).
143. Кыргыз макалдарынын лингвистикалык негизи // “Түрк тилдери жана адабияты”. – Бишкек, 2003.
144. Баба тил // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.

145. Багыныңкы байланыш // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
146. Багыныңкы сүйлөм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
147. Багыныңкы татаал сүйлөм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
148. Багыныңкы байламта // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
149. Байламта // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
150. Баш мүчө // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
151. Баш сүйлөм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
152. Башкаруу // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
153. Башкар тили // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
154. Билингвизм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
155. Стилистика // “Кыргыз тили”. Очерк. Энциклопедия. – Б., 2004 (в соавторстве).
156. Буйрук сүйлөм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
157. Салыштырма метод // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
158. Салыштырма тарыхый метод // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
159. Салыштыруу // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
160. Салыштыруу даражалары // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
161. Синтагма // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
162. Синтагматика // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
163. Синтаксис // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
164. Синтаксистик конструкция // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
165. Синтетизм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
166. Синтактикалык тилдер // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
167. Сөз айкашы // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
168. Сөз башкаруу // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
169. Сөз жасоо // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
170. Сөз өзгөртүү // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
171. Сөз формасы // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
172. Стадиалдык теориясы // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
173. Статистикалык метод // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
174. Стилдештирүү // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
175. Стилистика // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
176. Стил // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
177. Стилдер // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
178. Структуралык лингвистика // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
179. Субстантивация // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
180. Субстрат // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
181. Субъект // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
182. Суперстрат // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
183. Супплетивизм // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
184. Суффикс // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
185. Сценикалык кеп // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
186. Талдоо // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.

#### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

187. Текст // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
188. Тексттин теориясы // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
189. Тема // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
190. Тил илими // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
191. Тилдердин тектештиги // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
192. Тилдердин генеологиялык классификациясы // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
193. Тилдин функциясы // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
194. Флексивдүү тилдер // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
195. Француз-социалдык мектеби // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
196. Энцилүү ат // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
197. Ээрчишүү // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
198. Эзоптук тил // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
199. Советтик тил илими // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
200. Социоллингвистика // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.
201. Социологиялык багыт // Кыргыз тили. Энциклопедия. – Б., 2004.

#### 2006 г.

202. Кылымдар кыйырындагы кыргыз тили же мамлекеттик тил саясаты кандай болуу керек . // “Кыргыз руху”. № 7. – Июль 2006 г.
203. Кылымдар кыйырындагы кыргыз тили же мамлекеттик тил саясаты кандай болуу керек . // “Кыргыз руху” № 11. – Июль 2006 г.
204. Кылымдар кыйырындагы кыргыз тили же мамлекеттик тил саясаты кандай болуу керек . // “Кыргыз руху” № 14. – Июль 2006 г.
205. Алысты көрө албаган саясат жүрүүдө // “Айкын”. 28.09.2006.
206. Залкарлардан билим алган залкар эже // С. Өмүралиева. Мен таптаган жолдор. – Бишкек, 2006.
207. Бай түп дарак баяны // Эл агартуу. – Бишкек, 2006.
208. Таяк менен келген бийликтин тагдыры тайкы // “Кыргыз руху”. 14-ноября 2006 г.
209. Кыргыз мамлекеттин эркин өлкө катары өлтүрүүнү каалагандар // Айкын. – 12-декабря 2006 г.
210. Хипиктин “Хиписи” же элдин башын баталгыга кой деген бийлик // Кыргыз Руху. – Бишкек. – 15-декабря 2006 г.

#### 2007 г.

211. Тил дайыма өзгөрүп – өнүгүп турат // “Кыргыз адабияты” гезити. № 1.– Бишкек. – 01-15-июля 2007 г.
212. Феликс Кулов, Дастан Сарыгулов, Урмат Барыктабасов, Үсөн Сыдыков, Т. Айтбаев тууралуу // Кыргыз Руху. – Бишкек. – 23-февраля 2007 г.
213. Өз тилин сыйлабаган өзгө элге күнкор // Рух кенчи. Бишкек. – Сентябрь. 2007.  
Основные положения по организации педагогической практики. – Бишкек, 2007. (2 пл.)



214. Методические указания по проведению преддипломной практики и подготовке дипломной работы. – Бишкек, 2007. (2 пл.)

**2008 г.**

215. Икэда: Кыргызстан поэзиянын мекени//“Кыргыз адабияты”. –Май, 2008.  
216. Оромпой тепкен орфография // “Агым”. – 05.09.2008.  
217. Текстти система-структуралык анализге алуунун илимий-методологиялык негизи // Тил, адабият жана искусство маселелери. №3 (8) – 2008.

**2009 г.**

218. Формасы эмес, мазмуну маанилүү // Эркин Тоо. 16.01.2009.  
219. Эгемен өлкөнүн эне тили өгөйлөнбөсө // “Кыргыз Туусу”. 31.03. 2009.  
220. Эгемен өлкөнүн эне тили өгөйлөнбөсө // “Кыргыз Туусу”. 10.04. 2009.  
221. Кыргызстандын элин бөлүп жарган эмес, аларды бириктирген тарых жазыш керек // “Кыргыз Руху”. – 14-апреля 2009 г.  
222. Кыргызстандын элин бөлүп жарган эмес, аларды бириктирген тарых жазылыш керек // “Кыргыз Руху”. – 24-апреля 2009 г.  
223. Адамзаттык акыл эстин, эс тутумдун храмы же мультимедиа - китепканалык тейлөөнүн жаңы стратегиясы // “Кыргыз китепканасы”. № 1. 2009.  
224. Адамзаттык акыл эстин, эс тутумдун храмы же мультимедиа - китепканалык тейлөөнүн жаңы стратегиясы. // “Кыргыз китепканасы”. №2. 2009.  
225. Кыргыз тилинин эртеңки келечеги // “Рух кенчи”. сентябрь, 2009.  
226. Атоочуктар // “Азыркы кыргыз адабий тили”. – Бишкек, 2009.  
227. Текст- система- структуралык анализдин объектиси // “Азыркы кыргыз адабий тили”. – Бишкек, 2009.  
228. Кыргыз тилинин эртеңки келечеги // Рух кенчи”. Сентябрь, 2009

**2010 г.**

229. Кыргыз тилинин сөздүгү ө, щ, ш, э, ы. – Бишкек, 2010.  
230. Грамматическая природа сложного предложения в кыргызском языке. И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. №1. – Бишкек, 2010.  
231. Вопросы кыргызского языкознания. – Бишкек, 2010-ж. (10 пл.)  
232. Ар жылдардагы ойлор. – Бишкек, 2010. (15 пл.).  
233. Жек көрүнгөн жеке бийликке чек коелу // “Кыргыз Туусу”. 14-мая 2010.  
234. Азыр академияда шайлоо өткөрчү учурбу // “Кыргыз Руху” 30.04.2010.  
235. Түштүк жергемде эмне үчүн өрт чыкты // “Алиби”. 29-июня 2010.  
236. Түштүк жергемде эмне үчүн өрт чыкты // “Алиби”. 2-июля 2010.  
237. Способы и средства связи компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. №3. – Бишкек, 2010.

**2011 г.**

238. Чыркураган чындык айтылбады // “Кыргыз Туусу”. 15.02.2011.
239. Чыркураган чындык айтылбады // “Кыргыз Туусу”. 18.02.2011.
240. Эл аралык көз карандысыз комиссиянын “көзкарандылыгы” же элин коргоп өлгөн кыргыздардын ыйы. // “Кыргыз Туусу”. 13.05.2011.
241. Чөөлөр саясатынын уландысы же кыргыздарды шылдыңдаган отчет. // “Кыргыз Туусу”. 27.05.2011.
242. Президентти кантип тандайбыз же тарыхтын сабагына карап жаңы президент шайлайлы // “Кыргыз руху”. 19.08.2011.
243. Сыйлыктар ээсин таптыбы...? // “Кыргыз Руху”. 16.09.2011.
244. Эгемендүүлүк кимге эмне берди...? // “Кыргыз Туусу”. 30.08.2011.
245. Урматтуу Мекендештер, Кандаштар, жандаштар жана замандаштар. // “Кыргыз Руху”. 4.11.2011.
246. Ачык айтышым керек, бу мыйзам жалы кыркылып, “расмий тил” деген жасалма мыйзамга тебеленип кабыл алынган. // “Кыргыз тили”. 20.09.2011.
247. Элимдин бейпилдигин, жеримдин бүтүндүгүн тилейм. // “Кыргыз Туусу”. 30.12.2011.
248. Текст как семиотическое средство национальной культуры. //Материалы научно-практической конференции БГУ им.К.Тыныстановы, посвященной 80-летию д.ф.н., профессора А. Иманова “Кыргыз тили жана адабияты”, №20, 2011.
249. А. Байтурсунов, Э. Арабаев жана араб алфавитинин кыргызча реформаланыш маселеси. //Материалы конференции, посвященной 50-летию Института языкознания (г. Алматы) на тему: “Казахское языкознание: история, опыт, перспективы”, Казак тил билими журналы, Алма-ата, 29.11. 2011г.
250. Некоторые задачи компьютерной лингвистики. // “Түрк тилдүү елдердин терминкорун калыптастыруу тажрибеси”. – Астана, 2011.

**2012 г.**

251. Улутчул болгондон коркпоймун, улутсуз калгандан корком. // “Кыргыз Туусу”. 7.02.2012.
252. “Манас” эпосун бурмалоого жол берилбесин. // “Кыргыз Туусу”. 17.02.2012.
253. Мамлекеттин келечеги, элинин эртеңи үчүн... // “Кыргыз Туусу”. 16.03.2012.
254. Улут аралык ынтымак улуттук идеология аркылуу бекемделет. // “Де факто”. 15.03.2012.
255. Нигилизм, космополитизм, кыргыз интеллигенциясынын улуу трагедиясы. // “Кыргыз тили”. Март, 2012.
256. Кыргыз тили өнүкпөй Кыргызстан өнүкпөйт. //Алиби, 27.04.2012.
257. Слово как единица и языка, и речи. Вестник КГУ им. И.Арабаева, серия:

Филологические науки, №8. – Бишкек, 2012.

258. Улуттун уюткусу – тил (Кайрылуу). // “Алиби”. 21.12.2012.
259. Урматтуу мекендештер, Кандаштар, Жандаштар, Мамлекеттик тилинерди сактап кала аласыңарбы? // “Кыргыз Туусу”. 21.12.2012.
260. Урматтуу мекендештер, Кандаштар, Жандаштар, Мамлекеттик тилинерди сактап кала аласыңарбы? // “Кереге. kg”. Атайын чыгарылыш. 28.12. 2012.
261. Урматтуу мекендештер, Кандаштар, Жандаштар, Мамлекеттик тилинерди сактап кала аласыңарбы? // “Кереге. kg”. Атайын чыгарылыш. 28.12. 2012.
262. Жаны атоолордун орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Тил ж-а адабият ин-ту, И.Арабаев ат. КМУнун Лингвистика ин-ту.- Бишкек, 2012. (35 пл.).

**2013 г.**

263. Кыргыз тилиндеги конверсия кубулушу. Вестник КГУ им. И.Арабаева, серия: Филологические науки. №10. – Бишкек, 2013.
264. Тынчтыкбектин канаттуу ырларынын сыйкыр дүйнөсү // Ала-Тоо Express”. 17.01.2013.
265. “Текст как семиотическое средство национальной культуры” // “Казактаануу”. №2 (27), 2013.
266. Латын графикасына көшү: проблеманың азыркы жагдайы. / Переход на латинскую графику: современное состояние и проблемы. // “Внедрение нового национального алфавита на основе латинской графики в тюркских странах: Проблемы и пути их решения”. – Астана, 2013.
267. Эне тилдин энеси же академик Б.Ө.Орузбаеваны учкай эскерип. // Вестник КГУ им.И.Арабаева, серия: Филологические науки, №12. – Бишкек, 2013.
268. Аналитизм жана аналитикалык структура, булардын лингвистикалык табияты // Вестник КГУ им.И.Арабаева, серия: Филологические науки, №13. – Бишкек, 2013.
269. Сөз түркүмү жөнүндөгү маселеге карата // Вестник КГУ им.И.Арабаева, серия: Филологические науки, №14. – Бишкек, 2013.
270. Умай эне касиети // Вестник КГУ им.И.Арабаева, серия: Филологические науки, №14. – Бишкек, 2013.

**2014 г.**

271. Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка // Научное издание. – Бишкек, 2014.
272. Түркүн пикир түрмөктөрү. – Бишкек, 2014. (17 пл.).
273. Ала-Тоонун чыныгы шумкары. // “Алиби”. 29-апрель, 2014
274. Асман-Ата, Жер-Эне // “Алиби”. 13-май, 2014.
275. “Манас” эпопеясы – кыргыз адабий тилинин негизи. //И.Арабаев ат.

### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

---

КМУнун жарчысы. – Бишкек, 2014.

276. Коомдук эксперттик кеңеш сабатсыз сунуштары менен Президентти жек көрсөтүүдө // “Алиби”. 24.10.2014.

#### 2014 г.

277. Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка // Научное издание. – Бишкек, 2014.

278. Түркүн пикир түрмөктөрү. – Бишкек, 2014. (17 пл.).

279. Ала-Тоонун чыныгы шумкары. // “Алиби”. 29-апрель, 2014

280. Асман-Ата, Жер-Эне // “Алиби”. 13-май, 2014.

281. “Манас” эпопеясы – кыргыз адабий тилинин негизи. //И.Арабаев ат. КМУнун жарчысы. – Бишкек, 2014.

282. Коомдук эксперттик кеңеш сабатсыз сунуштары менен Президентти жек көрсөтүүдө // “Алиби”. 24.10.2014.

#### 2015 г.

283. Илимди илим жөнүндө түшүнүгү жок космополит, манкурттардын сунушу менен эле жоюп коюу эч мүмкүн эмес // “Алиби”. 27.02.15.

284. Намыска келбесек болбойт // “Кут билим”. 24.04.2015.

285. Маразыковдун майнаптуу мээнети // Улуттук университетинин гезити. №5 (32). Май, 2015.

286. Норманын варианттуулугу жана анын кодификациясы // “Мыйзам чыгаруудагы мамлекеттик тил маселелери”. – Бишкек, 2015.

287. Кыргыздардын байыркы түп мекени жөнүндө... // «Казак мемлекеттилігіндегі Казак хандыгының орны» атты Халыкаралык ғылыми-теориялык конференциянын жыйнагы. – Туркестан. 19-21 мая 2015 г.

288. Максаттуу мээнеттин татыктуу татымы же окумуштуу Малбаковдун 60-жылдык мааракесин утурлап // “Казак лексикографиясы: тарыхы, тажрыйбасы, болочогу” аттуу эл аралык илимий конференциянын жыйнагы. – Алмата, 29 мая 2015 г.

289. Кыргыз тилинин алфавитиндеги жана ага тиешелүү орфографиядагы айрым кемчиликтер // “Казак лексикографиясы: тарыхы, тажрыйбасы, болочогу” аттуу эл аралык илимий конференциянын жыйнагы. – Алмата, 29 мая 2015 г.

290. “Адабий тил” термини жана анын белгилери //И.Арабаев ат.КМУнун Жарчысы.”Филологиялык илимдер” сериясы. 16-17-чыг. – Б ., 2015.

291. Өтөлгөлүү өмүрдүн майнаптуу мээнети // “Кут билим”. 19.06.2015.

292. Тагдырымды аныктаган К.К.Юдахин жана анын батасы // “Кыргыз тили”, 26.06.2015.

293. Тагдырымды аныктаган К.К.Юдахин жана анын батасы //ОшМунун Жарчысы. №4. 3-чыгарылыш. – Ош, 2015.

294. Кыргыз саясатчыларынын трагедиясы кыргыз мамлекетинин

- трагедиясына айланбаса экен деп кооптоном // “Жаңы Ордо”. №24, 28.08.2015.
295. Кыргыз тили // Кыргызстан.Энциклопедия. №7. – Бишкек, 2015.
296. Кыргыз тил илими // Кыргызстан.Энциклопедия. №7. – Бишкек, 2015.
297. Кыргызды дүйнөгө таанытып... Т.Садыков жөнүндө // “Кыргыз Туусу” 16.10.2015.
298. Чоюналптын изил-дөөсү кытайлардын оозун ачырат // “Кыргыз Туусу”. 10.11.2015
299. Чоюн Өмүралиевдин изилдөөсү жөнүндө учкай кеп. // “Бурут тамга-Баянкат”. – Бишкек, 2015
300. Адамдын улуулугу - анын жөнөкөй-лүгүндө жана агедилдигинде. Академик А.Какеевдин 80-жылдыгына карата // “Кыргыз туусу”. 04.12. 2015
301. ЖОЖдордогу шайлоолордун мааниси жана шааниси // “Жаңы Ордо”. 11.12. 2015.
302. В.Я.Бутанаев, А.Оморов тарабынан түзүлгөн “Хакасча-кыргызча-орусча тарыхый-этнографиялык сөздүккө” карата рецензенттик кыскача пикир // В.Я.Бутанаев, А.Оморов тарабынан түзүлгөн “Хакасча-кыргызча-орусча тарыхый этнографиялык сөздүк”. – Б., 2015.
303. Баба тил (праязык) // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
304. Багыныңкы байланыш // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
305. Багынычтуу (багыныңкы байланыштагы) татаал сүйлөм. // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
306. Багынычсыз байланыш (паратакис, координация) // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
307. Багынычсыз (тең байланыштагы) татаал сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
308. Байламта. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
309. Баш мүчө // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
310. Баш сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.

311. Башкаруу // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
312. Баяндооч // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
313. Бир өңчөй мүчө // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
314. Бир тутумдуу сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
315. Бириккен сөздөр // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
316. Бихевиоризм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
317. Бөлүкчөлөр // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
318. Бөтөн сөз // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
319. Бышыктооч // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
320. Буйрук сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
321. Дейксис // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
322. Денотат // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
323. Деривация // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
324. Детерминант // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
325. Дешифровка // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. –

- Бишкек, 2015.
326. Диакртикалык белги // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
327. Диалект // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
328. Диалектизм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
329. Диалектология // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
330. Диалектологиялык атлас // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
331. Диалектилик сөздүк // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
332. Диалог // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
333. Диахрония // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
334. Дивергенция // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
335. Диглоссия // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
336. Диграф // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
337. Диереза // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
338. Дискурс // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
339. Диссимляция // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
340. Дифтонг // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.

**Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.**

---

341. Дифференциялык принцип // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
342. Жазма эстеликтер // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
343. Жазуу // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
344. Жай сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
345. Жайылма сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
346. Жак категориясы. // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
347. Жаксыз сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
348. Жакталыш // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
349. Жалаң сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
350. Жалпы тил илими // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
351. Жалпы ат // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
352. Жалпы элдик тил // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
353. Жалпылагыч категория // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
354. Жандама мүчө // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
355. Жандооч // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. –



- Бишкек, 2015.
356. Жаргон // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
357. Жардамчы сөздөр // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
358. Жеке тил илими // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
359. Жест тили // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
360. Жогорку фразалык бирдик // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
361. Жөндөмө категориясы. // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
362. Жөндөлүш // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
363. Жөнөкөй сөз // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
364. Жөнөкөй сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
365. Жумшаруу // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
366. Объект // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
367. Оксюморон // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
368. Омограф // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
369. Омонимия // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
370. Омофон // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. –

- Бишкек, 2015.
371. Омоформа // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
372. Ономасиология // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
373. Ономастика // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
374. Орфография // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
375. Орфоэпия // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
376. Салыштыруу // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
377. Салыштыруунун даражалары // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
378. Сан атооч // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
379. Сан категориясы // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
380. Сегментация // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
381. Семасиология // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
382. Сингармонизм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
383. Синекдоха // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
384. Синкретизм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.

385. Синонимия // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
386. Синтагматика // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
387. Синтаксис // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
388. Синтаксистик конструкция // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
389. Синтетизм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
390. Синхрония // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
391. Сөз // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
392. Сөз айкашы // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
393. Сөз бириктирүү // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
394. Сөз жасоо v Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
395. Сөз өзгөртүү // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
396. Сөз формасы // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
397. Сөз түркүмдөрү // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
398. Сөздүк // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
399. Сөздүн мааниси // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.

400. Стилдештирүү // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
401. Стилистика // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
402. Стилъ // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
403. Субстантивация // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
404. Субстрат // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
405. Субъект // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
406. Суперстрат // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
407. Супплетивизм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
408. Суроолуу сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
409. Сүйлөм // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
410. Сүйлөм мүчөлөрү // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
411. Сүйлөмдүү актуалдуу мүчөлөштүрүү // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
412. Сүйлөшүү лексикасы // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
413. Сын атооч // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
414. Сырдык сөз // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.  
КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.

415. Сценикалык кеп v Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
416. Узус // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
417. Улуттук тил // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
418. Уңгу // Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015.
419. Риторика: баш сөз // “Кыргыз элинин чечендик өнөрү”. Түз. О.Капалбаев. – Б., 2015.
420. Б.Юнусалиев жана уңгү проблемасы // “Юнусалиев окуулары – 2015” аттуу илимий конференциянын материалдары. – Б., 2015.

**2016 г.**

421. Риторика: айрым ойлор жана анын түрлөрү // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. “Филологиялык илимдер” сериясы. №18. – Б., 2016.
422. Кыргызский язык // Кыргызская энциклопедия. Орусча. Свободный том. – Б., 2016.
423. Кыргызское языкознание // Кыргызская энциклопедия. Орусча. Свободный том. Б., 2016.
424. К.Юдахин, Н.А.Баскаков жана кыргыз тил илиминдеги айрым бир жагдайлар // И.Арабаев ат.КМУнун жарчысы. “Филологиялык илимдер” сериясы. №18. – Б. 2016.
425. Көөнөрбөс көркөм рухтун шоола чачкан доошу // “Жантошевдин “Каныбек” – туман түрдүү түркун кеп”. Түзгөн О.Капалбаев. – Б., 2016
426. Көөнөрбөс көркөм рухтун шоола чачкан доошу // “Тил жана маданият”. №49. 3-феврала 2016.
427. Тил, семиотика жана тилдин белгилик өзгөчөлүгү // “Тил, адабият жана искусство” журналы. №1. КР УИА. – Б., 2016.
428. “Баш сөз” Жаңылмачка // Кыргыз эл жаңылмачтары. Түз. О.Капалбаев. – Б., 2016.
429. Баш сөз. Калптар // Кыргыз эл жаңылмачтары. Түз. О.Капалбаев. – Б., 2016.
430. Адабий норма жана анын белгилери // И.Арабаев атындагы КМУнун “Манас ааламы” аттуу Манас таануу илимий журналы. №1. – Б., 2016.
431. Жакшынын жакшылыгын айта жүрүү тирүүчүлүктүн парзы же Сүйүмкан эжени бир аз эскерип // “Өрнөктүү өмүр”. Проф. С. Өмүралиеванын жаркын элесине. – Бишкек, 2016.
432. Цыганды Юдахин сыгай деп эле бериптир // “Саресеп” гезити. – Бишкек, 14-апреля 2016.
433. Цыганды Юдахин сыгай деп эле бериптир // “Саресеп” гезити. – Бишкек,

**Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.**

---

- 21-апреля 2016.
434. Цыганды Юдахин сыгай деп эле бериптир // “Саресеп” гезити. – Бишкек, 28-апреля 2016.
435. Кыргыз тилинин алфавитинин түзүү этаптары // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 31-мая 2016.
436. Кыргыз тилинин алфавитинин түзүү этаптары // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 9-июня 2016.
437. Кыргыз тилинин алфавитинин түзүү этаптары // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 16-июня 2016.
438. Кыргыз тилинин алфавитинин түзүү этаптары // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 23-июня 2016.
439. Кирилл графикасындагы “орусташкан кыргыз” алфавитини азыркы абалы // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 14.07. 2016.
440. Кирилл графикасындагы “орусташкан кыргыз” алфавитини азыркы абалы // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 29.07. 2016.
441. Кирилл графикасындагы “орусташкан кыргыз” алфавитини азыркы абалы // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 18.08. 2016.
442. Кирилл графикасындагы “орусташкан кыргыз” алфавитини азыркы абалы // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 30.08. 2016.
443. Кирилл графикасындагы “орусташкан кыргыз” алфавитини азыркы абалы // “Тил жана маданият”. – Бишкек, 20.09. 2016
444. Кыргыз таануу илимин негиздеген залкар мударис Кусейин Исаев // “Ачык сөз”. – Бишкек, 30-июня 2016.
445. Конституция кабыл алынып жатканда эле чийки жерлери көп болчу // “Эркин Тоо”. – Бишкек, 2-сентября 2016.
446. Конституция жана андагы көйгөлөр // “Ачык сөз”. – Бишкек, 22-сентября 2016.
447. Конституция жана андагы көйгөлөр // “Кыргыз Туусу”. – Бишкек, 23-сентября 2016.
448. Представители немецкой тюркологии XIX-XX вв. // «Academy» – № 7(10). С. 37-40. Иваново, РФ. – 2016. (в соавторстве). (РИНЦ)
449. Кыргызское языкознание // Проблемы современной науки и образования. №20 (62). – Иваново, 2016. (РИНЦ)
450. Кыргызский язык // Проблемы современной науки и образования. №20 (62). – Иваново, 2016. (РИНЦ)
451. Табышмактар – эки бөлүктөн турган таамай метафора же бозүй – элдик чыгармачылыктын бешиги // “Кыргыз эл табышмактары”. – Бишкек, 2016.
452. Тарыхый маселени туура көтөргөн эмгек // “Ж.Найманбаев. Кыргыздардын укук коргоо кызматтарынын тарыхы”. – Бишкек, 2016.
453. Жакшы адам жөнүндө бир-эки ооз сөз // Өрнөктүү өмүр сапары. – Бишкек, 2016.
454. Die Fragen nach dem Verständnis des fremdkulturellen Textes. Fragestellung

// European Journal of Humanities and Social Sciences. № 3. – Австрия, 2016.

455. Языковая политика в Кыргызстане: проблемы и перспективы // Русский язык как фактор культурно образовательной интеграции общества. Серия “Концептуальный и лингвальный миры”. Выпуск 11. – С.-П., 2016. (в соавторстве).
456. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек: Салам, 2016.

**2017 г.**

457. Сүйүү жөнүндө ыр кекирген акын // Сейит Жетимишевдин 80-жылдыгына арналган Бишкек, 2016 “Ачык сөз”. 16.02.2017
458. “Манас”, кыргыз алфавити, К.Тыныстанов, Б.Юнусалиев – чырмалашкан тагдыр! // “Тил жана маданият”. № 95-96 (170-171), 31-января 2017.
459. “Манас” жана К.Тыныстанов // “Тил жана маданият”. № 97-98 (172-173), 16-февраля 2017.
460. “Манас” жана Б.М.Юнусалиев // “Ачык сөз”. №08 (075). 30-марта 2017.
461. “Манас” жана Б.М.Юнусалиев (продолжение). // “Ачык сөз”. №09 (076). 6-апреля 2017.
462. К.Тыныстанов жана Б.Юнусалиев. // “Ачык сөз”. №10 (077). 13-апреля 2017.
463. К.Тыныстанов жана Б.Юнусалиев. // “Ачык сөз”. №10 (077). 27-апреля 2017.
464. К.Тыныстанов жана Б.Юнусалиев. // “Ачык сөз”. №10 (077). 18-мая 2017.
465. Тыныстанов жана Б.Юнусалиев. // “Ачык сөз”. №10 (077). 1-июня 2017.
466. В.В.Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” сөздүгүндөгү кыргыз сөздөрү. // Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек, 2017. (19,5 пл.).
467. Кыргыз терминологиясынын бүгүнкү абалы жана термин түзүүнүн принциптери // «Тил сайасаты жана кыргыз терминологиясынын актуалдуу маселелери» аттуу Республикалык илимий практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 20-21-апреля 2017.
468. Кыргыз тилинде мейкиндик түшүнүктөрүнүн математикалык моделдеринин өзгөчөлүктөрү. // КРнын УИАнын Кабарлары. №1. – Бишкек, 2017.
469. Болочокто бизге бизнесмен эмес, Атамбаевдин саясатын уланта алган президент керек. // “Де-факто”. – 25-августа 2017.
470. Чырмалышкан тагдырлар: “Манас”, кыргыз алфавити, Ю.Абдырахманов, К.Тыныстанов, К.Карасаев, Б.Юнусалиев // Монография. – Бишкек, 2017. (17 пл.).
471. Кыргыз тил илиминин айрым маселелери (адабий тил, норма, кодификация, семиотика, конверсия, аналитизм, текст, алфавит, орфография ж.б.) // Монография. – Бишкек, 2017. (17 пл.).

#### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

472. Мезгил алкагындагы ойлор // Монография. – Бишкек, 2017. (17 пл.).
473. Урало-алтайские языки и их общность // Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи. – Б., 2017 (в соавторстве).
474. Алтай тилдериндеги жалпы морфемаларды салыштырып изилдөө. // Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи. – Б., 2017 (в соавторстве).
475. Тектеш тилдик топто кыргыз тилинин орду кайда? // “Эркин Тоо”. 18.07.2017.
476. Былтыр так ушул күнү... // “Ачык сөз”, 31.08.2017.
477. Терминге жаңыча көзкараш – учур талабы // Кыргыз тили. 21.09.2017.
478. “Алтайстика” еларалык форумунан кийинки ойлор... // “Ачык сөз”. 24.08.2017.
479. К.Тыныстанов жана кыргыз терминологиясы // “Ачык сөз”. 03.08.2017.
480. К.Тыныстанов жана кыргыз терминологиясы // “Ачык сөз”. 10.08.2017.
481. К.Тыныстанов жана кыргыз терминологиясы // “Ачык сөз”. 17.08.2017.
482. Болчокто бизге бизнесмен эмес, Атамбаевдин саясатын уланта алган президент керек // “Де-Факто”. 25.08.2017.
483. Кыргыз көчү жолун улайт же Сооронбай Жээнбеков тууралуу бир-еки ооз сөз // “Ачык сөз”, 12.10.2017.
484. Президенттик шайлоонун жүрүшү жана бүтүшү же “тойдун ертесиндеги” ой // “Ачык сөз”, 26.10.2017.
485. Улуттук идеология жана тил // Вестник ОшГУ. Спец.выпуск. (№5). 2017
486. Атамбаев кыргыз улутунун аброюн көтөрүп койду // “Де-Факто”. 17.11.2017.
487. Мамлекеттүүлүк, егемендик, көзкарандысыздык кыргыз елинин ечен кылымдык өңсөөсү болгон // “Ачык сөз”, 23.11.2017
488. Б.М. Юнусалиев жана “Манас” боюнча 1952-жылы өткөн илимий конференция // Ж.Баласагын ат.КУУнун жарчысы. “Юнусалиев окуулары” аттуу илимий конференциянын жыйнагы. – Б., 2017.
489. Улуттук идеология жана тил // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” аттуу журналы. – Б., 2017.
490. Тил сайсаты жана мамлекеттик тил // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” аттуу журналы. – Б., 2017.
491. “Манас”, кыргыз алфавити, Ю.Абдырахманов, К.Тыныстанов, К.Карасаев, Б.Юнусалиев – чырмалышкан тагдырлар // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” журналы. Т.2. – Б., 2017.
492. “Манас” жана К.Тыныстанов // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” журналы. Т.2. – Б., 2017.
493. “Манас” жана Болот Мураталиевич Юнусалиев // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” журналы. Т.2. – Б., 2017.
494. К.Тыныстанов жана кыргыз алфавитинин маселелери // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” журналы. Т.2. – Б., 2017.



495. Кыргыз тилинин алфавитинин түзүү этаптары // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” журналы. Т.2. – Б., 2017.
496. К.Тыныстанов жана кыргыз терминологиясы // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” . журналы. Т.2. Б., 2017
497. К.Тыныстанов жана Б.Юнусалиев // КР УИАнын “Улуттук идеология тилде” . журналы. Т.2. – Б., 2017.
498. Лексика кыргызского языка в словаре В.В.Радлова “Опыт словаря тюркских наречий” // “Филологические науки. Вопросы теории и практики”. г.Тамбов: “Грамота”, 2017 (Б., 2017 (в соавторстве). (РИНЦ).
499. Вильгельм Кристиан Шотт жана кыргыз тилинин айрым маселелери // Доклады НАН КР. №2. Изд-во “Илим”. –Бишкек, 2017. (в соавторстве).

**2018 г.**

500. Лексика кыргызского языка в словаре В.В.Радлова “Опыт словаря тюркских наречий” // “Филологические науки вопросы теории и практики” №1 (79) 2018. Часть 2, Изд-во Грамота, г.Тамбов. (в соавторстве). (РИНЦ).
501. Жаздагы сөөктөн өткөн сайасий желаргы же А.Атамбаевдин “мен айтпасам, ким айтатынын” куну... // Ачык-Сөз. 19-апреля 2018.
502. «Мамлекеттин укуругу узун», ертедир-кечтир мойнуца сыйыртмак илинет... // Ачык-Сөз. 5-июля 2018.
503. Симметрия, асимметрия и двойственность воображаемого пространства // Известия НАН КР. №1. Изд-во “Илим”. – Бишкек, 2018. (в соавторстве).
504. Новые этрусские надписи, найденные на вставленной в стену храма каменной плите в Поджио Колла // Известия НАН КР. №3. Изд-во “Илим”. – Бишкек, 2018. (в соавторстве).
505. Способы пространственной ориентации и их выражения в кыргызском и других алтайских языках. // Сборник докладов Алтайского форума. РИАС. – Бишкек, 2018.
506. Северо-иребийские надписи на свинцовой пластине из Ансерюны и их диалектные особенности. // Доклады НАН КР. Изд-во “Илим”. Бишкек, 2018. (в соавторстве).
507. Улуу окумуштуу, залкар инсан Алмаз Абдулхаевичти учкай эскерип... // Эркин-Тоо. 2-ноября 2018.
508. Латын графикасындагы кыргыз алфавити жана анын фонологиялык аспектиси // Доклады II. Международного симпозиума по современным тюркским алфавитам. – Стамбул. 20-21 ноября 2018 г.
509. В.К. Шотт жана анын “Über die ächten Kirgisen” (“Чыныгы кыргыздар жөнүндө”) эмгеги // Известия НАН КР. Изд-во “Илим”. – Бишкек, 2018. (в соавторстве).
510. “Дүйнө тилдик космосто жашайт” же Ч. Айтматов тил жөнүндө // Ч.Айтматовго арналган эларалык форуму. – Турция, 2018.

#### Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.

511. Тил саясаты – улуттук идеологиянын негизи // Ж.Б.Шабилов ат. Республикалык окуу борборунун илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Бишкек, 2018.
512. Мен билген Айтматов. // Кыргыз Туусу. – Декабрь, 2018.
513. Норманын варианттуулугу жана кодификациясы // И.Арабаев атындагы КМУнун “Манас ааламы” аттуу Манас таануу илимий журналы. №4. – Б., 2018.
514. “Адабий тил” термини жана анын белгилери // Профессор А.Биялиевдин 80 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2018.

#### 2019 г.

515. Азыркы кыргыз тили: графика, орфография. – Бишкек, 2019
516. Тексттик лингвистика. Классикалык изилдөөлөр сериясы // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Тил жана адабият институту. – Бишкек, 2019.

#### КНИГИ

1. Структурно-функциональные типы и семантика причастных конструкций в кыргызском языке. – М., ИНИОН, 1983. (6 пл.).
2. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке // АН Кирг. ССР, Ин-т яз и лит-ры. – Фрунзе: Илим, 1987. (10 пл.).
3. Кыргызча-орусча сүйлөшмө. Русско-киргизский разговорник. – Фрунзе: Мектеп, 1989. (15 пл.).
4. Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. / Очерки исторической лексики кыргызского языка. – Б., 1991. (16 пл.).
5. Кеп маданиятынын маселелери. Отв.ред. Т. Маразыков. – Бишкек, 1993. (11 пл.).
6. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-классы үчүн окуу китеби. – Бишкек: Мектеп, 1993. 1-издание. (12 пл.); 2015. 5-издание. (12 пл.) (в соавторстве).
7. Кыргыз тили: Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин VI-классы үчүн окуу китеби. – Бишкек: Мектеп, 1994. 1-издание. (11 пл.); 2015. 5-издание. (12 пл.) (в соавторстве).
8. Кеңири колдонулган сөздөрдүн жана айтылыштардын кыргызча-жапончо сөздүгү. – Бишкек, 1995. (4 пл.). (в соавторстве).
9. Жалпы тил илими: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн окуу китеби // КМУ. – Бишкек, 1998. – 1-бөлүк, Тил илиминин тарыхы. (15 пл.).
10. Кеп маданияты жана норма // Кырг. мамл. ун-ти. – Бишкек: Раритет Инфо, 1999. (15 пл.).
11. Текст: структура, прагматика // КР ИУА, Тил илими ин-ту. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. (21 пл.).
12. Тексттин коммуникативдик структурасы // Фил. илим. докт.

- окумуштуу даражаны алуу үчүн жазылган дисс. авторефераты. Адистиги 10.02.01. – Кыргыз тили // КР билим берүү ж-а маданият мин-ги. КР ИУА, Тил илими ин-ту. – Бишкек, 2000.
13. **Тил илимине киришүү** // Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн окуу китеби. – Бишкек: Раритет Инфо, 2001. (15 пл.). (в соавторстве).
  14. **Кыргыз тили:** Орто мектеп окуучулары жана жогорку окуу жайларына тапшыруучулар үчүн тест тапшырмалары (Жыйнак 4.) // Билим жана маданият министрлигинин тест жүргүзүү боюнча улуттук борбору. – Бишкек, 2001. (10 пл.). (в соавторстве).
  15. **Кыргыз тили:** Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. – Бишкек: Технология, 2001. (14 пл.). (в соавторстве).
  16. **Кыргыз тили:** Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-кл. үчүн окуу китеби. - 2-бас., оңдолуп, толук. - Бишкек: Технология, 2002. (14 пл.). (в соавторстве).
  17. **Тарых жана инсан.** – Каракол, 2002. (4 пл.).
  18. **Мамлекеттик тил: проблемалар жан көйгөлөр** // К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик ун-ти. – Каракол, 2002. (8 пл.).
  19. **Мамлекеттүүлүк – улуттук улуу идея** // Кырг. Респ. Билим жана маданият министрлиги. Бишкек. гуманитар. ун-ти. – Бишкек, 2003. (5 пл.).
  20. **Кыргыз тилинин жазуу эрежелери** // Бишкек, 2004. (7 пл.).
  21. **Кыргыз тили.** Энциклопедиялык окуу куралы // Фонетика. Лексикология. Морфология. Синтаксис. Стилистика. Тексттин лингвистикасы. Энциклопедия. – Бишкек, 2004. (30 пл.) (в соавторстве).
  22. **Азыркы кыргыз адабий тили** // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Тил жана адабият ин-ту. – Бишкек, 2009.
  23. **Кыргыз тилинин сөздүгү: ө, ш, щ, э, ы** // Бишкек, 2010.
  24. **Вопросы кыргызского языкознания** // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Тил ж-а адабият ин-ту, И.Арабаев ат. КМУнун Лингвистика ин-ту. – Бишкек, 2010. (35 пл.).
  25. **Ар жылдардагы ойлор** // И.Арабаев ат. КМУнун Лингвистика ин-ту. – Бишкек, 2010. (15 пл.).
  26. **Жаңы атоолордун орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү** // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Тил ж-а адабият ин-ту, И.Арабаев ат. КМУнун Лингвистика ин-ту.- Бишкек, 2012. (35 пл.).
  27. **Вопросы теоретического синтаксиса кыргызского языка** // Научное издание. – Бишкек, 2014. (10 пл.)
  28. **Түркүн пикир түрмөктөрү.** – Бишкек, 2014. (17 пл.).
  29. **Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы.** КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Кыргыз тили жана адабият институту. – Бишкек, 2015. (15 пл.).
  30. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: ө, ш, щ, ы, э** // Бишкек: Салам, 2016.

**Хронологический список трудов С.Ж.Мусаева.**

---

31. **В.В.Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” сөздүгүндөгү кыргыз сөздөрү.** // Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек, 2017 (19, 5 пл.).
32. **Чырмалышкан тагдырлар: “Манас”, кыргыз алфавити, Ю.Абдырахманов, К.Тыныстанов, К.Карасаев, Б.Юнусалиев.** // Монография. – Бишкек, 2017 (17 пл.).
33. **Кыргыз тил илиминин айрым маселелери (адабий тил, норма, кодификация, семиотика, конверсия, аналитизм, текст, алфавит, орфография ж.б.).** // Монография. – Бишкек, 2017. (17 пл.).
34. **Мезгил алкагындагы ойлор.** //Монография. –Бишкек, 2017 (17 пл.).
35. **Азыркы кыргыз тили: графика, орфография.** - Бишкек, 2019 (20 пл.).
36. **Тексттик лингвистика. Классикалык изилдөөлөр сериясы.** // КР УИАнын Ч.Айтматов ат. Тил жана адабият институту. – Бишкек, 2019 (35 пл.) (в соавторстве).

**УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОСОБИЯ**

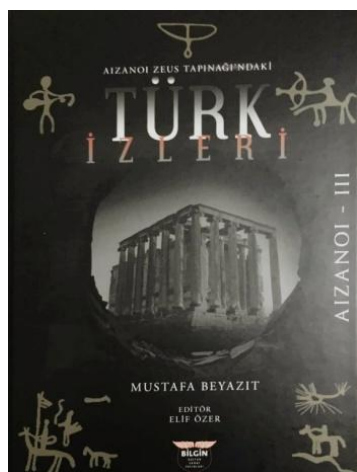
1. **“Жалпы тил илими” курсунун программасы** // Бишкек, 1994. (2,5 пл.).
2. **“Азыркы кыргыз тилинин” программасы** // Талас, 1999. (2 пл.).
3. **“Түрк филологиясына киришүү” курсунун программасы** // Талас, 1999. (2,5 пл.).
4. **Основные положения по организации педагогической практики.** – Бишкек, 2007. (2 пл.)
5. **Методические указания по проведению преддипломной практики и подготовке дипломной работы.** – Бишкек, 2007. (2 пл.).

**С. С. Караман**

магистрант, Памуккале университеті, Денизли, Түркия  
(e-mail: saadetsena@hotmail.com )

**Халықтың өткені мен бүгінін ұштастырған еңбек**  
**Mustafa Beyazit, Aizanoi Zeus Tapınağı'ndaki Türk İzleri**  
**Произведение, связывающее прошлое и настоящее народа**  
**Mustafa Beyazit, The Turkish Traces of Aizanoi Temple of Zeus**

**Мұстафа Бейазыт**, Аизанои Зеус ғибадатханасындағы түрік сәулетіне тән іздер, Билгин өнер және мәдениет баспаханасы, Анкара (редактор: Элиф Өзер), 2018, 510 бет (ISBN: 978-605-9636-49-0).



Жазу үрдісі қолданысқа енгеннен бұрынғы дәуірлерде тастарға қашалып бейнеленген суреттер (петроглифтер) әлемнің көптеген аймақтарында кездеседі. Адамзат баласы табиғатпен қатар өзара қарым-қатынасын, мәдениетін, сенімдерін, тұрмыс-салтын білдіретін құндылықтарын тастарға қашап суреттеген. Қысқаша айтқанда, адамзат тарихын зерттеу тұрғысынан тастарға қашалған суреттердің құпиясы мол. Еңбекте көрсетілген мәліметтерге сүйене отырып, ежелгі түркі кезеңдерінен бері Орта Азиядан Анадолы мен Шығыс Еуропаға таралған тасқа қашалған суреттердің өзара ұқсастықтарын атап көрсетуге болады. Түркияда бұл тақырыпқа қатысты зерттеулер 1950 жылдардан кейін қолға алына бастады. Осы сынды зерттеулердің аясында ежелгі дәуірдегі петроглифтер зерттеліп, Орта Азиядан тараған түрік тайпаларының тасқа қашалған туындыларын анықтауға мүмкіндік туған болатын. Кітаптың кіріспе бөлімінде баяндалған осы сөздер бұл зерттеудің маңызын білдіріп тұр.

## **С.С. Караман. Халықтың өткені мен бүгiнiн ұштастырған еңбек.**

Анадолыда түрiк өнер тарихы саласының маңызды бөлiгiн құрайтын петроглифтер жайлы жасалған iзденiстер ғылымда кенже қалып келедi. Кiтап авторы топтық iзденiстiң алты айлық еңбегiнiң нәтижесiнде жарыққа шыққан бұл еңбектiң өз саласында Түркияда жасалған алғашқы ғылыми жұмыстардың бiрi екенiне тоқталған.

Бұл кiтап Билгин өнер және мәдениет баспасынан 2018 жылы жарық көрдi. Өнер тарихы саласында аталған тақырып бойынша бұған дейiн iргелi зерттеу болмағанын ескерсек, еңбектi оқығанда маңыздылығы айқындала түседi. «Аизанои Зеус ғибадатханасындағы түрiк сәулетiне тән iздер» кiтабында жiтi сипаттамамен қатар жәдiгерлердiң тiркелген нөмiрi мен анализдiк, синтездiк зерттеулер өзiне тән әдiс-тәсiлдер арқылы берiлгендiктен осы салада зерттеу жасайтын iзденушiлердiң пайдаланатын негiзгi әдебиетi бола алады.

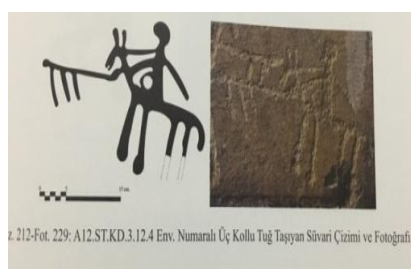
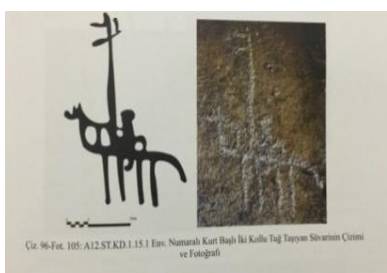
Кiтаптың мазмұны алғы сөзден басталған. Негiзгi бөлiм үшке бөлiнiп қарастырылған. Кiрiспе бөлiмiнде ежелгi тарихтан бүгiнге дейiнгi кезеңдегi адам қарым-қатынасында маңызды орын алған петроглифтердiң кең әрi түрлi аймақтарға таралуы, бұл суреттердiң не үшiн салынғаны мен себептерi жайлы сөз қозғалған. Сонымен қатар жазудың адамзат тарихында пайда болуынан бұрынғы кезеңдегi тас бедерiнде бейнеленген сызбалар арқылы дәуiрдiң тұрмысы мен сенiмi белгiлiк ұғымдармен ұштастырылып көрсетiлгенi тiлге тиек етiлген.

Бiрiншi бөлiмi төрт тақырыпшаға бөлiнген. «Фригия мен Аизанои», «Аизанои Зеус ғибадатханасы», «Византия кезеңiнде Фригия мен Аизанои», «Түрiк кезеңiнде Аизанои (Чавдархисар) мен Зеус ғибадатханасы». Бұл бөлiмде Аизанои Зеус ғибадатханасының құрылуы мен түрлi кезеңдердегi жағдайы баяндалған.

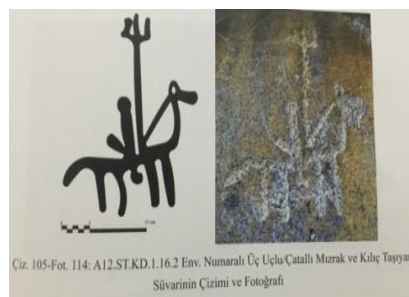
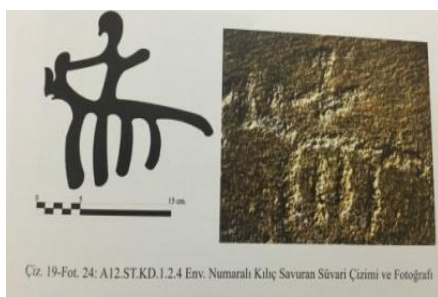
Кiтаптың екiншi бөлiмi «Шығыс жағы», «Солтүстiк сыртқы жағы», «Батыс сыртқы жағы», «Оңтүстiк iшкi жағының батыс бөлiгi», «Оңтүстiк сыртқы жағы», «Оңтүстiк iшкi жағының шығыс бөлiгi», «Батыс iшкi жағы», «Солтүстiк iшкi жағы мен ғибадатхананың өзге бөлiктерi» атты тоғыз тақырыпшадан тұрады. Тоғыз тақырыпша да кiшi бөлiктерге бөлiнiп, жеке-жеке талданған. Бөлме қабырғаларында бейнеленген сызбалардың каталогы берiлген. Жүйеге сәйкес реттiк қатары бойынша тiркелген және реттiк нөмiрi көрсетiлген.

Үшiншi бөлiм – «Салыстыру мен тұжырымдау» деп аталып, тоғыз тақырыпшаға бөлiнген. Олар: «Адам бейнесi», «Атты әскер», «Жануар бейнесi», «Өсiмдiк көрiнiсi», «Геометриялық сызба», «Байрақ», «Таңба», «Крест бейнесi», «Сұлбасы анықталмаған сызбалар, жазбалар» атты тақырыпшалардан кейiн «Бейнелер» бөлiмi орын алған. Бұл бөлiм «Аң аулау», «Көш», «Соғыс», «Рәсiм», «Ресми салтанат», «Ат үстiнде акробаттық ойын», «Ат», «Адам мен жануардың байланысы», «Негiзгi сахналар», «Құйрығы байланған атқа мiнген жауынгер» атты тақырыпшалардан тұрады. Бұдан соң «Бейнелердегi сахналар» бөлiмi берiлген. Сондай-ақ «Тақырыптар,

Пелирин атты жауынгерлер» атты киімге қатысты «Бейнелердегі киімдер» бөлімі; төртіншісінде қалқан, қылаш, найза, жебелердің бейнесі талданған «Бейнелердегі қару-жарақтар» бөлімі; одан кейін дауылпаз бен қобыз секілді музыкалық аспаптар қарастырылған «Бейнелердегі музыкалық аспаптар» бөлімі; ең соңында «жасалу тәсілі, ұстасы, сақталуы мен таныту ұсыныстары, кезеңін белгілеу» бөлімдері орын алған. Еңбекте қарастырылған бейнелер түрлі ғылым салаларымен байланыстырыла талданып, түрік өнер үрдісіндегі ұқсас бейнелермен салыстырылған.



Еңбектің негізгі түйіні ретінде автор петроглифтер жайлы деректердің толық зерттелмегенін алға тартады. Осы орайда тастарға қашалу арқылы бейнеленген суреттердің ғылымда назарға алынбауының басты себебі ретінде, олардың кейбір ортада өнер туындысы ретінде бағаланбауында екендігін атап көрсетеді. Табиғаттың дүлей күштері мен сыртқы факторлардың төтенше әсеріне шыдап, мұқалмай бүгінгі күнге жеткен осы өнер туындылары жайында «Айзоной Зеус ғибадатханасындағы түрік сәулетіне тән іздер» атты еңбекте жасалған кешенді зерттеулер арқылы өткен өмірдің іздері бүгінгі ұрпаққа таныстырылған. Сонымен қатар бұл еңбекті халықтың өткені мен бүгінін ұштастыратын көпір деп сипаттауға болады.



Кітаптың соңында берілген «Әдебиеттер» бөлімінде зерттеудің дереккөздері кітап және мақала тақырыпшаларына бөлініп алфавиттік рет бойынша берілген.

**С.С. Караман. Халықтың өткені мен бүгiнiн ұштастырған еңбек.**

Кiтаптың құнын арттыратын ерекшелiктердiң бiрi ретiнде зерттеу тақырыбына арқау болған Күтахия қаласы Чавдархисар (Аизанои) ауданының түрiк тарихының бастауы мен түрiктердiң мекенiне айналуды жайында маңызды деректердiң берiлуiн атап айтуға болады.

Өткеннiң соқпақ iздерiн бүгiнгi күнге жеткiзген және келешекке таныстыратын iргелi зерттеулердiң бiрi саналатын «Айзоной Зеус ғибадатханасындағы түрiк сәулетiне тән iздер» зерттеу еңбегiнде қарастырылған тақырыптар, талдаулар мен салыстырулар түрiк мәдениетiн күллi әлемге айшықтап тұр. Зейiнi мен ықыласын берiп тақырыпты ұзақ жылдар бойы зерделеп, тұжырымды ойларын ғылыми тұрғыда талдағаны үшiн доцент, доктор Мустафа Бейазыт мырзаға шығармашылық табыстар тiлеймiз.

(Түрiкшеден аударған Е.Жиенбаев)



## МАЗМҰНЫ

<b>Тіл тарихы және құрылымы</b>		
Мұсаев С.Ж. (Бішкек)	Қырғыз тіліндегі сабақтас құрмалас сөйлем компоненттерінің байланысу тәсілдері	10-24
Чертыкова М. Д. (Абакан)	Хакас тіліндегі жүрек сөзі және оның өзге түркі тілдеріндегі баламасы	25-42
Йылдырым Т., Эйнел С. (Ушак)	«Қош» сөзінің өзбек тілінде қолданылу аясы	43-53
Садыков Т., Муслу А. (Бішкек)	Қырғыз тіліндегі дауыссыздардың артикуляциялық базасы жөнінде	54-70
Курбанова М.А. (Ташкент)	Сөйлеудің фондемиялық қасиеттері (Өзбек балаларының сөйлеуі мысалында)	71-79
Коч К. (Мұғла)	Қазіргі қазақ тілі және солтүстік-шығыс түркі тілдеріндегі «емес» толымсыз көмекші етістігі	80-90
<b>Әдебиеттану және фольклор</b>		
Топчу Өзтүрк У. Бирай Н. (Денизли)	Назар Эшонкулдың «Шабуыл» әңгімесінің зерттелуі	91-112
<b>Тарих және этнография</b>		
Сартқожаұлы Қ. (Астана)	Байырғы қыпшақтар мен үйсіндердің құпия келісімі (Проблемалық мақала)	113-124
<b>Археология және өнер</b>		
Ералин Қ. (Түркістан) Ералина Ғ. (Шымкент)	Аттылы жауынгер бейнесі - символдық образ	125-134
Ауелбеков Е.Б. (Түркістан) Бүркітбаев Т.С. Мамасалиева Ғ. (Шымкент)	Ұлттық және түркілік дүниетанымды көркем графикада бейнелеу	135-146
<b>Философия және дін</b>		
Әлекберлі Ф. (Баку)	Батыс философиясына негізгі альтернатив идеологиялар: түркі, ислам және адамзат философиясы	147-162
<b>Сұхбат</b>		
Семиз К. (Кентау)	Қырғыз Республикасы ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев мемлекеттік университеті Тіл білімі институтының директоры Мусаев Сыртбай Жолдасұлымен сұхбат	163-211
<b>Пікір</b>		
Караман С. С. (Денизли)	Халықтың өткені мен бүгінін ұштастырған еңбек	212-215

## İÇİNDEKİLER

<b>Dil Tarihi ve Yapısı</b>		
Musayev S.J. (Bişkek)	Kırgız Türkçesinde Karmaşık Cümlelerin Ögelerini Birleştirmenin Temel Yöntemleri	10-24
Çertikova M. D. (Abakan)	Hakas Türkçesindeki Yürek Sözcüğü ve Diğer Türk Lehçelerindeki Sözcüksel Paralellikler	25-42
Yıldırım T., Eynel S. (Uşak)	“Hoş” Sözcüğünün Özbek Türkçesindeki Kullanımı Üzerine	43-53
Sadıkov T., Muslu A. (Bişkek)	Kırgız Dilindeki Ünsüz Seslerin Ses Türetim Tabanı Üzerine	54-70
Kurbanova M.A. (Taşkent)	Konuşmanın Fonodemik Özellikleri (Özbek Çocuklarının Konuşması Örneğinde)	71-79
Koç K. (Muğla)	Günümüz Kazak ve Kuzey-Batı Türk Lehçelerindeki «Emes» Yardımcı Fiili	80-90
<b>Edebiyat ve Folklor</b>		
Topçu Öztürk U. Biray N. (Denizli)	Nazar İşankul'un “İstilâ” Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme	91-112
<b>Tarih ve Etnografya</b>		
Sartkojaulı K. (Astana)	Eski Kıpçakların ve Üysinlerin Gizli Sözleşmesi	113-124
<b>Arkeoloji ve Sanat</b>		
Eralin K., (Türkistan) Eralina G. (Çimkent)	Binicinin İmajı - Sembolik Bir Görüntü	125-134
Auelbekov E.B. (Türkistan) Burkitbaev T.S., Mamasaliyeva G. (Çimkent)	Kazak Görsel Sanatının Türk Dünyası Sanatlarındaki Yansıması	135-146
<b>Felsefe ve Din</b>		
Elekberli F. (Bakü)	Batı Felsefesine Başlıca Alternatif: Türklük, İslamlık ve İnsanlık Felsefesi	147-162
<b>Söyleşi</b>		
Semiz K. (Kentav)	Kırgız Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi Üyesi, İ.Arabayev Devlet Üniversitesi Dilbilimi Enstitüsü Müdürü, Prof. Dr. Sırtbay Musayev ile Röportaj	163-211
<b>Yayın Değerlendirme</b>		
Karaman S.S. (Denizli)	Mustafa Beyazıt, Aizanoi Zeus Tapınağı'ndaki Türk İzleri	212-215

## CONTENTS

<b>History and Structure of Language</b>		
Musayev S.Zh. (Bishkek)	The Main Ways of Connecting Components of a Complex Sentence in the Kyrgyz Language	10-24
Chertykova M.D. (Abakan)	Khakas Leksema <i>Чүрөк</i> «Heart» and its Lexical Parallels in Other Turkic Languages	25-42
Yıldırım T. Eynel S. (Ушак)	Application of the word “hosh” in the Uzbek Language	43-53
Sadikov T., Muslu A. (Bishkek)	On the articulation base of consonants in the Kyrgyz language	54-70
Kurbanova M.A. (Tashkent)	Phonodemic properties of speech (On the Example of Uzbek Children's Speech)	71-79
Koch K. (Mugla)	The Incomplete Auxiliary Verb <i>emes</i> in the Modern Kazakh and North-Eastern Turkic Languages	80-90
<b>Literature and Folklore</b>		
Topchu Ozturk U. Biray N. (Denizli)	Researching The Story "Invasion" By Nazar Eshonkul	91-112
<b>History and Ethnography</b>		
Sartkozhauly K. (Astana)	The Secret Agreement of the Ancient Kipchaks and Uysuns (Problematic article)	113-124
<b>Archeology and Art</b>		
Eralin K. (Turkestan) Eralina G. (Shymkent)	Images of the Rider - Symbolic Image	125-134
Auelbekov E.B. (Turkestan) Burkitbaev T.S. Mamasaliyeva G. (Shymkent)	Image of the National and the Turkic World View in the Artistic Graphics	135-146
<b>Philosophy and Religion / Философия и религия</b>		
Elekberli F. (Baku)	The Main Alternative to Western Philosophy: Turkishness, Islamism and Humanity Philosophy	147-162
<b>Interview</b>		
Semiz K. (Kentau)	Interview with Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Doctor of Philology, Professor, Director of the Institute of Linguistics at İ.Arabayev State University Syrtbay Musayev	163-211
<b>Review</b>		
Karaman S.S. (Denizli)	Mustafa Beyazit, The Turkish Traces of Aizanoi Temple of Zeus	212-215

## СОДЕРЖАНИЕ

<b>История и структура языка</b>		
Мусаев С.Ж. (Бишкек)	Основные способы связи компонентов сложноподчиненного предложения в кыргызском языке	10-24
Чертыкова М.Д. (Абакан)	Хакасская лексема <i>чүрек</i> «сердце» и его лексические параллели в других тюркских языках	25-42
Йылдырым Т., Эйнел С (Ушак)	Применение слова “хош” в узбекском языке	43-53
Садыков Т., Мусли А. (Бишкек)	Об артикуляционной базе согласных в кыргызском языке	54-70
Курбанова М. А. (Ташкент)	Фонодейктические свойства речи (На примере узбекской детской речи)	71-79
Коч К. (Мугла)	Неполный вспомогательный глагол «емес» в современном казахском и северо-восточном тюркских языках	80-90
<b>Литературоведение и фольклор</b>		
Топчу Озтюрк У. Бирай Н. (Денизли)	Исследование рассказа Назара Эшонкула “Нашествие”	91-112
<b>История и этнография</b>		
Сарткожаулы К. (Астана)	Тайное соглашение древних кыпчаков и уйсуней (Проблематичная статья)	113-124
<b>Археология и искусство</b>		
Ералин К. Туркестан) Ералина Г. (Шымкент)	Образ легендарного воина с луком в изобразительном искусстве	125-134
Ауелбеков Е.Б. (Туркестан) Бүрkitбаев Т.С. Мамасалиева Г. (Шымкент)	Изображение национального и тюркского мировоззрения в художественной графике	135-146
<b>Философия и религия</b>		
Алекберли Ф. (Баку)	Основная альтернатива западной философии: тюркство, исламизм и философия человечности	147-162
<b>Сұхбат / Söyleşi/ Interview/ Интервью</b>		
Семиз К.(Кентау)	Беседа с член-корреспондентом Национальной академии наук КР, доктором филологических наук, профессором, директором института Лингвистики КГУ им. И.Арабаева Мусаевым Сыртбай Джолдошевичем	163-211
<b>Рецензия</b>		
Караман С. С. (Денизли)	Произведение, связывающее прошлое и настоящее народа	212-215

## АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

- Мұсаев Сыртбай Джолдошевич** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті Тіл білімі институтының директоры.
- Чертыкова Мария** – филология ғылымдарының докторы., Гуманитарлық зерттеулер және Саян-Алтай түркологиясы институты, Н.Ф. Катанов Хакас мемлекеттік университеті.
- Йылдырым Талип** – доктор, профессор, Түркі тілі және әдебиеті бөлімі, Ушақ университеті.
- Эйнел Сема Садықов** – доктор, Ұлттық Білім Министрлігі, түрік тілі мұғалімі.
- Ташполот Муслу Али - Курбанова Мунаввара** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Х.Карасаев атындағы Бішкек гуманитарлық университеті зерттеуші, ТИКА.
- Коч Кенан Топчу Өзтүрк Улвие** – филология ғылымдарының докторы, доцент, А. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті.
- Бирай Нергис** – доцент, доктор, Муғла Сыткы Кочман университеті.
- Сартқожаұлы Қаржаубай** – магистр, Әлеуметтік ғылымдар институты, Памуккале университеті.
- Ералин Қуандық** – доктор, профессор, Қазіргі түркі тілдері мен әдебиеті кафедрасы, Памуккале университеті.
- Ералина Ғазиза Ауелбеков Ержан Бураханұлы Бүркітбаев Талғат Сағындықұлы Мамасалиева Гүлім Әлекберлі Файк Кенан Семиз Саадет Сена Қараман** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Түрік, Алтайтану ғылыми-зерттеу орталығының директоры.
- педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық Халықтар достығы университеті.
- педагогика ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
- педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
- М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты.
- доктор, доцент, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы мүшесі, Философия институты.
- магистр-оқытушы, Ахмет Ясауи университеті.
- магистрант, Памуккале университеті.

## YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ

- Musayev Sırtbay** – Prof. Dr. Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Bilimler Akademisi Üyesi, İ. Arabaev Kırgız Devlet Üniversitesi Dilbilimi Enstitüsü Müdürü
- Çertikova Mariya** – Prof. Dr., N.F. Katanov Hakas Devlet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları ve Sayan-Altay Türkoloji Enstitüsü
- Yıldırım Talip** – Prof. Dr., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Uşak Üniversitesi
- Eynel Sema** – Dr., Millî Eğitim Bakanlığı Türkçe Öğretmeni
- Sadikov Taşpolot** – Prof. Dr., K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi
- Muslu Ali** – Araştırmacı, TİKA
- Kurbanova** – Doç. Dr., A. Nevai Özbek Dili ve Edebiyatı Taşkent Devlet Üniversitesi, Özbek Dilbilimi Bölümü
- Munavvara** – Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Koç Kenan** – Yüksek Lisans Öğrencisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pamukkale Üniversitesi
- Topçu Öztürk** – Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
- Ulviye** – Prof. Dr., L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Türk-Altay Araştırmaları Merkezi Müdürü
- Biray Nergis** – Prof. Dr., A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Sartkojaulh** – Doç. Dr., Uluslararası Halkların Dostluğu Üniversitesi
- Karjaubay** – Dr., A. Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Eralin Kuandık** – Doç. Dr., M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi
- Eralina Gaziza** – Yüksek Lisans Öğrencisi, M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi
- Auelbekov Ercan** – Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü Bilim Üyesi
- Burkitbayev** – Yüksek Lisans Öğretmeni, Uluslararası Kazak Türk Üniversitesi H.A. Yasavi
- Talgat** – Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi
- Mamasaliyeva**
- Gulim**
- Elekberli Faik**
- Kenan Semiz**
- Saadat Sena**
- Karaman**

## INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Musayev Syrtbai** – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Director of the Institute of Linguistics at the I. Arabaev Kyrgyz State University
- Chertykova Maria** – senior researcher, Doctor of Science (Philology). Institute of Humanitarian Researches and Sayan-Altai Turkology, Khakass State University of N.F. Katanov.
- Yıldırım Talyp** – Prof. Dr., Department of Turkish language and literature, Ushak University
- Eynel Sema** – Dr., Ministry of National Education, Teacher of Turkish language
- Sadykov Tashpolot** – Prof. Dr., K. Karasaev Bishkek Humanities University
- Muslu Ali** – researchers, TIKA
- Kurbanova Munavvara** – Doctor of Philology, Associate Professor of the “Uzbek Linguistics” Department of A. Nawoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature
- Koch Kenan** – Doç. Dr., Mugla Sytky Kochman University
- Topchu Ozturk Ulviye** – Master student of Social Sciences Institute, Pamukkale University
- Biray Nergis** – Prof. Dr. at the Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Pamukkale University
- Sartkozhauly Karzhaubay** – doctor of philological sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Director of Turkish, Altai Studies Research Center
- Eralin Quandyk** – doctor of pedagogical sciences, professor, Ahmet Yasawi University
- Eralina Gaziza** – Candidate of pedagogical sciences, International University
- Auelbekov Erzhan** – Candidate of pedagogical sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Burkitbaev Talgat** – Candidate of pedagogical sciences, docent, M.Avezov South Kazakhstan State University
- Mamasaliyeva Gulim** – master student of M.Avezov South Kazakhstan State University
- Elekberli Faik** – Doctor, Associate Professor, Member of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
- Kenan Semiz** – Master-teacher, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Saadat Sena Karaman** – Master student, Pamukkale University

## СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Мусаев Сыртбай Джолдошевич** – доктор филологических наук, профессор, член-корр. НАН КР, директор института Лингвистики Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева.
- Чертыкова Мария** – доктор филологических наук. Институт гуманитарных исследований и саяно-алтайской тюркологии. Хакасский государственный университет им. Н.Ф.Катанова.
- Йылдырым Талип** – доктор, профессор, кафедра турецкого языка и литературы, Университет Ушак.
- Эйнел Сема** – доктор, преподаватель турецкого языка Министерства Образования.
- Садыков Ташполот** – доктор филологических наук, профессор, Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева.
- Муслу Али Курбанова Мунаввара** – исследователь, ТИКА.
- Коч Кенан** – доктор филологических наук, доцент, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. А. Навои.
- Топчу Озтюрк** – доцент, доктор, университет Мугла Сыткы Кочман.
- Улвие Бирай Нергис** – магистрант кафедры Современные тюркские языки и литература, университет Памуккале.
- Сарткожаулы Каржаубай** – профессор, доктор кафедры Современные тюркские языки и литература, университет Памуккале.
- Ералин Куандык** – доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, директор научно-исследовательского центра Тюркологии и Алтаистики.
- Ералина Газиза** – доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави.
- Ауелбеков Ержан Бурханұлы** – кандидат педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави.
- Бүркитбаев Талгат** – кандидат педагогических наук, доцент ЮКГУ им. М. Ауезова.
- Сагындыкулы Мамасалиева Гулим** – магистрант ЮКГУ им. М. Ауезова.
- Алекберли Файк** – доктор, доцент, член института Философии национальной академии наук Азербайджана.
- Кенан Семиз** – магистр-преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави.
- Саадет Сена Қараман** – магистрант, университет Памуккале.



### **БАЙЛАНЫС**

Түркология ғылыми-зерттеу институты  
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН  
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245  
Web-сайт: [turkology.ayu.edu.kz](http://turkology.ayu.edu.kz)  
e-mail: [turkology.institute@ayu.edu.kz](mailto:turkology.institute@ayu.edu.kz)  
[turkologi@mail.ru](mailto:turkologi@mail.ru)

### **CONTACT**

Research Institute of Turcuk studies  
Turkistan / KAZAKHSTAN  
Website: [turkology.ayu.edu.kz](http://turkology.ayu.edu.kz)  
e-mail: [turkology.institute@ayu.edu.kz](mailto:turkology.institute@ayu.edu.kz)  
[turkologi@mail.ru](mailto:turkologi@mail.ru)

### **İLETİŞİM**

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü  
Türkistan-KAZAKİSTAN  
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245  
Web-сайт: [turkology.ayu.edu.kz](http://turkology.ayu.edu.kz)  
e-mail: [turkology.institute@ayu.edu.kz](mailto:turkology.institute@ayu.edu.kz)  
[turkologi@mail.ru](mailto:turkologi@mail.ru)

### **КОНТАКТ**

Научно-исследовательский институт  
Тюркологии  
КАЗАХСТАН / Туркестан  
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245  
Web-сайт: [turkology.ayu.edu.kz](http://turkology.ayu.edu.kz)  
e-mail: [turkology.institute@ayu.edu.kz](mailto:turkology.institute@ayu.edu.kz)  
[turkologi@mail.ru](mailto:turkologi@mail.ru)

### **РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:**

161200, Қазақстан Республикасы,  
Түркістан облысы Түркістан қаласы  
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29  
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің  
«Тұран» баспаханасы

### **ADDRESS:**

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,  
Republic of Kazakhstan, 161200  
Telephone: 8 (725 33) 3-16-78  
Press: H.A.Yassawi universiti's printing-  
hous "Turan"

### **ADRES:**

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200  
Türkistan, Kazakistan  
Telefon: 8 (725 33) 3-16-78  
Baskı: Ahmed Yesevi Üniversitesi «Turan»  
Matbaası

### **АДРЕС:**

161200, Республика Казахстан, г.  
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29  
Телефон: 8 (725 33) 3-16-78  
Издание: Типография «Туран»  
Университета им. Х.А.Ясави

Көркемдеуші редактор А.Авжы  
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер  
Орыс тілі редакторы М.Молдашева  
Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Grafik-Tasarım A. Avcı  
İngilizce Tercüme A.Evler  
Rusça Tercüme M.Moldasheva  
Kazakça Tercüme E.Zhiyenbaev

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның  
көзқарасын білдірмейді.  
Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.  
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға  
болмайды.

Басуға 25.02.2019 ж. қол қойылды.  
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.  
Шартты баспа табағы 13,9  
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.